

NEPILNAMEČIŲ JUSTICIJA LIETUVOJE: TEORIJA IR PRAKTIKA

METODINIS LEIDINYS

Vilnius, 2007

UDK 343.8(474.5)
Ne-129

Leidiny s parengtas įgyvendinant Jungtinių Tautų vystymo programos projektą
„Pagalba kuriant veiksmingą nepilnamečių justicijos sistemą Lietuvoje“

Leidinį finansavo Jungtinių Tautų vystymo programa

Leidinį recenzavo:
dr. A. Jatkevičius,
dr. S. Justickaja

Atsakingoji redaktorė:
Ieva Česnaitytė

©Nusikalstamumo prevencijos Lietuvoje centras

©Ieva Česnaitytė

©Gintautas Sakalauskas

©Laurynas Pakštaitis

©Aleksandr Markin

©Rokas Uscila

©Evaldas Karmaza

©Roma Jusienė

©Saulė Raižienė

©Aistė Diržytė

©Neringa Grigutytė

©Ilona Česnienė

© UAB „Petro ofsetas“

ISBN 978-9955-668-94-7

4 Ieva Česnaitytė
ĮVADAS

7 SANTRAUKA

11 Gintautas Sakalauskas

„TARPTAUTINIAI STANDARTAI NEPILNAMEČIŲ JUSTICIJOJE“

Jungtinių Tautų nepilnamečių nusikalstamumo prevencijos gairės (Rijado gairės) (ištraukos)
Jungtinių Tautų standartinės minimalios teisingumo nepilnamečiams taisyklės (Pekino taisyklės) (ištraukos)
Europos Tarybos Ministrų komiteto rekomendacija Nr. R (87) 20 Dėl socialinės reakcijos į nepilnamečių nusikalstamumą (ištraukos)
Europos Tarybos Ministrų komiteto rekomendacija Rec (2003) 20 Dėl naujų elgesio su nepilnamečiais pažeidėjais ypatybių ir nepilnamečių teisenos vaidmens (ištraukos)
Jungtinių Tautų nepilnamečių, iš kurių atimta laisvė, apsaugos taisyklės (Havano taisyklės) (ištraukos)
Jungtinių Tautų veiksmų gairės dėl vaikų baudžiamosios justicijos sistemoje (ištraukos)

36 Laurynas Pakštaitis

„NEPILNAMEČIŲ BAUDŽIAMOSIOS ATSAKOMYBĖS YPATUMAI BAUDŽIAMAJAME KODEKSE, JŲ TAIKYMO BEI TOBULINIMO PROBLEMOS“

48 Aleksandr Markin

„NEPILNAMEČIŲ DUOMENŲ APSAUGA“

60 Rokas Uscila

„ATKURIAMOJO TEISINGUMO KONCEPCIJA, JO MODELIAI NEPILNAMEČIŲ JUSTICIJOJE“

74 Rokas Uscila

„VAIKŲ VIKTIMIZACIJA LIETUVOJE“

Europos Sąjungos Tarybos pamatinis sprendimas 2001 m. kovo 15 d. dėl nukentėjusiųjų padėties baudžiamosiose bylose (2001/220/TVR)
Jungtinių Tautų Ekonominės ir Socialinės tarybos 2005 m. liepos 22 d. rezoliucija Nr. E/CN.15/2005/14/ „Vaikų viktimizacija Lietuvoje“ (ištraukos)

97 Evaldas Karmaza

„VAIKO RAIDĄ“

113 Roma Jusienė

„SUNKŪS“ PAAUGLIAI ARBA KODĖL PAAUGLIAI ELGIASI AGRESYVIAI?“

125 Saulė Raižienė

„EFEKTYVAUS BENDRAVIMO SU ASOCIALIAIS PAAUGLIAIS PRINCIPAI: KAIP TAI, KĄ SUAUGUSIEJI MANO APIE PAAUGLIUS, LEMIA JŲ TARPUSAVIO BENDRAVIMĄ“

137 Aistė Diržytė

„NEPILNAMEČIŲ TEISĖS PAŽEIDĖJŲ ASOCIALIŲ MĄSTYMO SCHEMŲ KOREKCIJA“

158 Neringa Grigutytė

„VAIKO APKLAUSA“

170 Ilona Čėsnienė

„NEPILNAMEČIŲ PAKARTOTINIO NUSIKALSTAMUMO RIZIKOS VERTINIMAS“

180 APIE AUTORIUS

182 SUMMARY

Vaikų ir jaunimo nusikalstamumo prevencija ir socialinė kontrolė yra prioritetinė ir viena aktualiausių teisinio reguliavimo sričių. Tik laiku ir veiksmingai kontroliuodami nepilnamečių nusikalstamumą bei vykdydami resocializaciją galime tikėtis teigiamų pokyčių ir mūsų visų saugios ateities.

Nepilnamečių justicijos reforma Lietuvoje inicijuota Jungtinių Tautų vystymo programos 1998 metais, kai su Lietuvos Respublikos Vyriausybe buvo pasirašytas susitarimas dėl Nepilnamečių kriminalinės justicijos reformos koncepcijos ir teisinės bazės parengimo. 1999 metais buvo pradėta Nepilnamečių kriminalinės justicijos reforma, pabrėžiant nepilnamečių nusikalstamumo augimo ir recidyviškumo aspektus. Šiandien jau yra teisės aktai, kuriuose įtvirtintas specifinis nepilnamečių statusas. Taip pat atliekami įvairūs tyrimai, studijos, leidžiami leidiniai, rengiamos diskusijos ir konferencijos, rašomi straipsniai nepilnamečių nusikalstamumo temomis. Tačiau ir nacionaliniai, ir tarptautiniai nepilnamečių justicijos ekspertai pripažįsta, kad nepaisant iki šiol vykdytų pokyčių ir reformų nepilnamečių justicijos sistema Lietuvoje dar nėra pakankamai veiksminga. Viena to priežasčių – žmonėms, kurie susiduria savo darbe su nepilnamečiais teisės pažeidėjais, dažnai trūksta būtinų žinių bei įgūdžių, jų nepasiekia naujausi mokslo pasiekimai, kurie padėtų įtraukti nepilnamečius į resocializacijos programas ar užsiimti sėkminga nepilnamečių nusikalstamumo prevencija. Net ir pati geriausia teisinė bazė nepakeis padėties, jei nebus pakankamai kvalifikuotų specialistų, gebančių tinkamai bendrauti su nepilnamečiais, juos suprasti, „nestigmatizuoti“ ir resocializuoti. Tad svarbu ne tik parengti specialistus darbui su vaikais, bet ir nuolat kelti jau dirbančių specialistų kvalifikaciją. Reikia sukurti darnią ir veiksmingą nepilnamečių justicijos sistemą, kuri skatintų įvairių institucijų bendradarbiavimą, laiduotų geresnius auklėtojų ir auklėjamųjų tarpusavio santykius, padėtų pastariesiems ugdyti save, mokytis, įsilieti į visuomenę.

Darbas su nepilnamečiais teisės pažeidėjais yra atsakingas ir reikalaujantis specialių žinių bei gebėjimų. Nepilnamečių justicijos darbuotojų gebėjimų svarba pripažinta ir tarptautiniuose standartuose. 1985 m. Jungtinių Tautų Generalinės asamblėjos priimtose Standartinėse minimaliose teisingumo vykdymo nepilnamečiams taisyklėse (vadinamosiose „Pekino taisyklėse“) akcentuojama, kad pagrindinis nepilnamečių justicijos tikslas turi būti nepilnamečio gerovės užtikrinimas. Taip pat pabrėžiamas specializacijos ir specifinių žinių būtinumas – „policijos pareigūnai, kurie dažnai užsi-

ima nepilnamečių reikalais arba vien tik nepilnamečių reikalais, ir tie pareigūnai, kurie daugiausia dirba nepilnamečių nusikalstamumo prevencijos srityje, turi būti specialiai mokomi ir rengiami, kad galėtų kiek įmanoma geriau atlikti savo funkcijas“¹.

Metodinis leidinys „Nepilnamečių justicija Lietuvoje: teorija ir praktika“ – tai rinkinys straipsnių, kurie parašyti projekto „Pagalba kuriant veiksmingą nepilnamečių justicijos sistemą Lietuvoje“ kvalifikacijos kėlimo kursų pagrindu. Šie kursai buvo rengiami skirtingų institucijų atstovams, dirbantiems su nepilnamečiais teisės pažeidėjais – teisėjams, prokurorams, policininkams, vaikų teisių apsaugos tarnybų darbuotojams ir kt. Būtent tai, kad dalyviai buvo surinkti iš skirtingų institucijų, yra išskirtinis šių kursų bruožas, skatinantis glaudesnę bendradarbiavimą. Šiuose seminaruose išsakytos idėjos sujungtos viename leidinyje, norint, kad jos turėtų išliekamąją vertę. Leidinio reikalingumą nulėmė ir poreikis, kad gautos žinios nepasimirštų, nuolat būtų papildomos ir atnaujinamos. Ši sritis pasižymi nemaža darbuotojų kaita, todėl kai kurie iš jų neturėjo galimybės išklaudyti tiek savo institucijų organizuojamų kvalifikacijos kėlimo kursų, tiek seminarų, vykdomų pagal panašius projektus. Taigi šis leidinys skiriamas visiems valstybinių institucijų ir nevyriausybinių organizacijų atstovams, dirbantiems su linkusiais nusikalsti ar jau nusikaltusiais vaikais ir ypač paaugliais. Straipsnių autorius vienija noras padėti suprasti vieniems kitus, ieškoti būdų, kaip ne tik teoriškai, bet ir praktiškai rasti geriausią išeitį. Leidinio tikslas – įvairių šios srities institucijų darbuotojams suteikti kompleksinių žinių, kurios padėtų suprasti vaiką, palengvinti tarpusavio bendravimą ir bendradarbiavimą, taip užtikrinant ir vaiko interesus bei mažinant nepilnamečių nusikalstamumą.

Iš daugelio aktualių sričių buvo pasirinktos tos temos, kurių panoro išklaudyti patys nepilnamečių justicijos ekspertai ir seminarų dalyviai. Straipsnius galima suskirstyti į teisinius ir psichologinius, nes šių sričių žinios būtinos nepilnamečių justicijoje ir tik jų derinimas padeda geriau atskleisti problematiką bei tobulinti darbinis įgūdžius. Teisiniu aspektu nagrinėjamos tokios aktualios temos kaip nepilnamečių baudžiamoji atsakomybė, tarptautinės rekomendacijos nepilnamečių justicijos reguliavimui, duomenų apsauga, alternatyvų baudžiamajai justicijai aptarimas bei bene pirmą kartą pateikiama juvenalinės viktimologijos samprata, kuri neatsiejama nuo kriminalinės justicijos problematikos. Kita leidinio dalis skirta aptarti būtinas psichologinio darbo su nepilnamečiais teisės pažeidėjais žinias bei konkrečius jo metodus. Pirmiausia supažindinama su vaiko raidos psichologija ir galimais jo vystymosi sunkumais bei jų priežastimis. Toliau analizuojamos agresyvaus elgesio priežastys ir patariama, kaip praktiškai bendrauti su agresyviais vaikais, siūloma keisti išankstines pareigūnų nuostatas apie paauglius (ši kaita yra veiksmingo bendravimo pagrindas), taip pat apžvelgiamos nepilnamečių teisės pažeidėjų mąstymo schemas bei jų korekcijų galimybė. Pateikiami ir konkretūs

¹ Jungtinių Tautų dokumentų rinkinys. Nusikalstamumo prevencija ir baudžiamoji justicija. Standartai ir normos (sudarytojas M. Aidukas). Teisinės informacijos centras. Vilnius, 2004 m.

praktiniai patarimai, kaip atsižvelgiant į vaiko interesus ir jo apsaugą teisingai atlikti apklausą, supažindinama su nepilnamečių pakartotinio nusikalstamumo rizikos vertinimo metodikomis bei nurodomos įžvalgos praktiniam darbui.

Noriu padėkoti Jungtinių Tautų vystymo programai Lietuvoje, seminarų vedėjams ir straipsnių autoriams, kurie nepagailėjo savo laiko ir jėgų važinėti po Lietuvos miestus ir skleisti savo turimas žinias, o svarbiausia – visiems seminarų dalyviams už aktyvų dalyvavimą, išsakytas mintis ir pastabas.

Ieva Česnaitytė

Projekto „Pagalba kuriant veiksmingą nepilnamečių
justicijos sistemą Lietuvoje“ vadovė

Nusikalstamumo prevencijos Lietuvoje centras

NEPILNAMEČIŲ JUSTICIJA LIETUVOJE: TEORIJA IR PRAKTIKA

METODINIS LEIDINYS

SANTRAUKA

Dr. Gintautas Sakalauskas. „Tarptautiniai standartai nepilnamečių justicijoje“. Straipsnyje analizuojami tarptautiniai nepilnamečių justicijos standartai – socialinės, politinės, ekonominės ir kriminologinės jų atsiradimo bei taikymo prielaidos, išvardintos pagrindinės formalizuotos rekomendacijos, apibendrinti pagrindiniai jų principai, pateiktos praktiniu požiūriu svarbiausios standartų ištraukos. Prieš skaitant konkrečias nuostatas, svarbu suvokti jų kilmės kontekstą, atsiradimo aplinkybes. Jų pamėginta atskleisti pirmoje ir savo apimtimi didžiausioje straipsnio dalyje. Trumpai būtų galima pasakyti, kad požiūrio į jauną žmogų, socialines vertybes, nusikalstamą elgesį visuma lemia ir atitinkamas veiklos priemonės. Svarbu tai, kad tarptautiniai nepilnamečių justicijos standartai nėra „fantazijos“, parašytos „praktikos nemačiusių teoretikų“, bet priešingai – jie yra ilgalaikės ir sėkmingos praktikos apibendrinimas, tam tikras bendras pamatas, ant kurio siūloma statyti visą nepilnamečių justiciją suverenioms šalims. Tai, kiek šiomis rekomendacijomis pasinaudosime, yra mūsų reikalas. Ir visgi aktualu tai, kad jie yra bendros, tam tikromis vertybėmis grįstos ir jauno žmogaus orumą gerbiančios socialinės ir teisinės kultūros pagrindas bei rezultatas. Pateiktus standartus ignoruodami, galime likti anapus šios kultūros.

Dr. Laurynas Pakštaitis. „Nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės ypatumai Baudžiamajame kodekse, jų taikymo bei tobulinimo problemos“. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas numato nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės ypatumus. Tai įstatymų leidėjo naujovė, kuria pasistengta įteisinti pažangias šiuolaikinės jurisprudencijos bei tarptautinių teisės aktų idėjas. Diegiant šią naujovę žengtas svarbus žingsnis siekiant pažangos kriminalinėje justicijoje, diferencijuojant nepilnamečių ir pilnamečių asmenų baudžiamąją atsakomybę, stengiantis ieškoti efektyvaus, subalansuoto teisinio poveikio. Nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės taikymas kol kas nėra sklandus. Teorinės idėjos ir modeliai ne visada įgyvendinami dėl teisės aktų ar institucinės bazės trūkumų. Straipsnio tikslas – apžvelgti nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės ypatumų teorinį modelį, jų taikymo praktinius aspektus, atskleisti kylančias aktualias nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės taikymo problemas, pasiūlyti būdų tobulinti teisės aktų bazę.

Aleksandr Markin. „Nepilnamečių duomenų apsauga“. Straipsnyje trumpai apžvelgiamos pagrindinės Asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymo (ADTĮ) nuostatos, aptarti bendrieji duomenų tvarkymo principai ir asmens duomenų teisėto tvarkymo

kriterijai. Skaitytojai supažindinami su nepilnamečio, kaip duomenų subjekto, teisėmis bei jų įgyvendinimo reikalavimais ir būdais, apžvelgti duomenų saugumo reikalavimai ir galiojančių teisės aktų nuostatos, numatančios atsakomybę už neteisėtus asmens duomenų tvarkymo veiksmus. Straipsnyje taip pat atkreipiamas dėmesys į dažniausiai pasitaikančias klaidas tvarkant nepilnamečių asmens duomenis, aptariamai reikalavimai asmens duomenų teikimui kitiems asmenims, paminėta asmens kodo tvarkymo rizika ir problematika, trumpai apžvelgti nepilnamečių asmens duomenų tvarkymo visuomenės informavimo priemonėse ypatumai, pamėginta apžvelgti, kokią grėsmę gali sukelti neatsakingi asmens duomenų tvarkymo veiksmai.

Dr. Rokas Uscila. „Atkuriamojo teisingumo koncepcija, jo modeliai nepilnamečių justicijoje“. Straipsnyje atskleidžiama atkuriamojo teisingumo samprata, pateikiamos atitinkamos definicijos. Plačiau analizuojami plačiau paplitę atkuriamojo teisingumo modeliai, kurie laikomi geros praktikos pavyzdžiais: a) sprendimo priėmimas „apskritojų stalo“ principu, b) konferencijos-pasitarimai, c) bendruomenės nuostolių atlyginimo modelis, d) šeimų sueiga, e) nusikaltimo aukos ir nusikaltėlio mediacija. Daugiau dėmesio skiriama pastarajam modeliui (mediacijai), kai išsamiau aptariamos atskiros proceso stadijos (etapai), pagrindiniai principai bei tarptautinės rekomendacijos. Pateikiamos rekomendacijos dėl aukos ir nusikaltėlio mediacijos įdiegimo Lietuvoje.

Dr. Rokas Uscila. „Vaikų viktimizacija Lietuvoje“. Straipsnyje pateikiama juvenalinės (pedagoginės) viktimologijos samprata, atskleidžiamas jos dalykas. Atskirai aptariamos aukų – vaikų rūšys. Analizuojami atrankinių tyrimų duomenys, remiamasi nacionalinių bei tarptautinių organizacijų ataskaitomis. Daugiau dėmesio skiriama nukentėjusių vaikų nuo nusikalstamų veikų situacijos analizei. Straipsnyje pateikiami atskirų viktimologinių tyrimų duomenys, taip pat Informatikos ir ryšių departamento prie VRM bei Statistikos departamento duomenys, atliekama jų analizė.

Evaldas Karmaza. „Vaiko raida“. Straipsnyje analizuojama, kaip vaikas nuo mažų dienų vystosi fiziškai, protiška, emociškai, socialiai, atskleidžiama, kas yra būdinga skirtingo amžiaus vaikams, kokie gali būti vaiko vystymosi sunkumai. Greta apžvelgta, kaip keičiasi vaiko moralė, supratimas apie save, kaip jo augimui įtaką daro artimiausi nariai – šeima, kurioje auga. Pasaulyje yra atlikta jau gana daug tyrimų, kurie parodo, kaip auga vaikas, kokios priežastys sukelia tam tikrą probleminių elgesį (iškrypimai, savęs žalojimas, priklausomybė nuo psichotropinių medžiagų, gebėjimas įveikti kilusius sunkumus ir pan.). Daugelis iš šių problemų yra aktualios Lietuvoje. Todėl skaitytojai, išsamiau susipažinę su vaiko raida, galės ne tik geriau suprasti vaiko elgesio priežastis, bet ir rasti efektyvių pagalbos būdų. O svarbiausia, kad turbūt ne kartą išvengs auklėjimo klaidų ar kitokių poveikio priemonių, kurios netiesiogiai net gilina tam tikras problemas.

Dr. Roma Jusienė. „Sunkūs“ paaugliai arba kodėl paaugliai elgiasi agresyviai?“. Straipsnyje supažindinama su paauglystėje kylančiais sunkumais ir problemomis, taip pat agresyvaus elgesio priežastimis. Daugiausia dėmesio skiriama būtent agresyvaus elgesio, smurtaujančiams ar įstatymus pažeidinėjantiems paaugliams, aiškinamos tokio elgesio priežastys. Autorė teigia, kad paauglystėje agresyviai elgiamasi norint apsaugoti save, siekti pripažinimo, įvertinimo ar patenkinti poreikius. Taip pat pastebima, kad dažnai agresyvus elgesys siejamas su agresijos iš kitų ar smurtinio elgesio potyriu. Straipsnyje pateikiami naudingi praktiniai bendravimo su agresyviais („sunkiais“) vaikais patarimai.

Dr. Saulė Raižienė. „Efektyvus bendravimo su asocialiais paaugliais principai: kaip tai, ką suaugusieji mano apie paauglius, lemia jų tarpusavio bendravimą“. Lietuvoje atlikto tyrimo duomenimis, kriminalinės justicijos institucijų pareigūnai neigiamai žiūri į nepilnamečius, o ne nepilnamečiai – į pareigūnus. Kaip viena iš galimų Lietuvos nepilnamečių justicijos prioritetinių veiklos sričių gali būti pareigūno neigiamo požiūrio į nepilnamečius teisės pažeidėjus keitimas. Šiame straipsnyje analizuojama, kaip kriminalinės justicijos institucijų pareigūnų išankstinė nuomonė apie paauglius lemia pareigūno ir paauglio tarpusavio bendravimą. Tikėtina, kad pareigūnams suprantant, kas vyksta bendraujant su paaugliu ir kaip jų turima išankstinė nuomonė apie paauglį gali lemti bendravimą su juo, gali padėti pareigūnams pakeisti savo neigiamą požiūrį į nepilnamečius teisės pažeidėjus ir kurti efektyvesnį bendradarbiavimą su jais.

Dr. Aistė Diržytė. „Nepilnamečių teisės pažeidėjų asocialių mąstymo schemų korekcija“. Šiame straipsnyje analizuojamos nepilnamečių teisės pažeidėjų mąstymo schemos bei jų korekcijos galimybės. Supažindinama su nepilnamečio teisės pažeidėjo motyvacijos ypatumais, taip pat specialia kognityvių schemų korekcijos programa, kurios uždaviniai – pakeisti asocialias nuteistųjų mąstymo schemas prosocialiomis schemomis bei įtvirtinti prosocialių mąstymo schemų veikimą. Programa skirta padėti nepilnamečiui teisės pažeidėjui suprasti minčių ir elgesio bei emocijų ryšį, paskatinti savianalizę, nusikalstamų minčių neigiamų pasekmių numatymą, vertybių ir gyvenimo tikslų „inventorizaciją“.

Neringa Grigutytė. „Vaiko apklausa“. Vaikų liudijimas sukelia nemažai problemų tiek ikiteisminio, tiek ir teismo nagrinėjimo metu. Vaikų apklausos tampa ašine teismo proceso dalimi, nuo kurių didele dalimi priklauso bylos eiga ir baigtis. Pagrindinė problema yra ne ta, kad vaikai negali pateikti liudijimų ir pasakyti patikimos informacijos, o ta, kad suaugusieji nežino kaip įgalinti vaikus pateikti tą informaciją, kurią jie gali suteikti. Vaikų apklausas turėtų vykdyti specialiai paruošti pareigūnai, kurie ne tik žino, kokios reikia tikslios ir patikimos informacijos apie įvykį, bet ir moka bendrauti su vaikais, sugeba užtikrinti vaikų saugumą teisinių procedūrų metu bei sumažinti bet kokią galimą neigiamą apklausos poveikį vaikui, žino pagrindinius vaikų apklausos principus ir kaip išvengti galimų klaidų, atsižvelgiant į vaikų raidos ypatumus. Atliekant

vaikų apklausas būtina laikytis visų apklausos stadijų, stebėti savo elgesį, formuluojamus klausimus ir galimą įtaką vaiko pasakojimui. Esant poreikiui, vertinga pasinaudoti specialistų pagalba ir specialiai įrengtų vaiko apklausos kambarių teikiamomis galimybėmis.

Dr. Ilona Česnienė. „Nepilnamečių pakartotinio nusikalstamumo rizikos vertinimas“.

Pakartotinio nusikalstamumo rizikos vertinimas yra toks procesas, kurio metu tiriama naujo nusikaltimo pasireiškimo tikimybė bei galimybės šią tikimybę sumažinti. Egzistuoja du pagrindiniai rizikos pakartotinai nusikalsti vertinimo būdai: klinikinis ir statistinis. Klinikinis rizikos numatymo būdas yra paremtas profesionalų (klinikinį darbą dirbančio specialisto ar jų komandos) sprendimais. Statistinis rizikos prognozavimo būdas remiasi matematinės statistikos metodų naudojimu, todėl yra laikomas tikslesniu. Vis dėlto, norint sukurti patikimą ir praktiniame darbe taikomą statistinį vertinimo instrumentą, būtina atsižvelgti į įvairius pakartotinio nusikalstamumo riziką didinančius ir mažinančius veiksnius. Kadangi mokslinėje literatūroje pakartotinio nusikalstamumo rizikos veiksnių yra išskiriama labai daug, todėl straipsnyje jie nagrinėjami atsižvelgiant į šių veiksnių kintamumo ir pasireiškimo srities kriterijus. Straipsnio pabaigoje analizuojama rizikos vertinimo reikšmė bei pateikiamos įžvalgos praktiniam darbui bei ateities tyrimams.

TARPTAUTINIAI STANDARTAI NEPILNAMEČIŲ JUSTICIJOJE

DR. GINTAUTAS SAKALAUSKAS

IVADAS

Lietuvoje nepilnamečių nusikalstamo elgesio problematikos analizės pirmosios eilutės neretai pradedamos bauginančiais teiginiais apie didėjančią nepilnamečių nusikalstamumą, didžiausią bei skaudžiausią visuomenės problemą, tragišką situaciją, kokios dar niekada anksčiau nebuvo, plintantį smurtą, vis jaunesnį kaltininkų amžių ir pan., dažniausiai net neįsigilinant, ar taip iš tiesų yra, ar tokius teiginius galima pagrįsti faktais bei moksliniais apibendrinimais, ar tai tik žiniasklaidos ir (ar) mūsų asmeninių baimių suformuotas mąstymo produktas. Tokiu būdu šiai sričiai uždedama baimės ir dramatinio „kepurė“, į kurią kiekvienas jau pirmą susitikimo akimirką pažvelgęs nedrįstų suabejoti šios problemos grėsme, rimtumu bei aktualumu. Viskas blogėja, viskas genda, grėsmė didėja ir tik neišmanėlis galėtų toliau sėdėti sudėjęs rankas, apie tai negalvoti, tuo nesirūpinti, nes toks elgesys būtų tolygus lėtai ir skausmingai savižudybei. Galbūt. Bet keista tai, jog apokaliptinių nepriimtino bei iššaukiančio jaunimo elgesio vertinimų galime rasti bet kurioje šalyje, bet kuriais laikais. „Sugedusiu jaunimu“ piktinosi žymieji Senovės Graikijos filosofai, ne vienas vėliau gyvenęs mąstytojas ar politikas, o apie 1939 metais tuometinėje Lietuvos sostinėje buvusią situaciją teisininkas Z. Pivoriūnas rašė: „<...> *gatvėse dažnai galima pastebėti paauglių vaikų. <...> Jie spjaudosi, stumdosi, bjauriais žodžiais plūstasi, ciniškai komentuoja kino reklamų vaizdus, slankioja po smukles, barus ir kitas užteigos vietas. <...> Tokie mažamečiai įpratę elgetauti, vėliau susiorganizuoja į gaujeles ir ima ne tik planingai elgetauti, bet ir vaginėti. Pasitaiko, kad tokios gaujos naktimis kraustydavo kioskus, įlisdavo į tuščius butus pro langus, vogdavo namų apyvokos daiktus ir plėšdavo net bažnyčios aukų dėžutes“¹. Ar daug kas Lietuvoje nuo to laiko pasikeitė? Ar jaunimas dabar yra dar blogesnis? Turbūt ne. Gerai pastebėjo vienas žymus režisierius, kad „*nėra nei gero, nei blogo jaunimo. Yra jaunimas, kuris atspindi savo laiką*“.*

Keisčiausia tai, jog didžioji dalis iššaukiančiai ar net nusikalstamai besielgiančio jaunimo vėliau subręsta, prisitaiko prie visuomenėje vyraujančių socialinių normų, ima elgtis „taip, kaip ir visi“, dirba, augina savo vaikus. Kitaip tariant, tam tikro fizinio ir socialinio brendimo sąlygotas elgesys vėliau tampa nebeaktualus, negrįžtamai pasitraukia į praeities užkulius. Kartais šiam procesui negatyvią ar pozityvią įtaką padaro ir kitų asmenų įsikišimas.

Pripažįstant jaunimo nusikalstamo elgesio socialinę svarbą ir pažvelgus į Lietuvos socialinio gyvenimo realybę, tenka pripažinti įvairiomis prasmėmis skurdžią mokslinę,

¹ Pivoriūnas Z. Mažamečių priežiūra Lietuvoje // Kriminalistikos žinyras, 1940 Nr. 33. P. 133.

pedagoginę, organizacinę, institucinę ir dalykinę šio elgesio analizės bei socialinės kontrolės bazę. Skurdas yra santykinis dalykas – jis išryškėja tik ką nors palyginus. O galimybių palyginti yra vis daugiau – visa Europos teorija, praktika bei patirtis tapo visiškai atvira, tereikia noro ir sugebėjimų ją suvokti bei įvertinti. Atsiribojant nuo apibendrinančių frazių galima klausti ir labai konkrečiai: kodėl tipiškas socialinis darbuotojas/pedagogas vokiečių, vertindamas tipišką jaunimo nusikalstamą elgesį, iš pradžių kalbės apie socialinę įtampą, o tos pačios profesijos lietuvių kaltins genetiką ir blogą šeimą; kodėl tipiško dano policininko, dirbančio su nusikalstančiu jaunimu, akyse bus daug draugiškumo, kompetencijos ir supratimo, kai tipiško lietuvių policininko akyse – daugiau pasipiktinimo, paviršutiniško vertinimo, arogancijos, netgi agresyvumo; kodėl tipiškas su jaunimo baudžiamosiomis bylomis dirbantis austrų teisėjas ilgai ir kantriai bando suvokti teisiųjų nuomonę ir poziciją, o tipiškas lietuvis (dažniausiai – nespecializuotas) teisėjas apsiribos „auklėjančiais“ pamokymais ir grasinimais; kodėl daugelyje Vakarų Europos šalių teisinė bazė sudėliota taip, kad daugelis su nusikalstančiu jaunimu dirbančių specialistų ją puikiai žino ir pripažįsta, o keičiama ji retai ir tik po ilgos bei gilios analizės, o Lietuvoje tokios nuostatos išbarstytos po keliasdešimt teisės aktų, keičiamų vos ne kas savaitę; kodėl dalykinėse diskusijose daugelyje Vakarų Europos šalių vyrauja racionalumas, argumentai ir sprendimai, kurių laikomasi, o tokių diskusijų metu Lietuvoje dažnai dejuojama, skundžiamasi ir apsiribojama bendrais teiginiais, jokie perspektyviniai sprendimai nepriimami, o jei ir priimami, tai neįgyvendinami? Šį „kodėl“ būtų galima tęsti, pabrėžtinai kalbant apie tipiškus atvejus, nes išimčių yra visur ir visuomet. Pabrėžti juos svarbu ne tam, kad beviltiškai mėgintume aiškintis kur geriau, o kur blogiau, bet tam, kad suteiktume mūsų visuomenės viešam gyvenimui žmogišką veidą – būtent šis pagrindinis ir esminis skirtumas išryškėja lyginant minėtus dalykus.

Sąvoka „tarptautiniai standartai“ skamba iš pirmo žvilgsnio labai neįdomiai, netgi nuobodžiai. Taip iš dalies ir yra. Tik iš dalies, nes tai svarbios, ilgalaikės bei reikšmingos patirties koncentratas, popieriuje surašytas teisine kalba. Svarbu iš karto pabrėžti, jog tai nėra „reikalavimai“, tai tik tam tikras orientyras, „lakmuso popierėlis“, leidžiantis pasitikrinti kur esame ir pasižiūrėti, kur galime nueiti.

I. TARPTAUTINIŲ STANDARTŲ ATSIKIDIMO PRIELAIDOS IR REIKŠMĖ

Tam tikri standartai, taip pat ir teisinėje sistemoje, atsiranda neatsitiktinai. Nepilnamečių justicijoje jų atsiradimą lėmė keletas priežasčių:

- regioninė būtinybė vienodinti praktiką šioje srityje;
- siekis apibendrinti ir pateikti geros praktikos pavyzdžius;
- siekis pateikti bendriausias problemas ir numatyti jų sprendimo kelius;
- tikslas toliau vystyti esamas sistemas.

Kaip jau buvo minėta, dauguma taip vadinamų standartų yra rekomendacinio pobūdžio, jų įgyvendinimas priklauso nuo valstybės geros valios, noro tobulėti ir neišsiskirti iš regiono teisinės-kultūrinės erdvės. Bendros (vienodos) politikos, paremtos tam tikromis vertybėmis, poreikis itin aktualus ir matomas Europos žemyne. Europos Taryba yra priėmusi keletą rekomendacijų, kuriomis siekiama kreipti valstybių politiką nepilnamečių justicijoje bendra linkme, statyti ją ant vienodų pamatų. Pasauliniu mastu žinomos Jungtinių Tautų rekomendacijos, kurių tikslas pasiūlyti viso pasaulio valstybėms tam tikrus nepilnamečių justicijos standartus, paremtus Vaiko teisių konvencijos nuostatomis ir dvasia.

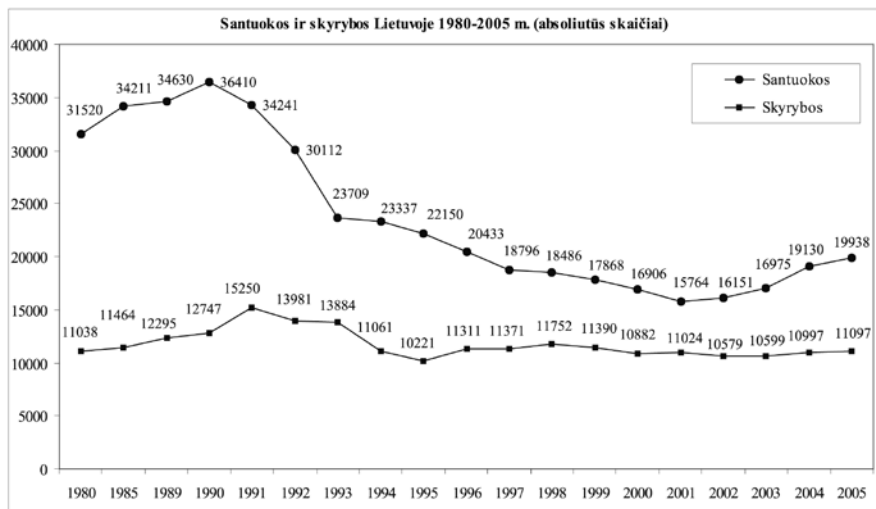
Pažymėtina, jog dauguma tiek Jungtinių Tautų, tiek Europos Tarybos rekomendacijų (standartų) buvo sukurta XX amžiaus 9-ajame dešimtmetyje. Gali kilti klausimas – kodėl būtent tada? Anuomet jaunimo nusikalstamas elgesys tapo svarbia socialine problema, kurią įvertinti tapo svarbu ir tarptautiniu požiūriu. Jaunimo nusikalstamumo didėjimą ir griežtesnę jaunimo elgesio kontrolę (Europos ir kitose postindustrinėse valstybėse) lėmė daug socialinių bei ekonominių veiksnių. Apibendrintai galima teigti, jog tapimas suaugusiuoju tapo sudėtingesnis, o tam įtakos turėjo daug socialinių faktorių, iš kurių galima išskirti keletą:²

1. Tradicinė gyvensena prarado savo reikšmę. Atsirado gyvensenos pliuralizmas be aiškaus atsakymo į tai, kas yra „normalu“, o kas ne. Šis faktorius, kaip ir visi kiti žemiau paminėti, čia nevertinami per blogio ir gėrio, pozityvumo ar negatyvumo prizmę. Tiesiog konstatuojama, kad jie buvo ir turėjo didelę įtaką jaunimo gyvenimui, taip pat ir nusikalstamam elgesiui. Gyvenimas žymiai pasikeitė, o tokio pokyčio niekas net negalėjo prognozuoti. Pradedant seksualumo išlaisvinimu, muzika, laisvalaikiu, pinigais, drabužiais, svaiginimosi priemonėmis, baigiant darbu, autoritetais, gyvenimo, keliavimo įpročiais ir galimybėmis – visa tai pasikeitė, panašiai, kaip ir Lietuvoje per praėjusius 15 metų.

2. Iširo tradicinės šeimos struktūros. Funkcionaliai ir (ar) struktūriškai sutrikusi šeima tapo greičiau taisykle, o ne išimtimi. Šeima (dažniausiai) nebėra tėtis, mama, aš, broliukas/sesutė, seneliai – ir taip tol, kol užaugsiu. Gyvenimo dinamika padidino skyrybų skaičių, vis daugiau jaunų žmonių teko konfrontuoti su patėvio/pamotės, įbrolio/įsėsėsės vaidmenimis; turtingi seneliai ėmė keliauti po pasaulį arba leisti savo senatvės dienas senelių (o ne savo vaikų) namuose; žemiau minimos socialinės problemos ėmė trikdyti šeimos gyvenimą, išklabino tėvų kompetenciją auklėti vaikus (nes gyvenimas tapo per sudėtingas, nebeaiškus);³ suintensyvėję globalizacijos procesai

² Pagal Trenczek T. Strafe, Erziehung oder Hilfe? 1996. P. 16. Nors šios tendencijos anuomet pastebėtos Vakarų tradicijos šalyse, akivaizdžių paralelių galima rasti su dabartine situacija Rytų Europos valstybėse, pateikti komentarai taikomi ir situacijai Lietuvoje.

³ Šis veiksnys vis dar nepakankamai įvertintas Lietuvoje. Iškilus didesnėms ar mažesnėms problemoms su vaikais, puolama bausti tėvus. Tačiau neretai tėvai yra bejėgiai prieš gyvenimo kompleksiskumą. Užauginti vaiką tapo žymiai sudėtingiau, nei anksčiau, nes dabar tėvai yra tik vienas socializacijos faktorius iš daugelio. Todėl tėvams būtina pagalba, o nieko pozityvaus neduodantis jų baudimas ar priekaištavimas neretai sukelia dar daugiau problemų.

paskatino kurti (tautiniu ir rasiniu požiūriu) mišrias šeimas – su visais teigiamais padariniais ir iškilusiais specifiniais konfliktais; galiausiai, ne santuokoje gimę vaikai tapo taisykle, o tai dėl neretai prastesnės jų teisinės padėties (arba nepalankesnių šansų) daliai šeimų kūrė ir papildomas socialines problemas, konfliktus. Ilustracijai pateikiama keletas Lietuvos statistinių duomenų,⁴ rodančių esminius pokyčius ir mūsų šeimų struktūroje. Svarbu neskubėti šių tendencijų vertinti neigiamai ar teigiamai, bet pastebėti reikšmingus pasikeitimus, darančius didelę įtaką šeimų, jaunimo, visuomenės gyvenimui.

Grafike matyti, jog per pastaruosius 15 metų santuokų Lietuvoje sumažėjo daugiau nei du kartus (šis skirtumas reikšmingas net ir sumažėjus gyventojų skaičiui), o ištuokų skaičius (kitai, nei dažnai viešai teigiama) išliko stabilus.⁵ Lentelėje esantys skaičiai rodo, jog beveik du kartus sumažėjo ir gimusių vaikų skaičius, o nesantuokinių vaikų dalis nuo 7 % padidėjo iki 28 %.⁶

⁴ Visi statistiniai duomenys, jei nėra atskiros nuorodos, paimti iš Statistikos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės duomenų bazių.

⁵ Nors dažnai nepagrįstai teigiama, kad jaunimas nebevertina santuokos, todėl nebesituokia, kai kurie gilesni tyrimai rodo ir visiškai priešingą motyvą – jaunimui santuokinis gyvenimas atrodo nepasiekiamybe, reikalaujancia labai daug pastangų, todėl jie jos ir vengia, nors ir vertina labai aukštai. Ir pagal Lietuvoje atliekamas jaunimo apklausas matyti, jog šeima užima vieną pirmųjų vietų jaunimo vertybių skalėje.

⁶ Į šį faktą itin svarbu įsigilinti specialistams, dirbantiems su šeimomis ir vaikais, nes net ir jie neretai tuo piktinasi ar stebisi. Taip yra, tokia šeimos struktūra ir su ja reikia dirbti. Naivu tikėtis (tai rodo tendencijos visoje Europoje), kad situacija pasikeis ir vėl viskas bus taip kaip buvę.

Lietuvoje gimę vaikai

	Gimusių vaikų iš viso		Iš jų – ne santuokoje	
Metai	Absoliutūs skaičiai	%	Absoliutūs skaičiai	%
1990	56.868	100	3.977	7,0
1995	41.195	100	5.253	12,8
2000	34.149	100	7.713	22,6
2001	31.546	100	8.006	25,4
2002	30.014	100	8.386	27,9
2003	30.598	100	9.022	29,5
2004	30.419	100	8.736	28,7
2005	30.541	100	8.679	28,4

3. Atsirado daugiau galimybių, bet sunkiau ir apsispręsti. Juk neretai vyresnio amžiaus žmogus Lietuvoje jaunam žmogui pasako: „Tokių galimybių kaip tu, aš tavo amžiaus būdamas neturėjau“. Tai yra tiesa. Dabar galima mokytis bet kur, bet ką ir už bet kiek, dirbti ir užsidirbti, laisvalaikį leisti „Akropolyje“, socialinėje veikloje, bažnyčios chore, kazino, sporto klube, pramogų centre, Druskininkuose, Rygoje, Aukštuosiuose Tatuose, Egipte ar Kanaruose. Viską galima skaityti, mokytis visų pasaulio kalbų, uždirbti vien „sėdint“ prie kompiuterio. Bet kita vertus – sunkiau ir pasirinkti. Mokėjimas pasirinkti, kaip ir mokėjimas auklėti vaikus, nėra savaime suprantamas dalykas. Tiems, kas to neišmoko, galimybių gausa gali tapti nepakeliamu našta.

4. Sustiprėjusi konkurencija, pasiekimų ir asmeninės disciplinos svarba. Problemų mokykloje ir darbo vietoje. Daugiau galimybių, bet ir konkurencija didesnė. Tie, kas nori studijuoti prestižiniame universitete, turi gerai mokytis mokykloje, konkurencija didžiulė. Ji reikalauja asmeninės disciplinos, tik taip galima daug pasiekti. Bet asmeninė disciplina reikalauja užsispyrimo, motyvacijos, paskatinimo ir daug kitų išorinių bei vidinių sąlygų, kurias turi toli gražu ne kiekvienas. Tiems, kurie konkurencijos neatlaiko, pasitraukia, nekovoja arba ieško kitų alternatyvų, gali kilti ir kyla nemažai problemų įvairaus lygio bei pobūdžio mokyklose bei darbo vietose.

5. Didėjanti socialinė atskirtis (anomijos teorija). Nors bendrai gyvenimo kokybė gerėja, didėja socialinė atskirtis. Šią tendenciją pastebime ir Lietuvoje. Kitaip tariant, vis geriau gyvenant daliai visuomenės, kita visuomenės dalis vis labiau skursta ir ta koskyra tarp jų didėja. Skurdas pats savaime nusikalstamo elgesio neskatina, jį skatina atsiradusi įtampa. Šią situaciją įtikinamai aiškina anomijos teorijos kūrėjai.

Pirmasis „anomijos“ sąvoką pavartojo Emilis Durkheimas 1897 m. knygoje „Savižudybė“. Pagrindinė ir itin svarbi jo mintis buvo ta, kad socialinius reiškinius galima paaiškinti tik per socialines įžvalgas, o ne per biologinius ar psichologinius fenomenus. „Anomija“ – tai vidinės tuštumos jausmas, vidinių normų, vertybių, taisyklių nebuvimas. E. Durkheimas šią sąvoką naudojo socialinės dezintegracijos apraiškoms paaiškinti, ypač bedarbystei (1893 m.). Jos atsiradimas siejamas su darbo pasidalijimu, kuris mažina solidarumą (būdingą primityvioms visuomenėms) ir lemia bendrų ryšių, lūkesčių ir taisyklių, kuriomis vadovautųsi visuomenė, nebuvimą.

Robertas Mertonas (1938 m.) E. Durkheimo įžvalgas pritaikė nusikalstamam elgesiui. Jis iškėlė klausimą, kaip galima būtų paaiškinti tai, kad nusikalstamas elgesys labai varijuoja skirtingose socialinėse struktūrose/sluoksniuose ir kodėl jo apraiškos ir formos tokios skirtingos? Jis teigia, jog dėl prieštaros tarp socialinių ir vertybinių struktūrų atsiranda anomija: dėl prarajos tarp teisėtai pripažintų socialinių tikslų ir turimų priemonių šiems tikslams pasiekti (pvz., teisėtas socialinis tikslas yra būsto turėjimas).

Anomijos teorija akcentavo svarbų dalyką – neturtas arba galimybių nebuvimas nesukelia nusikalstamumo. Bet ji sukelia prieštaraus tarp vertybių ir realių žmogaus galimybių įtampą.

6. Socialinė dezintegracija, didėjantis jaunų žmonių skurdas. Dėl jau minėtos socialinės atskirties vykstantį tolesnį procesą galima pavadinti socialine dezintegracija – ji vystosi tuomet, kai socialinė atskirtis yra gili ir ilgalaikė. Dezintegruojami ne tik atskiri asmenys, bet ir visos jų grupės. Vienas iš pavyzdžių – migrantai Vakarų Europoje. Po Antrojo pasaulinio karo vykę ekonominiai ir politiniai procesai skatino juos atvykti, tačiau po 30–40 metų, užaugus naujai kartai, situacija pasikeitė. Identiteto paieškos, etninių gyventojų priešiškus, didėjanti bedarbystė, nepakankamas valstybės dėmesys migrantų problemoms ir kiti reiškiniai daug kur Europoje padidino įtampą. Pavyzdžiui, Paryžiaus (ir kai kurių kitų didžiųjų Europos miestų) priemiesčiuose atsiradę dezintegruotų asmenų getai (viena problemos pusė) arba neonacizmo atgimimo apraiškos buvusioje Rytų Vokietijoje (kita problemos pusė). Visose industrinėse valstybėse jaunimo nedarbas yra didesnis nei visos visuomenės vidurkis (taip pat ir Lietuvoje). Tai didina konkurenciją, skatina, įtampą, kita vertus – verčia ieškoti nelegalių pragyvenimo šaltinių ar laisvalaikio leidimo formų.

7. Finansiniai sunkumai, bedarbystė, benamystė. Tai logiškas aukščiau minėtų tendencijų rezultatas.

8. Didėjančios problemos, susijusios su alkoholiu ir narkotikais. Tyrimai rodo, kad alkoholio suvartojimas Europoje per pastaruosius dešimtmečius gerokai padidėjo, lengvų narkotikų vartojimas tapo beveik norma, mados reikalu, o jų kaina pastaraisiais metais yra žemiausia per visą Europos istoriją. Svaiginimasis yra ilgesio liga, o ją įveikti ne taip paprasta. Analizuojamu požiūriu ji svarbi tuo, kad sąlygoja didelį kiekį padaromų nusikaltimų, kuriuose svaiginimosi priemonės veikia tiesiogiai (pvz.,

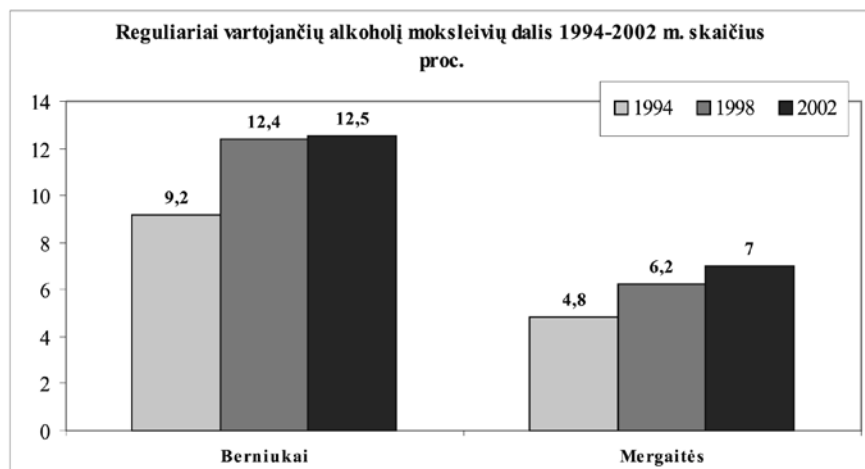
Lietuvoje apie 2/3 užregistruotų ir išaiškintų nužudymų padaro nuo alkoholio apsvaigę asmenys) arba netiesiogiai (pvz., kai daromi turtiniai nusikaltimai, siekiant įgyti pinigų narkotikams). Kadangi šis faktorius itin svarbus ir tendencijos čia labai ryškios, kai kuriais pavyzdžiais jį galima aprašyti plačiau.

Bent kartą buvusių girtų 11–15 metų amžiaus moksleivių Lietuvoje skaičius proc.⁷

	Mergaitės	Beraiukai
1994	21 %	33 %
1998	27 %	39 %
2002	40 %	51 %

Nuo 1994 iki 2002 metų 11–15 metų paauglių, teigusių, kad jie bent kartą jau buvo apsvaigę nuo alkoholio, padaugėjo beveik 2 kartus. Be jokių abejonių 2006 metų tyrimų duomenys rodytų padidėjimą lyginant ir su 2002 metais. Vėlgi svarbu priminti, jog teigiamas ar neigiamas šių tendencijų vertinimas yra svarbus, tačiau ne pirmieilės dalykas. Svarbiausia pastebėti tendencijas ir suvokti jų reikšmę.

Žemiau pateiktame G. Šurkienės pristatomo tyrimo rezultatų⁸ grafike taip pat matyti akivaizdi tendencija. Vis daugiau paauglių alkoholį vartoja nuolat (priminsime, jog tai 11–15 metų paaugliai). Vargu ar būtų galima tikėtis, jog situacija pasikeis arba kad ją būtų galima greitai pakeisti.

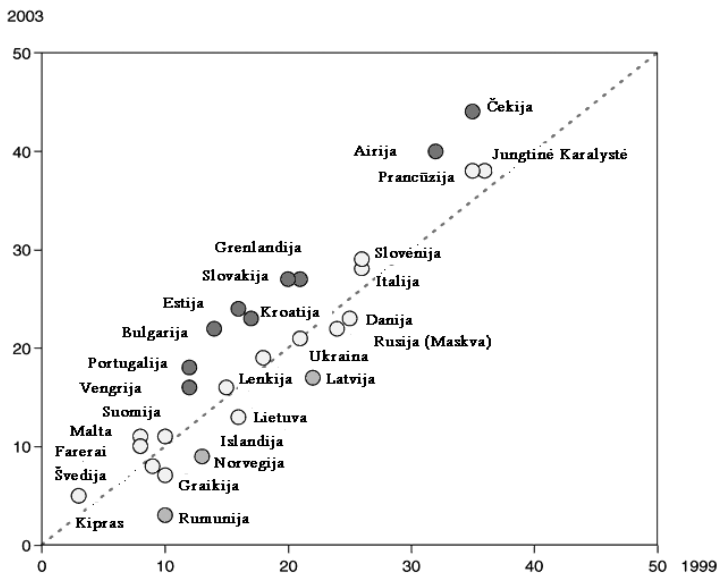

⁷ Šurkienė G. Alkoholio vartojimo paplitimas Europos regione. Piktnaudžiavimo alkoholiu ir narkotinėmis medžiagomis tarp Lietuvos moksleivių, vyrų ir moterų duomenys. 2003 (<http://www.ugdymas.vvspt.lt/Patarimai/Surkiene%20Alkohnarko%20Opaplitimas.pdf>).

⁸ Ten pat.

Dar ryškesnė tendencija matyti nelegalių narkotikų vartojimo srityje. Pagal *The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs*⁹ duomenis 2003 metais maždaug 15 % Lietuvos moksleivių teigė bent kartą vartoję nelegalių narkotikų. Žemiau pateiktame grafike galima palyginti situaciją Lietuvoje su kitomis valstybėmis, taip pat pokyčius nuo 1999 metų. Kuo valstybė yra arčiau viršutinio dešiniojo kampo, tuo vartojusių narkotikus procentas yra didesnis. Aukščiau brūkšnio esančiose valstybėse vartojusių narkotikus skaičius per 4 metus padidėjo, o esančiose žemiau brūkšnio – sumažėjo. Matyti, jog Lietuvoje, palyginus su Vakarų Europos valstybėmis, šis procentas nėra didelis, o tai leidžia prognozuoti jo didėjimą ateityje. Pažymėtina, jog šiame tyrime nedalyvavo dar dvi didelės Europos valstybės – Vokietija ir Ispanija, kuriose pagal socialinį, ekonominį ir kultūrinį klimatą vartojančiųjų narkotikus moksleivių turėtų būti panašiai kaip ir Didžiojoje Britanijoje bei Prancūzijoje.

Moksleivių, bent kartą vartojusių nelegalius narkotikus 1999 ir 2003 m., skaičius proc.¹⁰

Kitoje pateiktoje lentelėje matyti pokyčių mastas Lietuvoje.¹¹ Per 8 metus tokių moksleivių skaičius padidėjo beveik 5 kartus. Nors šis pokytis yra itin reikšmingas, tačiau vertinant tendencijas kitose Europos valstybėse, dar ne galutinis.

⁹ The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs (ESPAD). <http://www.espad.org/6.gif>.

¹⁰ The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs (ESPAD). <http://www.espad.org/6.gif>.

¹¹ Šurkienė G. Alkoholio vartojimo paplitimas Europos regione. Piktnaudžiavimo alkoholiu ir narkotinėmis medžiagomis tarp Lietuvos moksleivių, vyrų ir moterų duomenys. 2003. (ESPAD tyrimų duomenys). <http://www.ugdymas.vvspt.lt/Patarimai/Surkiene%20Alkoharno%20paplitimas.pdf>.

Moksleivių, bent kartą vartojusių nelegalius narkotikus Lietuvoje, skaičius proc.

	Mergaitės	Berniukai	Visi
1995	2,7 %	3,4 %	3,2
1999	9,6 %	21 %	15,5
2003	10,5 %	20,7 %	15,6

Kaip minėta, svaiginimasis turi tiek tiesioginį, tiek netiesioginį ryšį su nusikalstamu elgesiu. Todėl svarbu žinoti, kodėl jaunimui jo reikia. Rytų Vokietijoje 1993 atlikto tyrimo¹² metu jauni (mokyklinio amžiaus) žmonės nurodė, kas juos skatina vartoti narkotikus. Rezultatai buvo tokie (buvo galima pasirinkti kelis atsakymų variantus):

- Trumpalaikis problemų pamiršimas – 52,6 proc.
- Aistra daryti kažką uždrausto – 31,8 proc.
- Nuotykių ieškojimas – 30,9 proc.
- Įsivaizdavimas, kad tokiu būdu galima patirti neapsakomą laimės jausmą – 25,8 proc.
- Nes tai daro draugai ir norisi su jais tuo pasidalinti – 24,9 proc.
- Nes draugai tai taip pat daro, todėl priešingu atveju likčiau nuošalyje – 21,4 proc.
- Mitymas, jog daugelis vartoja narkotikus, bet tik dalis tampa nuo jų priklausomais – 20,5 proc.
- Iš nuobodulio – 16,3 proc.
- Nes atėjus laikui, norisi tai patirti – 13,9 proc.
- Nes palyginus paprasta gauti narkotikų – 12,4 proc.
- Nes iš asmenų, esančių mano idealu ar pavyzdžiu, žinau, kad jie vartoja narkotikus – 10,3 proc.

Matyti, jog dauguma motyvų yra suprantami, jaunatviški, „nepiktybiniai“. Į juos įsigilinus, sunku pykti, smerkti ar bausti. Norint mažinti narkotikų vartojimą, reikėtų orientuotis į šių motyvų įtakos mažėjimą.

9. Į vartojimą orientuotas laisvalaikio praleidimas. Šiuolaikinių postindustrinių valstybių visuomenės neretai vadinamos „vartotojiškomis visuomenėmis“, t. y. tokio-
mis, kuriose itin svarbią vietą užima vartojimas – įvairių prekių bei paslaugų gausa, nuolatinis jų tobulinimas, pardavimas ir pirkimas. Laisvalaikis taip pat tapo vartotojiškas – toks, kuriam, kaip taisyklė, reikia daugiau ar mažiau pinigų. Išsiplėtus jaunimo laisvalaikio praleidimo galimybėms, atsirado (padidėjo) ir jų kaina. Trumpai tariant, tiems, kas nenori „iškristi“ iš bendros laisvalaikio praleidimo tėkmės, būtina nuolat turėti pinigų. Ši situacija daliai jaunimo reiškia nuolatinę įtampą – ne vien todėl, kad jaunimas nuosavų pinigų dažniausiai neturi, bet ir todėl, kad atsisakyti laisvalaikio su draugais, pasakyti „ne, aš negaliu sau to leisti“ yra žymiai sunkiau, nei suaugusiam žmogui. Per 15 metų Lietuvoje įvykęs pokytis taip pat akivaizdus: jei prieš 15 metų visas jaunimo laisvalaikis apsiribojo keliomis galimybėmis (žaidimai gatvės aikštelėse, televizorius, būreliai, išvykos su klase bei šeima), tai šiandien jų yra šimtai ir daugumai

¹² Kräupl/Ludwig 1993. P. 74, pagal Schwind H.S. Kriminologie. Heidelberg, 2000. P. 534.

jų reikia pinigų (kinas, čiuożykla, diskoteka, baseinas, sporto klubas, išvykos po Lietuvą ir į užsienį, koncertai, drabužiai, muzika, stalo žaidimai ir pan.). Visko norisi, visko reikia, viskas kainuoja. Šis faktorius, kartu su aukščiau minėtais, yra svarbus jaunimo nusikalstamo elgesio veiksnys.

10. Bendri globalizacijos procesai. Juos galima apibūdinti vienu, dažnai vartojamu vaizdingu pastebėjimu: buvęs platus ir neapbrėpiamas pasaulis tapo vienu dideliu kaimu. Visa tai turi savo pozityvų ir negatyvų aspektą. Beveik neribotas ir spartus žmonių bei prekių judėjimas yra patogus, bet sukuria ir neigiamų šalutinių pasekmių. Šiais laikais ir Lietuvoje jau nieko nestebina lietuviškai kalbantis japonas, šveicaras ar kinas, vis daugiau žmonių ima identifikuoti save ne su konkrečia valstybe, bet su tam tikra kultūra, ideologija, profesija, bendruomene ar net sporto klubais (pvz., FC Barcelona). Kultūrų bei prekių įvairovė praturtina, bet tai yra ir galimų naujų (nusikalstamų) konfliktų židiny. Globalizacija paspartino ne tik legalių, bet ir nelegalių prekių apyvartą (pvz., prekyba narkotikais, vaikais, žmogaus organais, nelegalia intelektine produkcija ir pan.), o priešiškus svetimšaliams daugelyje šalių yra nepasitenkinimo esama situacija išraiška, suverčiant nedarbo, nusikalstamumo, netvarkos, pasileidimo, smurto ir kitas panašias blogybes atvykėliams. Jaunimas dažniausiai yra šių procesų sukurio centre – ir jų aukos, ir kaltininkai.

11. Padidėjusi žiniasklaidos įtaka. Šiais laikais iš jos išmokstama daugiau nei iš tėvų ar mokyklos. Minėtą laikotarpį (taip pat ir pastarąjį dešimtmetį Lietuvoje) žiniasklaida tapo galingu ne tik informacijos šaltiniu, politikos įrankiu, bet ir socializacijos veiksmu. Sovietiniais laikais medikai, mokytojai ir tėvai skųsdavosi, kad kiemuose sužalotų vaikų itin padaugėdavo, per valstybinę televiziją rodant „Kapitoną Tenkešą“ ar „Robiną Hudą“. Nuo žydrųjų ekranų pakilę vaikai kiemuose imituodami savo mylimus herojus ginkluodavosi, kariaudavo ir sužeisdavo vienas kitą. Jei anuomet tokio mėgdžiojimo šaltinį atsekti būdavo nesunku, tai dabar susigaudyti, koks žaidimas, meninis ar animacinis filmas, jo herojai šiandien yra jaunimo pomėgių bei kultūros centre, sunkiai galėtų pasakyti net ir savo vaikų idėjiniu gyvenimu nuoširdžiai besidomintys tėvai. Žiniasklaida (visų pirma, televizija ir kompiuteris/internetas) tapo ryškiu elgsenos modelių perteikimo šaltiniu, neretai siekiančiu tik įtakos bei pelno ir nereflektuojančiu daromo poveikio visuomenei, jaunimo socializacijai.¹³

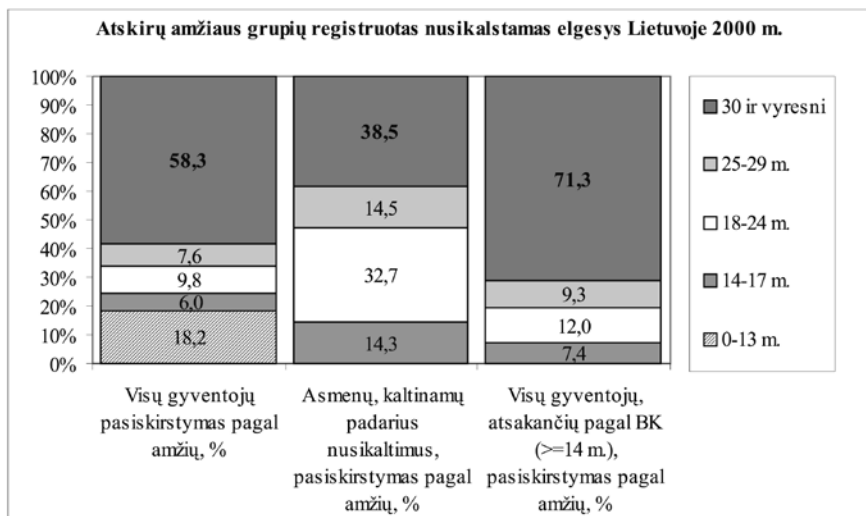
12. Ekonomikos augimas, prekių ir paslaugų plėtra sukūrė daugiau galimybių nusikalsti. Didelės parduotuvės, automobilių skaičiaus didėjimas, technologijų bei savitarnos plėtra – tai ne vien patogumo, bet ir jų apsaugos klausimas. Kitaip tariant,

¹³ Plačiau žr. Meškauskaitė L. Nepilnamečių teisinės apsaugos nuo jiems žalingos informacijos visuomenės informavimo priemonėse problemos // Justitia, 2001 Nr. 4–5. P. 55–59; Sakalauskas G. Žiniasklaida ir vaikų apsaugos nuo žalingo jos poveikio problemos. UNICEF konferencijos „Karta pavojuje. Vaiko teisės ir valstybinė vaikų kultūros ugdymo programa“ medžiaga. Lietuvos nacionalinis UNICEF komitetas. Vilnius, 2001; Kiškis A. Neigiamas smurto televizijoje poveikis nepilnamečiams ir jo prevencija // Jurisprudencija, 2004. T. 59 (51). P. 39–53.

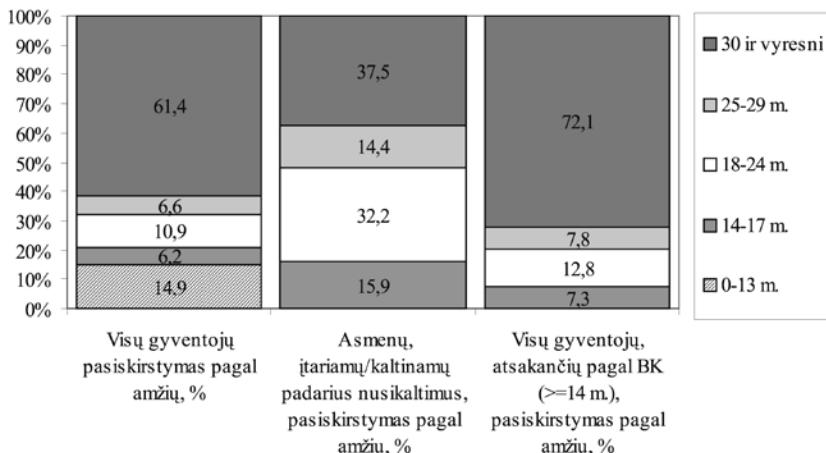
nusikalstamumą sukuria ir esamos galimybės, pagundos gauti tai, kas nėra tavo pagal vyraujančias socialines taisykles.

13. Staigūs socialiniai/politiniai pokyčiai (ne vien Rytų, bet ir Vakarų Europoje) padarė stiprią įtaką jaunimo padėčiai. Tai, kad, pavyzdžiui, Lietuvoje, skurdžiausiai gyvena jaunos šeimos, auginančios vaikus, taip pat šeimos, auginančios daug vaikų, yra įvykusio socialinio perversmo ir nesugebėjimo tinkamai subalansuoti socialinės politikos priemonės, rezultatas. Pavyzdžiui, kai staigūs socialiniai ir politiniai pokyčiai jaunimą (ar jo dalį) išstumia į socialinio gyvenimo pakraščius, yra apstu. Pavyzdžiui, buvusios Jugoslavijos ir Sovietų Sąjungos subyrėjimas lėmė staigų jaunų žmonių iš šių buvusių valstybių skaičiaus padidėjimą Vakarų Europos valstybių kalėjimuose; Vakarų ir Rytų Vokietijų susijungimas iššaukė neonacizmo atgimimo proveržius buvusioje Rytų Vokietijoje – tarp jaunimo, neradusio savo identiteto ir atsidūrusio nepalankesnėje padėtyje nei jų bendraamžiai iš Vakarų. Šiaurės Airijoje, rimstant konfliktui tarp pačių airių, didėja priešiškusis jauniems emigrantams iš Rytų Europos ir pan.

14. Jaunimas labiau už likusią visuomenės dalį pasižymi nusikalstamu elgesiu, jis visuomet griežčiau kontroliuojamas. Jaunimas bet kurioje visuomenėje yra „atsakingas“ už žymiai daugiau nusikalstamų veikų, negu jam turėtų tekti pagal gyventojų proporciją. Tai iliustruoja du grafikai, kuriuose vaizduojamas nusikalstamų veikų padarymu įtariamų/kaltinamų asmenų ir visos Lietuvos visuomenės pasiskirstymas pagal amžių 2000 ir 2005 metais. Juose matyti, kad jaunimas, sudarantis visuomenėje mažesnę dalį, įtariamų/kaltinamų padaręs daugiau nusikalstamų veikų, negu proporcingai jam turėtų tekti.

Atskirų amžiaus grupių registruotas nusikalstamas elgesys Lietuvoje 2005 m.

Apibendrinant išdėstytus svarbius makrolygmens jaunimo nusikalstamo elgesio faktorius, svarbu pabrėžti, kad jaunimas jautriausiai reaguoja į įvairius socialinius pokyčius. Todėl JT Pekino taisyklių (30–30.4) komentare teigiama, kad „*greitai ir radikaliai keičiantis jaunimo gyvenimo būdai ir nepilnamečių nusikalstamumo formoms bei mastams, visuomenės ir justicijos reakcija į nepilnamečių teisės pažeidimus ir nusikalstamumą greitai sensta ir tampa netinkama*“. Visuomenė ir institucijos turi analizuoti ir suvokti šiuos pokyčius, kad taikomos priemonės būtų proporcingos ir efektyvios.

Tam tikrą tarptautinių nepilnamečių justicijos standartų turinį ir formą lėmė ne tik minėti makroreikšiniai, bet ir kiti svarbūs faktoriai, leidę sumodeliuoti tam tikrą reakcijos į nusikalstamą jaunimo elgesį pobūdį (juk į aukščiau išvardintas priežastis bei jų pasekmes galima reaguoti įvairiai). Šie faktoriai yra įvairūs, tačiau juos vienija tam tikra bendra kryptis, bendra „socialinė ir teisinė kultūra“, kurią būtų galima apibūdinti keliais žodžiais. Tai:

- SUPRATIMAS
- INTEGRACIJA
- ŽMOGAUS TEISĖS
- VAIKO IR VISUOMENĖS GEROVĖ

Šiuos faktorius (bazines sąlygas) galima pakomentuoti plačiau.

Visuose tarptautiniuose dokumentuose pabrėžiamas jaunimo nusikalstamo elgesio **supratimas**, lyg nuolat skambantis melodijos motyvas. Viena vertus, patys tarptautiniai dokumentai parengti gilios jaunimo nusikalstamo elgesio analizės pagrindu, kita vertus akcentuojama tokio elgesio sąlygų ir priežasčių analizės svarba specialistų praktinėje veikloje. Tarptautiniai standartai tik paviršutiniškai į jaunimo nusikalstamo elgesio fenomeną žvelgiančius asmenis neretai šokiruoja, atrodo nepriimtini, nesuderinami su jų darbo praktika bei patirtimi. Visgi svarbu suvokti, kad šie standartai taip pat yra

ilgalaikės praktikos bei patirties analizės rezultatas. Lietuvoje nepilnamečių justicijos ir apskritai viso vaikų socialinio gyvenimo sistemoje, taip pat, kaip ir daugelyje kitų sričių, pastebimas itin stiprus „neperklausto žinojimo“ fenomenas. Tai – žinojimas, paremtas išankstinėmis nuostatomis, kurios neanalizuojamos ir neperklausiamos. Pavyzdžiui, tokie teiginiai, kaip „šeima kalta“, „genai kalti“, „mokykla kalta“, „čia jau nieko nepakeisi“, „agresyvus vaikas“, „jam padės tik įkalinimo įstaiga“, „tegul pasėdi ir pamąsto“, „lazda dar niekam nepakenkė“ ir daugelis kitų, lyg tam tikri krešuliai susiformuoja sąmonėje ir juos ištrypinti labai sudėtinga. Tokio stereotipizavimo skirtumus galima itin gerai matyti tarp mūsų, lietuvių ekspertų delegacijų, vykstančių į Vakarų valstybes pasisemti patirties ir tarp delegacijų, atvykstančių iš tenai. Pastarieji dalyviai dažniausiai nuoširdžiai domisi Lietuvoje esama struktūra, problemomis ir jų sprendimo keliais, žmonėmis, organizacijomis, daug klausinėja. Tuo tarpu lietuvių delegacijos dalyviai (tai, beje, kažkodėl būdinga visam posovietiniam blokui) dažniausiai ir taip jau viską „žino“, nieko naujo neatranda ir atrasti negali. Tai tam tikros laikysenos ir žinojimo bei mokymosi kultūros reikalas.

Kita svarbi tarptautinių standartų programinė nuostata yra įstatymą pažeidžiančių asmenų **integracija**. Tai galutinis darbo su nusikalstančiais vaikais tikslas. Ne baudimas, ne uždarymas, ne atsikratymas, ne užmiršimas ar kas nors panašaus. Todėl visos priemonės nukreiptos šiam tikslui pasiekti. Tai suvokti, prieš pradėdant skaityti standartų tekstą, taip pat svarbu, nes kylanti ranka keršyti, bausti, pamokyti, sugėdinti ir pan. turėtų būti prilaikyta.

Žmogaus teisės yra kitas kertinis akmuo. Žmogaus (vaiko) teisių turi būti laikomasi visur ir visuomet. Šių dviejų žodžių junginio nereikėtų įsivaizduoti kaip tam tikros etiketės, užklijuotos ant kodeksų viršelių ar institucijų durų. Žmogaus teisės yra svarbi bendro gyvenimo sąlyga, paremta gilesniu, o ne paviršutinišku žinojimu. Pavyzdžiui, niekam ne paslaptis, kad prieš nepilnamečius pareigūnai Lietuvoje kartais naudoja neteisėtą smurtą.¹⁴ Tai yra grubus žmogaus teisių pažeidimas. Tačiau vidiniam įsitikinimui tokio konstatavimo dažniausiai nepakanka. Galima klausiti toliau: vardan ko visa tai? Dėl aukų, dėl teisingumo, dėl auklėjimo, dėl to, kad „žinotų“? Ar tai visgi tėra pareigūnų bejėgiškumo ir nekompetentingumo išraiška, vidinės agresijos iškrova, savo valdžios parodymas? Juk vaikui (ir visuomenei) su patirtu smurtu reikės gyventi toliau. Tai yra vienas iš pavyzdžių, parodančių giluminių žmogaus teisių ištakų, taigi ir jų suvokimo, svarbą.

Vaiko ir visuomenės gerovės vientisumas yra kita svarbi tarptautinių nepilnamečių justicijos standartų „raudona linija“. Nuostata, jog rūpestis (nusikalstančių) vaiku tėra jo interesų ar teisių reikalas, yra klaidinga. Tai ir visos visuomenės interesas bei gerovės sąlyga. Tinkamu valstybės ir bendruomenių elgesiu su teise pažeidžiančiu vaiku suinteresuotas ne tik pats vaikas ar jo šeima, bet ir aplinkiniai. Į visuomenę integruo-

¹⁴ Žr. pvz., Vileikienė E., Gečėnienė S. Kriminalinės justicijos poveikis nepilnamečių teisės pažeidėjų asmenybei ir elgesiui. NPLC. Vilnius, 1999; Vileikienė E. Delinkventų santykiai su policija ir artimiausia aplinka // Sociologija. Mintis ir veiksmas, 2005 Nr. 2. P. 100–117, http://www.ku.lt/smf/sociologija/zurnalas/2005_nr.02.pdf; Vileikienė E. Lietuvos nepilnamečių justicijos sociologinė analizė. Daktaro disertacija, apginta Vilniaus universitete 2006 m.

tas ir pagal bendras socialinio gyvenimo normas gyvenantis žmogus yra visuomenės poreikis.

Dar viena svarbi aplinkybė, lėmusi tam tikrą tarptautinių standartų nepilnamečių justicijoje turinį, yra **kriminologijos mokslas**. Čia perteikti visą kriminologijos mokslo įžvalgų esmę ar bent svarbiausias teorijas, paremtas empiriniais tyrimais, būtų neįmanoma, todėl pateikiami tik keli reikšmingesni pavyzdžiai.¹⁵ Kriminologinės (socialinės) įžvalgos suformavo kritinį požiūrį į tradicines nusikaltimų kontrolės ir prevencijos priemones, tradicinį teisėsaugos darbą bei jo rezultatus. Visų pirma, paminėtina stigmatizacijos teorija.

Stigmatizacijos teorija itin išpopuliarėjo antroje XX a. pusėje. Ji iš esmės pakeitė požiūrį į nusikalstamą elgesį (pasikeitė mokslinė perspektyva). Pagrindinė šios teorijos (paremtos empiriniais tyrimais) mintis yra ta, kad visuomenė pati susikuria sau nusikaltėlius. Vienas žymiausių šios teorijos atstovų F. Tannenbaumas (1953) teigė: „Jaunas nusikaltėlis blogu tampa todėl, kad jis blogu pavadinamas“ (The young delinquent becomes bad, because he is defined as bad). Buvo pastebėta, kad svarbios ne tiek pirminės struktūrinės ar psichologinės sąlygos, lemiančios tam tikrą nusikalstamą žmogaus elgesį, bet vėlesnė visuomenės ir aplinkos reakcija. Ne pagal priimtinas elgesio normas besielgiantis asmuo pažymimas tam tikra etikete (stigma), kurios atsikratyti yra labai sunku. Pradedant mokykla ir baigiant teismu ar įkalinimo įstaiga – visur vyksta „blogiukų“ žymėjimas atitinkamomis etiketėmis. Ir tai dar ne viskas. Svarbiausia, jog vėliau pats žmogus priima tokią jam užkabintą etiketę ir net nebemėgina jos nusikratyti. Šios teorijos įžvalgos Vakarų valstybėse privertė keistis visai teisėsaugos sistemai bei ideologijai. Buvo suvokta stigmatizacijos grėsmė susidūrus su teisėsaugos institucijoms, jos pasekmės tolesniam žmogaus gyvenimui. Tai lėmė diversijos instituto nepilnamečių (o vėliau ir suaugusiųjų) baudžiamosiose bylose atsiradimą (stengiamasi bylas nutraukti kuo ankstesnėje stadijoje, pritaikius atitinkamas priemones), baudžiamojo proceso viešumo ribojimą, draudimo skelbti teisiamojo asmens duomenis atsiradimą ir kt.

Antra svarbi kryptis – **teisėsaugos institucijų tyrimai**, atskleidę jų darbo užkulisius. Buvo pastebėta, kad teisėsaugos institucijos dažniausiai dirba pagal savitą logiką, kad čia svarbų vaidmenį vaidina žmoniškieji ir subjektyvūs faktoriai, o ne instrukcijos ar įsakymai (pvz., simpatijos/antipatijos aukoms ar kaltininkams, darbo rutina, atliekamų veiksmų standartizavimas, formalizmas ir pan.).¹⁶ Buvo suvokta, kad teisėsauga nėra geriausia socialinių problemų sprendėja ir kad iš jos tokios funkcijos net negalima tikėtis.¹⁷ Todėl šioje sistemoje atsirado socialinių darbuotojų/pedagogų funkcijos, kurių

¹⁵ Plačiau apie kriminologines teorijas žr.: Sakalauskas G. Laisvės atėmimo bausmės kriminologiniai aspektai // Teisė, 2000 Nr. 35. P. 80–90; Justickis V. Kriminologija. I dalis. Vilnius, 2001. P. 143–187.

¹⁶ Pvz., susidarantis taip vadinamas „piltuvėlio efektas“, kurio apačioje po teisėsaugos institucijų filtro lieka tik dalis „tikrųjų kaltininkų“, kaip taisyklė, neturinčių socialinio kapitalo. Plačiau žr. Vileikienė E. Lietuvos nepilnamečių justicijos sociologinė analizė. Daktaro disertacija, apginta Vilniaus universitete 2006 m.

¹⁷ Plačiau žr.: Christi N. Nusikaltimų kontrolė kaip pramonė. Vilnius, 1999; Foucault M. Disciplinuoti ir bausti. Kalėjimo gimimas. Vilnius, 1998.

pagrindinis tikslas – pažvelgti į žmogų ir jo problemas kompleksiskai, o ne vien per vieno poelgio ar veiksmo prizmę. Justicijos sistemoje svarbi vieta buvo suteikta ir nevyriausybiniams organizacijoms, organizuojančioms įvairias priemones nusikalstamam jaunimui.

Kriminologija ėmė tirti ir **priemonių (bausmių) efektyvumą**, kelti klausimą, ar bausmės apskritai gali sulaikyti nuo nusikalstamo elgesio ir jei taip, tai kokios. Gana greitai buvo padaryta išvada, kad asmens įkalinimas ilgalaikėje perspektyvoje sukuria daugiau problemų negu jų išsprendžia, ypač, jei įkalinamas jaunas žmogus. Vėliau buvo kritiškai pažvelgta ir į daugelį populiarėjančių alternatyvų ir šios įžvalgos apibendrintos garsiaja fraze: „Niekas neveikia“. Kitaip tariant, jokios bausmės neturi visiškai jokio poveikio asmens elgesiui – nei jų pobūdis, nei dažnumas asmens elgesiui įtakos nedaro, egzistuoja tik blogos bausmės ir dar blogesnės (įkalinimas). Pastaraisiais dešimtmečiais visgi pastebėta, jog gerai apgalvotos ir tinkamai vykdomos priemonės (programos) gali duoti tam tikrą teigiamą efektą, mažinti nusikalstamą elgesį. Tačiau tokiam rezultatui būtina kokybė, nes blogos priemonės (programos) duoda neigiamą efektą – jas pritaikius nusikalstama dažniau, nei jokių priemonių (bausmių) netaikymo atveju. Todėl tarptautiniuose standartuose aptinkama santykinai daug rekomendacijų taikyti plataus profilio priemones, kartu pabrėžiant, jog jų efektyvumo tyrimas bei tobulinimas yra užduotis valstybei. Kartu svarbu pabrėžti, jog Lietuvoje nepilnamečiams taikomos bausmės yra santykinai griežtos, vis dar dažnai taikomas realus laisvės atėmimas, turintis būti absoliučia išimtimi.

Kuriant tarptautinius standartus nepilnamečių justicijoje taip pat buvo atsižvelgta į **socialinius tyrimus**, leidusius atskleisti vaikų ir jaunimo gyvenimo raidos ypatumus. Buvo pastebėta, kad tapimo suaugusiuoju procesas ir statuso kitimas dažnai būna susijęs su kriziniais fenomenais, į kuriuos visuomenė ir teisėsauga privalo atkreipti dėmesį, turi juos žinoti. Tai:¹⁸

- netikrumas dėl savo vaidmens ir statuso;
- asmeninio įvaizdžio nepastovumas ir lengvas pasidavimas kitų įtakai;
- per didelių (nepakeliamų) reikalavimų, motyvacijos trūkumo ir rezultatų siekimo problemų simptomai;
- orientacijos gyvenime ir konfliktų įveikimo problemos;
- elgesio neužtikrintumas, nenuoseklumas, spontaniškumas, retas adekvatus reagavimas į neigiamus išgyvenimus;
- suvereniteto, susilaikymo, dėmesio kitiems trūkumas;
- dažnas provokavimas ir kitų įžeidinėjimas bandant tolerancijos ribas bei kt.

Tai – svarbūs jaunimo būsenos bei elgesio bruožai, itin jam būdingi. Specialistai, dirbantys su jaunimu, turėtų juos priimti kaip savaime suprantamus – tai bazinės sąlygos, kuriomis tenka dirbti ir kurių nepakeisi, jos neturi stebinti. Stebina kitkas – kai su jaunimu net ir ilgą laiką dirbantys specialistai, vis dar stebisi jaunimo elgesio apraiškomis, kurios yra jaunimo elgesio esmė. Iš to seka kita išvada – suaugusieji, kuriuos tai erzina ir kuriems jaunatviškumas nepatinka iš esmės, su jaunimu dirbti neturėtų.

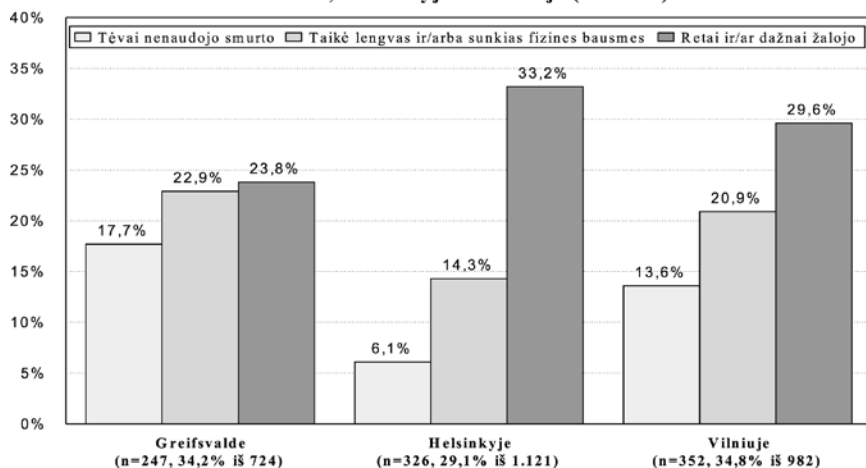
Dar viena kriminologinė įžvalga – dažnas nusikaltėlis šiandien pats buvo nusikalstamo elgesio auka vakar. Pastebėta jaunimo nusikalstamo elgesio sąsaja su paties jau-

¹⁸ Pagal Tenczek T. Strafe, Erziehung oder Hilfe? 1996. P. 16.

nimo patirtais ar patiriamais neigiamais išgyvenimais: kitų asmenų prievarta, smurtu, nepriežiūra, nepritekliais ir pan. Kitaip tariant, **matomi kaltininkai labai dažnai būna nematomomis aukomis**. Pavyzdžiui, 2000 metais, atlikus lyginamąjį įkalintų nepilnamečių ir kontrolinės grupės tyrimą, buvusį Nepilnamečių justicijos programos dalimi, buvo padaryta išvada, jog įkalinti nepilnamečiai dažniau buvo baudžiami, ypatingai fizinėmis bausmėmis. 27 % apklaustų nuteistųjų paminėjo stiprias fizines bausmes, kurių žymės lieka ant kūno, o iš kontrolinės grupės moksleivių tokių fizinių bausmių užfiksuota nebuvo. Daroma išvada, jog tai svarbūs skirtumai, „*rodantys tendenciją, jog vaikas, prieš kurį buvo pavartota jėga, vėliau pats ją vartos. Vaikai, kurie šeimoje susilaukia fizinių bausmių, t. y. mato, kad suaugusieji prieš juos pakelia ranką, išmoks-ta, kad toks elgesys yra galimas, kad tai, ką tau reikia pasiekti, galima pasiekti būtent tokių būdu – panaudojant jėgą prieš silpnesnį*“.¹⁹

Šis fenomenas pastebimas ir daugelyje kitų tyrimų. Pavyzdžiui, 2001–2002 metais Teisės institutas kartu su Greifsvaldo universiteto Kriminologijos katedra bei dar keliais Europos šalių universitetais bei mokslinių tyrimų institutais atliko jaunimo patiriamo ir naudojamo smurto tyrimą.²⁰ Buvo tirtos įvairios jaunimo nusikalstamo elgesio sąlygos bei aplinkybės. Nustatytas ryšys tarp smurtinio vaikų auklėjimo ir jų pačių smurtinio elgesio. Kuo vaikai dažniau ir žiauriau buvo mušami vaikystėje tėvų, tuo dažniau jie patys teigia vartojantys smurtą prieš kitus. Grafike pateikiamas trijų valstybių pavyzdys (nors, kaip minėta, ši tendencija būdinga visoms šalims). Itin ryški tendencija pastebima Suomijoje ir Lietuvoje – grafike didėjantys tamsesni stulpeliai rodo, kad fizinių bausmių taikymas ir vaikų žalojimas skatina ir jų pačių smurtinį elgesį.

**Jaunimo prisipažintas smurtinis nusikalstamas elgesys ir tėvų smurto patirtis
Greifsvalde, Helsinkyje ir Vilniuje (2002 m.)**

¹⁹ Nepilnamečiai, padarę sunkius nusikaltimus: psichologiniai ir socialiniai ypatumai. Vilnius, 2000. P. 23.

²⁰ Plačiau apie tyrimą žr. Teisės instituto interneto puslapyje www.teise.org.

Visa ta, kas buvo išdėstyta šiuose keliolikoje puslapių yra svarbus tarptautinių standartų nepilnamečių justicijoje kontekstas, tiksliau – tam tikri svarbūs baziniai pastebėjimai, kurių neabejotinai būtų galima surinkti ir daugiau, išplėsti bei gilinti jau pristatytus. Tai lyg koncerto ar spektaklio programėlė, suteikianti tam tikrų išankstinių žinių, pristatanti ir atkreipianti dėmesį į svarbiausius dalykus. Po to galima klausytis koncerto ar stebėti spektaklį, o tai šiuo atveju yra tam tikrų standartų tekstai.

II. TARPTAUTINIŲ STANDARTŲ NEPILNAMEČIŲ JUSTICIJOJE TURINYS

Aptarus tarptautinių standartų nepilnamečių justicijoje kontekstą, galima pristatyti ir svarbiausias pačių standartų nuostatas.

Tai pagrindiniai tarptautiniai dokumentai, skirti nepilnamečių justicijos sistemai arba glaudžiai su ja susiję (pagal priėmimo datą):

- Europos Tarybos Ministrų komiteto rezoliucija (78) 62 *Dėl nepilnamečių nusikalstamumo ir socialinių permainų* (priimta **1978.11.29**).
- *Jungtinių Tautų standartinės minimalios teisingumo vykdymo nepilnamečiams taisyklės* (Pekino taisyklės, priimtose **1985.11.29**).
- Europos Tarybos Ministrų komiteto rekomendacija Nr. R (87) 20 *Dėl socialinės reakcijos į nepilnamečių nusikalstamumą* (priimta **1987.09.17**).
- *Jungtinių Tautų nepilnamečių nusikalstamumo prevencijos gairės* (Rijado gairės, priimtose **1990.12.14**).
- *Jungtinių Tautų nepilnamečių, iš kurių atimta laisvė, apsaugos taisyklės* (Havanos taisyklės, priimtose **1990.12.14**).
- *Jungtinių Tautų vaiko teisių konvencija*. Priimta 1989.11.20. Ratifikuota **1995.07.03**, Žin., 1995, Nr. 60-1501.
- *Jungtinių Tautų veiksmų gairės dėl vaikų baudžiamosios justicijos sistemoje* (priimtose **1997.07.21**).
- Europos Tarybos Ministrų komiteto rekomendacija Rec (2003)20 *Dėl naujų elgesio su nepilnamečiais pažeidėjais ypatybių ir nepilnamečių teisenos vaidmens* (priimta **2003.09.24**).
- Europos Tarybos Ministrų komiteto rekomendacija Nr. R (2006) 2 *Dėl Europos kalėjimų taisyklių* (priimta **2006.01.11**).

Pagrindines šių standartų nuostatas galima apibendrinti tokiais principais (tai tuo pačiu ir šio pristatymo išvados):

- (1) Teisės normų, priemonių ir institucijų sistema orientuota į jaunimo (re)socializaciją, bet ne į baudimą.
- (2) Taikomomis priemonėmis stengiamasi kompensuoti socialinio bendravimo kompetencijos bei socialinės integracijos veiksmų trūkumą.
- (3) Taikomos priemonės ir institucijų veikla grindžiama mokslinių (socialinių, kriminologinių, pedagoginių ir kt.) tyrimų rezultatais.
- (4) Ribojamas laisvės atėmimo taikymas, jis galimas tik išimtiniais atvejais.

- (5) Justicijos sistemoje nepilnamečių lydi socialinio darbo srities specialistai, kurių veiklos tikslas, viena vertus, yra padėti nepilnamečiui/atstovauti jo interesus, antra vertus – padėti teisėsaugos sistemai parinkti jo (re)socializacijai tinkamas priemones.
- (6) Specializuojami justicijos sistemos darbuotojai (policininkai, prokurorai, teisėjai).
- (7) Plačiai naudojamosi nevyriausybinių organizacijų socialinėmis paslaugomis.
- (8) Ambulatorinėms priemonėms visuomet teikiamas prioritetas prieš stacionarias.
- (9) Stengiamasi kuo mažiau formalizuoti baudžiamąjį procesą ir, esant galimybei, jį kuo greičiau nutraukti („diversija“).
- (10) Griežtai laikomasi duomenų apsaugos (taip pat ir nuo žiniasklaidos) reikalavimų.
- (11) Jaunuolis įtraukiamas į sprendimų priėmimo procesą – laikomas subjektu (ne „objektu“), skatinama jo atsakomybė.
- (12) Lanksti ir logiška teisinė bazė, „sudėliojanti“ pagrindinius aspektus ir paliekanti veiksmų laisvę/pasirinkimą specialistams.

Priede pateikiamos, autoriaus nuomone, svarbiausios tarptautinių standartų nuostatos (ištraukos), itin aktualios Lietuvai.²¹

²¹ Tekstai pateikti pagal: Aidukas M. Jungtinių Tautų dokumentų rinkinys. Nusikalstamumo prevencija ir baudžiamoji justicija. Standartai ir normos // TIC, Vilnius, 2004; Nepilnamečių justicijos programos interneto puslapis www.nplc.lt/nj. Besidomintys šiuose šaltiniuose gali rasti visų dokumentų tekstus. Plačiau šia tema žr.: Sakalauskas G. Tarptautiniai dokumentai, reglamentuojantys vaikų ir jaunimo baudžiamąją atsakomybę / Nepilnamečių kriminalinė justicija. Kvalifikacijos kėlimo kursų paskaitų medžiaga. // Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerija, Jungtinių Tautų vystymo programa. Vilnius, 2001. P. 218–228; Gečėnienė S., Jatkevičius A., Michailovič I., Sakalauskas G. Vaikų ir jaunimo baudžiamoji atsakomybė: užsienio šalių patirtis (Vokietija, Austrija, Olandija, Lenkija, Rusija, Estija). Vilnius, 2001; Drakšas R. Svarbesni nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės klausimai. Vilnius, 2005.

PRIEDAS

Jungtinių Tautų nepilnamečių nusikalstamumo prevencijos gairės

(Rijado gairės, priimtos 1990.12.14).

(ištraukos)

<...>

1. Nepilnamečių nusikalstamumo prevencija yra esminė nusikaltimų prevencijos visuomenėje dalis. Jauni žmonės gali išsiugdyti nekriminogenines pažiūras, jei yra įtraukiami į teisėtą, socialiai naudingą veiklą ir yra puoselėjamas jų humanistinis požiūris į visuomenę ir gyvenimą.

2. Tam, kad nepilnamečių nusikalstamumo prevencija būtų sėkminga, reikia visos visuomenės pastangomis siekti užtikrinti darnų paauglių vystymąsi, gerbiant ir ugdant jų asmenybes nuo ankstyvos vaikystės.

3. Šios gairės turėtų būti aiškinamos laikantis dėmesio vaikų interesams nuostatos. Jauni žmonės visuomenėje turėtų būti aktyvūs ir lygiaverčiai visuomenės nariai, jie neturėtų būti laikomi tik socializacijos ar kontrolės objektais.

<...>

5. <...> Reikėtų vengti laikyti vaiką nusikaltėliu ir bausti jį už elgesį, nesukeliantį didelės žalos jo vystymuisi arba aplinkiniams. Šios koncepcijos ir priemonės turėtų apimti:

<...>

e) suvokimą, kad jaunuolių elgesys, neatitinkantis visuotinių socialinių normų ir vertybių, dažnai yra sudedamoji brendimo ir augimo dalis ir daugelis žmonių jį savaime išauga;

f) žinojimą, kad, daugumos ekspertų nuomone, jauno žmogaus vadninimas „pažeidėju“, „teisės pažeidėju“ ar „linkusiu pažeisti įstatymą“ dažnai formuoja stabilų nepageidaujamo elgesio modelį jauniems žmonėms.

<...>

9. Visais valdymo lygiais turėtų būti sukurti išsamūs prevencijos planai, kurie turi apimti:

a) giluminę problemų analizę ir programų, paslaugų, institucijų bei išteklių įvertinimą;

b) aiškiai apibrėžtas užsiimančių prevencine veikla kompetentingų agentūrų, institucijų ir personalo atsakomybės ribas;

c) tinkamus vyriausybinių ir nevyriausybinių agentūrų pastangų prevencijos srityje koordinavimo mechanizmus;

<...>

12. Kadangi šeima yra pagrindinis visuomenės vienetas, atsakingas už pirmąją vaikų socializaciją, būtinos visos vyriausybės ir visuomeninės pastangos siekiant išsaugoti šeimos, įskaitant artimuosius giminaičius, vientisumą. Visuomenė turi pareigą padėti šeimai teikdama jai globą ir apsaugą, užtikrindama fizinę ir intelektualinę vaikų gerovę. Šeimai teiktinos atitinkamos paslaugos, įskaitant vaikų priežiūrą dienos metu.

13. <...> Šeimoms, kurioms reikia pagalbos sprendžiant, kaip pašalinti nestabilumą arba konfliktines situacijas, teiktinos reikiamos paslaugos.

14. Jeigu šeimos aplinkoje trūksta stabilumo ir palankių sąlygų, bendruomenės pastangos teikti paramą tėvams yra nesėkmingos, o artimieji negali padėti, svarstytinas alternatyvus vaiko įkurdinimas, įskaitant įkurdinimą globos namuose ar įvaikinimą. Tokiose įkurdinimo vietose sąlygos turėtų būti kiek įmanoma panašesnės į stabilios ir ramios šeimos aplinką, teikti vaikui pastovumo jausmą ir taip leisti jam išvengti adaptacijos naujoje vietoje problemų.

<...>

17. Vyriausybės ir kitos agentūros turėtų imtis priemonių stiprinti šeimos susitelkimą ir darną, trukdyti atskirti vaikus nuo tėvų, nebent dėl vaiko gerovę ir ateitį veikiančių aplinkybių nėra kitos išeities.

<...>

21. Švietimo sistemos, be mokymo ir profesinio lavinimo veiklos, turėtų atkreipti ypatingą dėmesį į:

a) pagrindinių vertybių sistemos formavimą ir pagarbos ugdymą vaiko kultūriniam identitetui ir pažiūroms, visuomeninėms tos šalies, kurioje vaikas gyvena, vertybėms, kitoms civilizacijoms, taip pat žmogaus teisėms ir pagrindinėms laisvėms;

b) jaunų žmonių asmenybės, jų talentų, protinių ir fizinių gebėjimų plėtojimą ir ugdymą, maksimaliai panaudojant jų galimybes;

c) jaunų žmonių dalyvavimą švietimo procese kaip aktyvių ir visaverčių jo dalyvių, o ne kaip pasyvių šio proceso objektų;

d) veiklą, ugdančią solidarumo ir priklausymo mokyklai ir bendruomenei pojūtį;

e) jaunų žmonių skatinimą suprasti ir gerbti skirtingus požiūrius ir nuomones, taip pat kultūrinius bei kitokius skirtumus;

f) informacijos ir patarimų apie profesinį lavinimą, įsidarbinimo ir karjeros galimybes teikimą;

g) emocinės paramos jauniems žmonėms teikimą ir psichologinio spaudimo vengimą;

h) griežtų drausminių priemonių, ypač fizinių bausmių, vengimą.

<...>

30. Išskirtinė pagalba turėtų būti teikiama teiktina vaikams ir jauniems žmonėms, kuriems sunku laikytis užsiėmimų lankomumo taisyklių ir nelankantiems mokyklos.

31. Mokyklos turėtų plėtoti nešališkas ir teisingas darbo nuostatas ir taisykles; moksleiviai turėtų turėti savo atstovus institucijose, kurie formuluojančiose mokyklos darbo principus, įskaitant drausmės ir sprendimų priėmimo principus.

<...>

35. Įvairios paslaugos ir pagalbos priemonės teiktinos jauniems žmonėms, turintiems brandos laikotarpio problemų. Tokios paslaugos turėtų apimti specialias jauniems narkotikų vartotojams skirtas programas, kuriose būtų skiriamas ypatingas dėmesys priežiūrai, patarimams, pagalbai ir terapinio pobūdžio slaugai.

36. Jauniems žmonėms paslaugas teikiančioms savanoriškomis organizacijoms turėtų būti skiriama finansinė ir kitokia vyriausybių bei kitų institucijų parama.

37. Kurtinos ir stiprintinos vietos lygmens jaunimo organizacijos, kurioms turėtų būti suteiktas visaverčio dalyvio statusas tvarkant bendruomenės reikalus. Šios organizacijos turėtų skatinti jaunimą rengti kolektyvinės ir savanoriškos veiklos projektus, ypač tokius, kurių tikslas yra padėti jauniems žmonėms, kuriems reikalinga pagalba.

38. Vyriausybės agentūros turėtų imtis išskirtinės atsakomybės ir teikti būtinas paslaugas benamiams ir neprižiūrimiems vaikams. Jauniems žmonėms turėtų būti lengvai prieinama informacija apie vietinę infrastruktūrą, įsidarbinimo sąlygas ir kitokias paramos formas bei šaltinius.

<...>

46. Jaunų žmonių įkurdinimas priežiūros institucijose turėtų būti kraštininė priemonė ir trukti minimalų būtiną laiką, o jauno žmogaus interesai turėtų būti laikomi svarbiausiais. Kriterijai, leidžiantys oficialų tokio pobūdžio įsikišimą, turėtų būti griežtai apibrėžti ir apsiriboti tokiomis situacijomis, kai: a) vaikas ar jaunas žmogus patyrė tėvų ar globėjų padarytą žalą; b) vaikas ar jaunas žmogus patyrė tėvų ar globėjų seksualinę prievartą; c) tėvai ar globėjai vaiką ar jauną žmogų atstūmė, apleido ar išnaudojo; d) dėl tėvų ar globėjų elgesio vaikui ar jaunam žmogui gresia fizinis ar moralinis pavojus; ir e) vaiko ar jauno žmogaus elgesys jam pačiam sukelia rimtą fizinį ar psichologinį pavojų ir nei tėvai, nei globėjai, nei pats nepilnametis, nei visuomeninės tarnybos, nesusijusios su įkurdinimu, negali išspręsti problemos kitu būdu, išskyrus įkurdinimą priežiūros institucijoje.

<...>

54. Nė vienam vaikui ar jaunam žmogui neturėtų būti taikomos žiaurios ar jį žeminančios auklėjamosios priemonės ar bausmės namie, mokyklose ar bet kuriose kitose institucijose.

<...>

Jungtinių Tautų standartinės minimalios teisingumo vykdymo nepilnamečiams taisyklės (Pekino taisyklės, priimtose 1985.11.29).

(ištraukos)

<...>

1.2. Valstybės narės ragina sukurti sąlygas, užtikrinančias nepilnamečiui prasmingą gyvenimą bendruomenėje, kuri šio jo gyvenimo laikotarpiu, kai nepilnametis labiausiai linkęs nesilaikyti elgesio normų, skatintų jo asmeninę brandą bei mokymąsi ir kiek įmanoma atitrauktų nuo nusikalstamumo ir teisės pažeidimų.

1.3. <...> turint omenyje būtinybę sumažinti teisinį kišimąsi ir veiksmingai, teisingai bei humaniškai elgtis su įstatymą pažeidusiu nepilnamečiu.

<...>

2.1. Šios standartinės minimalios taisyklės nepilnamečiams pažeidėjams taikomos nešališkai, niekaip jų nediskriminuojant, pavyzdžiui, rasės, odos spalvos, lyties, kalbos, religijos, politinių ir kitokių požymių, tautinės ar socialinės priklausomybės, turto, kilmės ar kitu pagrindu.

<...>

3.3. Taip pat būtina stengtis išplėsti Taisyklėse įtvirtintų principų taikymą ir jauniems suaugusiems teisės pažeidėjams.

<...>

4.1. Tose teisinėse sistemose, kur pripažįstama nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės amžiaus sąvoka, žemiausia šio amžiaus riba neturi būti nustatoma nuo pernelyg jauno amžiaus, atsižvelgiant į emocinę, protinę ir intelektualinę jaunuolio brandą.

<...>

5.1. Nepilnamečių justicijos sistema pirmiausia skirta užtikrinti nepilnamečio gerovę, todėl bet kokia veiksmų nepilnamečių teisės pažeidėjų atžvilgiu visada turėtų būti atliekami atsižvelgiant tiek į teisės pažeidėjo sąvokas, tiek į pažeidimo aplinkybes.

<...>

6.1. Atsižvelgiant į skirtingus specialius nepilnamečių poreikius ir esant įvairių priemonių, yra leistina atitinkama diskrecija visų stadijų procesinių veiksmų metu ir įvairiais teisingumo vykdymo nepilnamečiams lygiais, taip pat atliekant tyrimą, priimant sprendimą teisme ir įgyvendinant priimtą sprendimą.

<...>

8.1. Nepilnamečio teisė į privatų gyvenimą turi būti gerbiama visose stadijose, siekiant išvengti žalos, kurią jis patirtų dėl netinkamo viešumo arba „etikečių klijavimo“.

8.2. Iš principo neturi būti skelbiama jokia informacija, pagal kurią būtų galima nustatyti nepilnamečio teisės pažeidėjo tapatybę.

<...>

10.1. Sulaikius nepilnamečių, apie tai nedelsiant pranešama jo tėvams arba globėjams, o jei nėra įmanoma pranešti nedelsiant, tėvams arba globėjams apie sulaikymą turi būti pranešta per trumpiausią įmanomą laiką.

10.2. Teisėjas arba kitas kompetentingas pareigūnas ar institucija nedelsdami turi svarstyti paleidimo galimybę.

<...>

11.1. Jeigu įmanoma, būtina atsižvelgti į tai, kad sprendžiant nepilnamečių teisės pažeidėjų klausimus turi būti vengiama pradėti formalų procesą kreipiantis į kompetentingą instituciją <...>

12.1. Policijos pareigūnai, kurie dažnai užsiima nepilnamečių reikalais arba vien tik nepilnamečių reikalais, ir tie pareigūnai, kurie daugiausia dirba nepilnamečių nusikalstamumo prevencijos srityje, turi būti specialiai mokomi ir rengiami, kad galėtų kiek įmanoma geriau atlikti savo funkcijas. Dideliuose miestuose šiam tikslui turėtų būti kuriami specialūs policijos padaliniai.

<...>

13.1. Sulaikymas iki teismo taikomas tik kaip kraštutinį priemonę ir tik trumpiausią įmanomą laiką.

13.2. Jeigu įmanoma, sulaikymas iki teismo keičiamas alternatyviomis priemonėmis, pavyzdžiui, griežta priežiūra, intensyvia globa arba apgyvendinimu su šeima, auklėjimo įstaigoje arba namuose.

<...>

14.2. Proceso metu maksimaliai atsižvelgiama į nepilnamečio interesus, jis vyksta palankioje atmosferoje, leidžiant nepilnamečiui jame dalyvauti ir laisvai reikšti savo nuomonę.

<...>

15.2 Tėvai arba globėjai turi teisę dalyvauti vykstant teisminiam nagrinėjimui, ir kompetentinga institucija nepilnamečio labui gali to iš jų reikalauti. Tačiau kompetentinga institucija gali jiems neleisti dalyvauti, jeigu yra priežasčių manyti, kad toks jų pašalinimas yra būtinas nepilnamečio labui.

<...>

16.1 Visose bylose, išskyrus dėl smulkių teisės pažeidimų, prieš kompetentingai institucijai priimant galutinį sprendimą ir skelbiant nuosprendį, turi būti tinkamai ištirti biografijos faktai ir sąlygos, kuriomis nepilnamečis gyvena, bei padaryto teisės pažeidimo aplinkybės, šitaip padedant kompetentingai institucijai priimti protingą sprendimą byloje.

<...>

17.1. Kompetentinga institucija, parinkdama poveikio priemonę, vadovaujasi tokiais principais:

- a) priemonė visada turi būti proporcinga ne tik teisės pažeidimo aplinkybėms ir jo sunkumui, bet ir atitikti nepilnamečio savybes bei jo ir visuomenės poreikius;
- b) nepilnamečio asmeninė laisvė ribojama tik atidžiai išnagrinėjus šį klausimą ir kiek įmanoma mažiau;
- c) asmeninė laisvė neturi būti atimama, nebent toks sprendimas priimamas dėl nepilnamečio, padariusio sunkų pažeidimą, panaudojant smurtą prieš kitą asmenį, arba pakartotinai darančio kitus sunkius teisės pažeidimus, ir jei nėra kitos tinkamos poveikio priemonės;
- d) nepilnamečio gerovė yra pagrindinis veiksnys nagrinėjant jo bylą.

<...>

17.3 Nepilnamečiui netaikomos fizinės bausmės.

<...>

18.1. Priimdama sprendimą, kompetentinga institucija turi turėti galimybę parinkti įvairias poveikio priemones, leidžiančias veikti lanksčiai, kad kiek galima būtų išvengta laisvės atėmimo. Tokios priemonės, kurias galima įvairiai derinti, apima:

- a) nutarimus dėl globos, konsultavimo ir priežiūros;
- b) probaciją;
- c) nutarimus dėl tarnybos bendruomenei;
- d) finansines nuobaudas, kompensaciją ir restituciją;
- e) nutarimus dėl tarpinių ir kitokių priemonių taikymo;
- f) nutarimus dėl dalyvavimo grupinėse konsultacijose ir panašiuose užsiėmimuose;
- g) nutarimus dėl globos, gyvenimo bendruomenėje ar kitoje auklėjimo institucijoje;
- h) kitus atitinkamus nutarimus.

18.2. Nė iš vieno nepilnamečio visiškai arba iš dalies neatimama tėvų globa, nebent tai būtina atsižvelgiant į jo bylos aplinkybes.

<...>

25.1. Savanoriai, savanorių organizacijos, vietos institucijos ir kitos bendruomenės tarnybos yra raginamos veiksmingai prisidėti prie nepilnamečių reabilitacijos bendruomenės aplinkoje ir, kiek tik įmanoma, šeimoje.

<...>

29.1. Būtina stengtis taikyti panašias į laisvės atėmimą poveikio priemones, pavyzdžiui, reabilitacijos namus, mokymosi įstaigas, dienos mokymo centrus ir kita, kas yra tinkama ir gali padėti nepilnamečiams deramai integruotis į visuomenę.

<...>

30.2. Būtina stengtis periodiškai peržiūrėti ir įvertinti nepilnamečių teisės pažeidimų bei nusikalstamumo priežastis, tendencijas ir problemas, taip pat įvairias specifines sulaikytų nepilnamečių reikmes.

30.3. Būtina sukurti reguliarių vertinimų tyrimų mechanizmą, integruotą į teisingumo vykdymo nepilnamečiams sistemą, ir rinkti bei analizuoti atitinkamus duomenis ir informaciją, siekiant tinkamai įvertinti ir ateityje tobulinti bei reformuoti teisingumo vykdymą.

30.4. Paslaugų teikimas vykdamas teisingumą nepilnamečių atžvilgiu turi būti sistemingai planuojamas ir įgyvendinamas kaip sudedamoji nacionalinės raidos priemonių dalis.

<...>

Europos Tarybos Ministrų komiteto rekomendacija Nr. R (87) 20
Dėl socialinės reakcijos į nepilnamečių nusikalstamumą (priimta 1987.09.17)
 (ištraukos)

<...>

2. skatinti diversijos ir mediacijos procedūrų vystymą prokuroro lygmenyje (kaltinimo nutraukimą) arba policijos lygmenyje tose šalyse, kur policija vykdo baudžiamojo persekiojimo funkcijas, siekiant sulaikyti nepilnamečius nuo patekimo į kriminalinės justicijos sistemą ir apsaugoti juos nuo šios sistemos sukeliamų nemalonių pasekmių patyrimo; padėti vaikų apsaugos valdyboms ar tarnyboms taikyti šias procedūras;

<...>

4. užtikrinti, kad nepilnamečiai būtų teisiami greičiau, vengiant nereikalingo delsimo, siekiant užtikrinti, kad byla bus efektyvi auklėjimo prasme;

<...>

6. kiek įmanoma vengti laikyti nepilnamečius policijos areštinėje ir bet kokių atveju skatinti baudžiamojo persekiojimo institucijas prižiūrėti tokio arešto sąlygas;

7. panaikinti nepilnamečių kardomąjį kalinimą, išskyrus išimties labai sunkių nusikaltimų, kuriuos padarė vyresniojo amžiaus nepilnamečiai, bylas; šiose bylose - apriboti kardomojo kalinimo trukmę ir laikyti nepilnamečius atskirai nuo suaugusiųjų; pasirūpinti, kad šios rūšies sprendimai iš principo būtų priimami tik po konsultacijos su socialinio aprūpinimo skyriumi dėl galimybės pritaikyti alternatyvias kalinimui priemones;

<...>

9. skatinti galimybes visiems asmenims, susijusiems su įvairiomis baudžiamojo proceso stadijomis (policininkams, advokatams, prokurorams, teisėjams, socialiniams darbuotojams) išlaudyti specializuotus kursus teisės, susijusios su vaikų ir jaunimo nusikalstamumu, klausimais;

10. užtikrinti, kad susipažinimas su policijos sprendimais nepilnamečių bylose būtų konfidencialus, ir kad ši galimybė būtų suteikiama tik teismo arba kitoms atitinkamoms institucijoms, be to, kad šis susipažinimas nebūtų leidžiamas po to, kai šie asmenys išauga iš nepilnametystės amžiaus, išskyrus griežtai nacionalinėje teisėje apibrėžtus atvejus;

<...>

13. tais atvejais, kai reikalinga stacionari globa:

- įvairinti tokios globos formas, siekiant parinkti labiausiai tinkančią nepilnamečio amžiui, problemoms ir kilmei (šeimos, suteikiančios globą, ar globos namai);

- steigti nedideles auklėjimo institucijas, integruotas į vaikų socialinę, ekonominę ir kultūrinę aplinką;

- užtikrinti, kad nepilnamečių asmeninė laisvė būtų apribojama kiek įmanoma mažiau, ir kad būdas, kuriuo tai bus padaryta, būtų parenkamas, kontroliuojant teismui;

- visose institucinio auklėjimo formose skatinti, kur tai yra įmanoma, nepilnamečio santykius su jo šeima:

- vengti įkalinimo vietose, kurios yra per toli ar neprieinamos;

- palaikyti ryšius tarp kalinimo vietos ir šeimos;

<...>

16. tais atvejais, kada, pagal nacionalinius įstatymus, įkalinimo išvengti negalima:

- įtvirtinti bausmių sistemą, kuri atitiktų nepilnamečių padėtį, ir sudaryti palankesnes, nei įstatymo numatytos suaugusiems, bausmės atlikimo sąlygas, ypatingai susijusias su galimybe būti pusiau laisvam ir paleistam pirma laiko, o taip pat suteikiančias ir panaikinančias nuosprendžio vykdymo atidėjimą;

- reikalauti, kad teismai pagrįstų savo nuosprendžius, kurias paskiriamas laisvės atėmimas;

- atskirti nepilnamečius nuo suaugusiųjų arba, jeigu išimtiniais atvejais toks bendras kalinimas yra reikalingas auklėjimo tikslais, apsaugoti nepilnamečius nuo žalingos suaugusiųjų įtakos;

<...>

18. skatinti ir remti lyginamuosius tyrimus nepilnamečių nusikalstamumo srityje, siekiant surinkti šios srities politikai reikalingų duomenų, pabrėžiant šiuos tyrimus:

- prevencijos priemonių;

- santykių tarp policijos ir jaunų žmonių;

- naujų kovos su nusikalstamumu politikos krypčių įtakos teisinėms sistemoms, susijusioms su nepilnamečiais;

<...>

- santykio tarp demografinių faktorių bei darbo rinkos iš vienos pusės ir nepilnamečių nusikalstamumo iš kitos;

<...>

- pažeidėjų ir jų aukų susitaikymo priemonių ir procedūros.

<...>

Europos Tarybos Ministrų komiteto rekomendacija Rec (2003)20 Dėl naujų elgesio su nepilnamečiais pažeidėjais ypatybių ir nepilnamečių teisenos vaidmens
(priimta 2003.09.24)

(ištraukos)

<...>

1. Pagrindiniai nepilnamečių teisenos tikslai ir su jais susijusios priemonės sprendžiant nepilnamečių nusikalstamumo problemas yra:

- i. užkirsti kelius nusikalstamumui ir pakartotinam nusikalstamumui;
- ii. (re)socializuoti ir (re)integruoti pažeidėjus; ir
- iii. nukreipti aukų poreikius ir interesus.

<...>

8. Imdamosi sunkių, žiaurių ar nuolatinių nepilnamečių nusikaltimų valstybės-narės turi parengti platesnį naujų ir efektyvesnių (bet proporcingų) visuomeninių sankcijų ir priemonių spektrą. Jos turi tiesiogiai aiškintis tiek nusikalstamą elgesį, tiek ir pažeidėjo poreikius. Jos taip pat turi įtraukti pažeidėjo tėvus ar kitus teisėtus globėjus (nebent laikoma, kad tai duoda priešingus rezultatus) ir, kur įmanoma bei tinka, skirti tarpininkavimą ir atlyginimą aukai.

<...>

11. Atsižvelgiant į užsitęsusį perėjimą į pilnamečiųystę, turi būti galimybė su jaunais suaugusiais iki 21 m. amžiaus elgtis panašiai kaip su nepilnamečiais bei taikyti jiems tokias pačias intervencijas, jei, teisėjo nuomone, jie nėra pakankamai subrendę ir atsakingi už savo veiksmus kaip pilnamečiai suaugusieji.

<...>

17. Kai tai įmanoma, įtariamiesiems nepilnamečiams turi būti panaudojama kardomojo kalnimo alternatyva, tokia kaip apgyvendinimas pas gimines, prižiūrinčioje šeimoje ar kitomis pagalbinėmis sąlygomis. Kardomasis kalnimas neturi būti naudojamas kaip bausmė ar įbauginimo būdas, ar kaip vaiko apsaugos ar psichinės gerovės priemonių pakaitalas.

<...>

19. Nepilnamečių, kuriems atimta laisvė, rengimas paleidimui turi prasidėti jau pačią pirmą bausmės atlikimo dieną. Poreikių ir rizikos įvertinimas turi būti pirmas žingsnis link reintegracijos plano, kuris visiškai parengia paleidėjus paleidimui, suderintais veiksmais nukreipdamas jų poreikius dėl bendrojo lavinimo, darbo, uždarbio, sveikatos, aprūpinimo būstu, priežiūros, šeimos ir socialinės aplinkos.

20. Turi būti vykdomas palaipsnis artėjimas prie reintegracijos, panaudojant atostogas, atviro tipo įstai-gas, ankstyvą paleidimą pagal susitarimą ir reintegracijos sektorius. Turi būti investuojama į reabilitacijos po paleidimo priemones, ir tai turi būti kuriojo atveju planuojama ir vykdoma artimai bendradarbiaujant su išorės organizacijomis.

Jungtinių Tautų nepilnamečių, iš kurių atimta laisvė, apsaugos taisyklės
(Havanos taisyklės, priimtose 1990.12.14)

(ištraukos)

<...>

1. Nepilnamečių justicijos sistema turėtų užtikrinti nepilnamečių teises ir saugumą, taip pat palaikyti jų fizinę ir intelektualinę gerovę. Įkalnimas turėtų būti taikomas tik kaip kraštutinė priemonė.

<...>

11. <...>

b) laisvės atėmimas reiškia bet kokį asmens sulaikymą ar įkalinimą arba įkurdinimą viešojoje arba privačiojoje suėmimo institucijoje, iš kurios šis negali išeiti savo valia, o tik teisminės, administracinės ar kitos valstybinės valdžios institucijos sprendimu.

<...>

17. <...> Kiek įmanoma reikia vengti sulaikyti iki teismo ir daryti tai tik išimtiniais atvejais. Dėl to būtina stengtis taikyti alternatyvias priemones. Jeigu vis dėlto taikomas prevencinis sulaikymas, nepilnamečių teismai ir tyrimo institucijos turi teikti pirmenybę kiek galima greitesnei tokių bylų nagrinėjimo eigai, kad sulaikymo trukmė būtų kiek įmanoma trumpesnė. <...>

28. Nepilnamečiai turėtų būti laikomi tik visiškai atitinkančiomis individualius jų poreikius sąlygomis, atsižvelgiant į jų amžių, asmenybę, lytį ir padaryto teisės pažeidimo pobūdį, taip pat psichinę ir fizinę būklę, ir užtikrinus jų apsaugą nuo žalingos įtakos ir rizikingų situacijų. <...>

30. Steigtinos atviros nepilnamečių sulaikymo institucijos. Atvirose sulaikymo institucijose visai nėra arba yra tik minimalios apsaugos priemonės. Gyventojų skaičius tokiose sulaikymo institucijose turėtų būti nedidelis, kad būtų įmanoma individuali priežiūra. Nepilnamečių sulaikymo institucijos turėtų būti decentralizuotos ir tokio dydžio, kad nepilnamečiai galėtų lengviau bendrauti su savo šeimomis. Turėtų būti steigiamos nedidelės sulaikymo institucijos, integruojamos į socialinį, ekonominį ir kultūrinį bendruomenės gyvenimą.

<...>

32. Nepilnamečių sulaikymo institucijų struktūra ir fizinė aplinka turėtų atitikti jose esančių nepilnamečių reabilitacinius tikslus, tinkamai atsižvelgiant į nepilnamečių privatumo poreikį, emocines paskatas, galimybes bendrauti su bendraamžiais ir dalyvauti sporto, fizinio lavinimo bei laisvalaikio užsiėmimuose. <...>

<...>

38. Kiekvienas privalomo mokyklinio amžiaus nepilnametis turi teisę į išsilavinimą, atitinkantį jo poreikius ir gabumus, skirtą parengti jį grįžti į visuomenę. Toks išsilavinimas, jei tik įmanoma, turėtų būti teikiamas už sulaikymo institucijos ribų, bendruomenės mokyklose, bet kuriuo atveju tai turi atlikti kvalifikuoti mokytojai pagal programas, integruotas į šalies švietimo sistemą, kad paleisti nepilnamečiai galėtų be sunkumų mokytis toliau. <...>

<...>

59. Turėtų būti imamasi visų priemonių užtikrinti tinkamą nepilnamečių bendravimą su išoriniu pasauliu, nes tai yra neatskiriama teisės į teisingą ir humanišką elgesį dalis ir turi esminės reikšmės rengiant nepilnamečius grįžti į visuomenę. Nepilnamečiams turėtų būti leista bendrauti su savo šeimomis, draugais ir kitais asmenimis ar garbingų išorinių organizacijų atstovais, išeiti iš sulaikymo įstaigos pasisvečiuoti namie ir aplankyti šeimą, gauti specialų leidimą palikti sulaikymo įstaigą dėl mokslo, profesinio rengimo ar kitų svarbių priežasčių. <...>

<...>

80. Kompetentingos valdžios institucijos turėtų teikti ar užtikrinti paslaugas, padedančias nepilnamečiams įsivertinti visuomenėje ir sumažinti išankstinį nusistatymą prieš tokius nepilnamečius. Tokios paslaugos, kiek įmanoma, turėtų užtikrinti nepilnamečiui tinkamą gyvenamąją vietą, darbą, aprangą ir pakankamai lėšų, kad jis ar ji išėję galėtų išlaikyti save ir sėkmingai reintegrutuoti. Su tokias paslaugas teikiančių įstaigų atstovais turėtų būti konsultuojamasi, jie turi turėti galimybę bendrauti su nepilnamečiais sulaikymo metu, kad galėtų padėti jiems grįžti į visuomenę.

<...>

Jungtinių Tautų veiksmų gairės dėl vaikų baudžiamosios justicijos sistemoje **(priimtos 1997.07.21)**

(ištraukos)

<...>

15. <...> Kur įmanoma, susijusiose su teisę pažeidusiais vaikais bylose turėtų būti taikomi neformalūs ginčų sprendimo mechanizmai, įskaitant mediaciją ir atkuriamąjį teisingumą, ypač procesuose, kuriuose esama aukų. Į įvairias taikytinas priemones turėtų būti įtraukta šeima, jie tai daro teigiamą poveikį teisę pažeidusiam vaikui. <...>

<...>

18. Turėtų būti sumažintas uždarytų į uždaras institucijas vaikų skaičius. <...>

NEPILNAMEČIŲ BAUDŽIAMOSIOS ATSAKOMYBĖS YPATUMAI BAUDŽIAMAJAME KODEKSE, JŲ TAIKYMO BEI TOBULINIMO PROBLEMOS

DR. LAURYNAS PAKŠTAITIS

IVADAS

2000 metų Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas numato nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės ypatumus. Tai – įstatymų leidėjo naujovė, kuria pasi-stengta įteisinti pažangias šiuolaikinės jurisprudencijos, tarptautinių teisės aktų idėjas. Ši naujovė – rimtas žingsnis diegiant pažangą kriminalinėje justicijoje, diferencijuojant nepilnamečių ir pilnamečių asmenų baudžiamąją atsakomybę, stengiantis ieškoti efektyvaus, subalansuoto teisinio poveikio. Tačiau nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės taikymas kol kas ne visada sklandus. Teorinės idėjos ir modeliai ne visada įgyvendinami dėl teisės aktų ar institucinės bazės trūkumų. Su nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės ypatumais atsirado nauja sritis, kuri nėra visapusiškai ištirta, vis dar trūksta jos teorinio pagrindimo. Baudžiamasis įstatymas galioja nuo 2003 m. gegužės 1 d., o tai nėra ilgas laiko tarpas, leidžiantis pateikti išsamų teismų ir ikiteis-minio tyrimo institucijų praktikos apibendrinimą. Straipsnio tikslas – trumpai apžvelgti nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės ypatumų teorinį modelį, jo pagrįstumą, praktinius taikymo aspektus, kylančias aktualias taikymo problemas, pasiūlyti būdų tobulinti teisės aktų bazę.

NEPILNAMEČIŲ BAUDŽIAMOSIOS ATSAKOMYBĖS TEORINIS MODELIS

1. Bendros pastabos

Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso (BK) XI skyrius „Nepilnamečių bau-džiamosios atsakomybės ypatumai“ pateikia bendrą šios atsakomybės rūšies regla-mentavimo modelį (80–94 straipsniai). Nepilnamečių nusikalstamų veikų teisiniam vertinimui aktualios nuostatos numatytos ir kituose Baudžiamojo kodekso bendrosios dalies straipsniuose.

Baudžiamojo kodekso 80 straipsnyje pateikiama nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės ypatumų tikslai bei paskirtis: 1) užtikrinti, kad atsakomybė atitiktų šių asmenų amžių ir socialinę brandą; 2) riboti laisvės atėmimo bausmės ir didinti auklėja-mojo poveikio priemonių taikymo šiems asmenims galimybes; 3) padėti nepilnamečiui pakeisti gyvenimo būdą ir elgesį derinant bausmę už padarytą nusikalstamą veiką su jo asmenybės ugdymu, auklėjimu, neteisėto elgesio priežasčių šalinimu; 4) sulaukyti nepilnamečių nuo naujų nusikalstamų veikų. Įstatymų leidėjas, numatydamas nepilna-mečių baudžiamąją atsakomybę iškėlė pozityvius tikslus. Šie įstatyme suformuluoti tikslai praktiškai, todėl didžiąja dalimi realūs ir pasiekiami, kol neperžengia baudžiamo-sios atsakomybės srities ribų. Tačiau suderinti baudimą ir asmenybės ugdymą itin

sunku. Pagal keliamus tikslus naujajame BK teikiama reikšmė socialiniam poveikiui, jame atsispindi resocializacijos teorija. Senieji baudžiamieji įstatymai neakcentavo nepilnamečių atsakomybės, dėmesys jaunam pažeidėjui nebuvo pakankamas, padėtį kritikavo teoretikai¹.

Šiuolaikinėje baudžiamosios teisės teorijoje sutinkama, kad nepilnamečių baudžiamoji atsakomybė turi pasižymėti tam tikra specifika, juridinėmis, socialinėmis lengvatomis. Jai būdingas „išskirtinumas, siejamas su visapusišku amžiaus, fizinį ir psichinių ypatumų, dėl kurių paaugliams ne visuomet būtina taikyti pačias griežčiausias baudžiamojo poveikio priemones, įvertinimu“². Be to, diegiant nepilnamečių baudžiamąją atsakomybę tikslinga pasverti prioritetus – teisingumo ir socialinio tikslingumo: beatodairiškas nusikalstamos veikos išaiškinimas nėra toks svarbus kaip teigiamas poveikis jaunuolio asmenybei. Nepilnamečio nusikalstamos veikos išaiškinimas neturi būti savitiksliis – juo turi būti siekiama aukštesnių įstatymų leidėjo iškeltų tikslų³. Valsybės prioritetas turi būti vaikai ir jaunimas, nes jie yra visuomenės ateitis. Atitinkamai atsakomybė už jauno žmogaus padarytą nusikalstamą veiką turi būti orientuojama ne vien į nubaudimą, bet ir į teigiamą poveikį jo asmenybei. Kadangi teisingumo vykdymas nepilnamečių atžvilgiu daugiausia priklauso nuo to, kokia yra bendra kriminogeninė padėtis, nepilnamečių atžvilgiu galioja ta pati rutininė teisingumo vykdymo sistema, ne visuomet atsižvelgianti į jauno žmogaus socialinę, psichologinę bei fizinę specifiką, reikalingos teisinės lengvatos, kurios įgalintų teisėsaugos institucijas atsižvelgti į šiuos svarbius aspektus. Ypač aktualu tai, kad nepilnamečių nusikalstamumas gali lemti ir dažnai lemia dar didesnę nusikalstamumą ateityje, todėl reikia ieškoti būdų teisinėmis priemonėmis (kartu su kitomis socialinėmis priemonėmis) daryti teigiamą poveikį, siekiant išvengti kartotinio nusikalstamo elgesio. Baudžiamoji atsakomybė siejama su valstybės prievarta, o prievarta, kad ir kokia ji būtų, daro neigiamą įtaką tam, į kurį yra nukreipta. Nebrandžios, besiformuojančios asmenybės atžvilgiu ji turi būti išskirtinė arba jos turi būti vengiama. Kaip rodo tyrimai, dažnai asmenybės nebrandumas, auklėjimo trūkumai lemia delinkventinio elgesio formavimąsi⁴.

Vertinant nepilnamečių asmenį kaip nusikalstamos veikos subjektą bei analizuojant tokią veiką padariusio jaunuolio asmenybę, aktualūs yra teisiniai problemos aspektai. Antai nepilnamečių sąmonės, suvokimo specifika orientuoja į tai, kad tradiciškai baudžiamajame teiseje suprantama kaltė (asmens, darančio nusikaltimą ar baudžiamąjį nusižengimą psichinis santykis su ta veika, iš jos kylančiais padariniais, objektyviomis veikos aplinkybėmis) yra savita, nulemta jų brandos. Pažymėtina, kad ir vaikų pakaltinamumas yra savitas, kartais ribotas. Teorijoje netgi siūloma teismui kiekvienu konkrečiu atveju, sprendžiant 14–15 metų amžiaus asmens patraukimo baudžiamajon atsakomybėn klausimą, patikrinti, ar asmuo galėjo visiškai suvokti savo veiksmų esmę ir juos valdyti⁵.

¹ Michailovič I. Baudžiamajame įstatyme numatytų nepilnamečių resocializacijos priemonių taikymas. Daktaro disertacijos santrauka. Vilnius, 2001. P. 18.

² Drakšienė A. Nepilnamečių baudžiamoji atsakomybė Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso projekte // Teisė. 1998, Nr. 32. P. 33.

³ Vileikienė E., Gečėnienė S. Kriminalinės justicijos poveikis nepilnamečių teisės pažeidėjų asmenybei ir jų elgesiui. Vilnius, 1999. P. 57.

⁴ Plačiau žr. Nepilnamečių justicija Lietuvoje. Nusikalstamumo prevencijos Lietuvoje centras. Teisės institutas, 1998.

⁵ Drakšienė A. Pakaltinamumas kaip nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės prielaida. // Teisė. 2006, T. 58. P. 65.

Lietuvos Respublikos vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymas⁶ reguliuoja vaiko elgesio ir kontrolės bei jo atsakomybės pagrindines sąlygas, jame įtvirtintas pamatinis siekis, kuriuo grindžiama nepilnamečių jurisprudencija: *Visur ir visada pirmiausia turi būti atsižvelgiama į teisėtus vaiko interesus* (4 str. 1 d. 1 p.). Tai svarbi nuostata, kuria įtvirtintas vaiko interesų apsaugos prioritetas. Sprendžiant baudžiamosios atsakomybės klausimą pirmiausia kreiptinas dėmesys į nepilnamečių, kaip į asmenį, kuriam reikalinga socialinė pagalba, ir tik po to – kaip į teisės pažeidėją.

2. Atskiros atsakomybės nuostatos ir jų taikymas

Nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės ypatumai prasideda su jų amžiumi. Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 13 straipsnyje numatyta, kad už nusikalstamą veiką atsako asmenys, sulaukę 16 metų. Už atskirų veikų padarymą (jos išvardytos BK 13 str. 2 d.) gali kilti atsakomybė nuo 14 metų amžiaus. 2000 metų Baudžiamajame kodekse įtvirtintos amžiaus ribos, tokios pat kaip ir buvo senajame, 1961 metų BK. Teorijoje dažnai diskutuojama, kaip amžiaus ribų nustatymas darytų įtaką nepilnamečių pažeidėjų teisiniam poveikiui. Rengiant Baudžiamojo kodekso projektą buvo siūloma nustatyti kitokias amžiaus ribas: visišką baudžiamąją atsakomybę (baudžiamosios atsakomybės amžių) 18 metų, išimtiniais atvejais – 16 metų, o už pavojingiausių veikų padarymą – 14 metų. Projekto rengėjai savo poziciją grindė tuo, „kad perėjimas iš vaikystės ir tapimas suaugusiu jauniems žmonėms yra toks gyvenimo tarpsnis, kuriam būdinga vidinė ir išorinė įtampa, dažnai lemianti delinkventinį jų elgesį“⁷. Baudžiamosios atsakomybės amžiaus ribos siejimas su pilnametystės amžiumi ginamas ir kitų autorių⁸. Tačiau kad ir kaip būtų keista, baudžiamosios atsakomybės viršutinės amžiaus ribos kėlimas gali būti nenaudingas. Jei už nusikalstamą veiką asmuo gali atsakyti tik būdamas pilnametis, o jaunesnis amžius laikomas tik išimtimi, kyla klausimas, kaip adekvačiai įvertinti – ne baudžiamosios teisės priemonėmis – vis dažnėjančias ir „sunkėjančias“ vaikų, paauglių (13–17 metų amžiaus) padarytas veikas? Kaip pastebi praktiniai teisėsaugos darbuotojai, kartais neįmanoma padaryti jokio poveikio vagiliaujančiam, asocialioje šeimoje gyvenančiam, vengiančiam mokyklos 13–14 metų amžiaus vaikui, netaikant teisinių priemonių. Vienintelė įmanoma išeitis – sulaukti jo pilnametystės ir pritaikyti baudžiamojo įstatymo numatytas priemones. Jei, pavyzdžiui, tyčinį nužudymą padaro trylikametis, galima tik retoriškai klausiti: kaip adekvačiai įvertinti jo veiką⁹.

Dažniausiai problemos kyla su asmenimis, kurie veikas padaro iki įstatyme numatyto amžiaus. Nepilnamečiui, kuris veikas padarė metu nebuvo sulaukęs baudžiamojo įstatymo numatyto amžiaus, BK 13 str. 3 d. numato auklėjamojo poveikio ar kitų priemonių taikymą įstatymų nustatyta tvarka. Minėtasis Vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymas numato tokias priemones: 49 str. 3 d. teigiama, kad „Vaikui už nuolatinius ir piktybinius teisėtvarkos pažeidimus, taip pat už pavojingos (nusikalstamos) veikos

⁶ Lietuvos Respublikos vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymas, 1996 m. kovo 14 d. Nr. I-1234. // Žin., 1996, Nr. 33–807.

⁷ Drakšienė A. Nepilnamečių baudžiamoji atsakomybė Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso projekte // Teisė. 1998, Nr. 32. P. 35.

⁸ Michailovič I. Baudžiamajame įstatyme numatytų nepilnamečių resocializacijos priemonių taikymas. Daktaro disertacijos santrauka. Vilnius, 2001. P. 8.

⁹ Tai, kad amžiaus ribos didinimas nesusijęs su tinkamu poveikiu asmeniui, jo resocializacijai, rodo ir užsienio šalių teisėkūra. Pavyzdžiui Jungtinėje Karalystėje baudžiamosios atsakomybės amžiaus riba yra tik 10 metų. Children and Young Persons Act 1933 (23 AND 24 Geo. 5C. 12). Criminal Law Statutes 2004/05. 7 th Editon. London. Sweet & Maxwell. 2004.

padarymą, jeigu dėl amžiaus, sveikatos būklės ar kitų aplinkybių negalima taikyti administracinės ar baudžiamosios atsakomybės, gali būti taikomos auklėjamojo poveikio (drausminimo) priemonės: 1) įspėjimas; 2) įpareigojimas vieša ar kitokia forma atsiprašyti nukentėjusįjį; 3) atidavimas tėvų ar kitų asmenų priežiūrai pagal laidavimą; 4) namų priežiūra; 5) atidavimas į specialią auklėjimo ir drausmės įstaigą; 6) kitos įstatymų numatytos priemonės (atsižvelgiant į vaiko amžių, jo padaryto pažeidimo pobūdį, kitas aplinkybes).

Vis dėlto įstatymo deklaruotos priemonės arba nėra taikomos, arba taikomos be deramo teisinio pagrindo. Nors esti baudžiamąjį įstatymą norma, Vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymas, tačiau susiduriama su procesiniais trūkumais. Baudžiamąjį proceso kodekso XV skyriuje „Ikteisminio tyrimo nutraukimas“ 212 str. 1 p. numatyta, kad iktisminis tyrimas nutraukiamas, kai paaiškėja, kad yra kodekso 3 str. numatytų aplinkybių – asmeniui, kuris nusikalstamos veikos padarymo metu dar nebuvo tokio amžiaus, nuo kurio jis atsako pagal baudžiamuosius įstatymus. Baudžiamąjį proceso kodekso 214 str. nustato iktisminio tyrimo nutraukimo tvarką, o 216 str. – nutarimo nutraukti iktisminį tyrimą turinį. Tačiau šiose normose nieko nekalbama apie itin reikšmingas teisinio vertinimo aplinkybes: kaltininką, kuris neturėjo įstatymo numatyto amžiaus, jam taikytinas auklėjimo priemonės. Atrodytų, tokias priemones turėtų taikyti teismas, tačiau iš įstatymo tai neišaiškėja. Iktisminį tyrimą nutraukia prokuroras, byla teismo nepasiekia. Prokuroras nepareigojamas taikyti jokių priemonių, jo priimtas nutarimas nutraukti iktisminį tyrimą neturi būti tvirtinamas teismo (BPK 214 str. 2 d.). Baudžiamąjį proceso įstatyme nėra išspręstas klausimas, kaip auklėjamojo poveikio priemonės turi būti taikomos ir koks atsakingas subjektas jas turi pritaikyti¹⁰. Neišspręstas klausimas, kokie subjektai tokias priemones taiko, prižiūri jų įgyvendinimą¹¹. Būtina išspręsti, kas – prokuroras ar teismas – turėtų tokias priemones pritaikyti. Jei tai būtų prokuroro kompetencija, tikslinga pildyti Baudžiamąjį proceso kodekso 214 str. 1 dalį ir 216 str. 3 dalį. Baudžiamąjį proceso kodeksą reikia suderinti su vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymo 49 str. 5 dalimi, nes nėra aiškaus ryšio tarp prokuroro nutarimo nutraukti iktisminį tyrimą ir teismo kompetencijos skirti atidavimą į specialiąsias auklėjimo ir drausmės įstaigas. Įstatymo 49 str. 5 d. prasme lieka diskutuoti, kas yra „įgaliotos institucijos“, teikiančios teismui nepilnamečių siuntimui į specialiąsias įstaigas.

Remiantis Baudžiamąjį proceso kodekso 81 str. 2 dalimi, nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės nuostatos taikomos asmenims, nusikalstamas veikas padariusiems iki 18 metų amžiaus, o atskirais atvejais teismo nuožiūra – iki 21 metų amžiaus. Įstatymų leidėjo įtvirtinta sąlyginė tarpinė grandis tarp „formaliai“ pilnamečio ir pilnamečio „iš esmės“. Įstatyme įtvirtintos kategorijos nevienareikšmiškos: pilnamečystė (18 metų) yra formali amžiaus riba, o 21 metų riba yra socialinio brandumo amžiaus riba, ją konkrečiu atveju turi nuspręsti teismas. 18–21 metų amžiaus ribos taikymas priklauso nuo teismo nuožiūros. Įstatyme nenumatyta procedūra, atvejai ar požymiai kaip teis-

¹⁰ Baudžiamąjį proceso kodekse nenumatyti prokuroro veiksmai galimi tiek, kiek jie nevaržo asmens laisvų ir teisių; jei veiksmai apriboja asmens laisvę ir teises be pagrindo, jie neteisėti.

¹¹ Sovietinėje sistemoje veikė „nepilnamečių reikalų komisijos“, taikiusios priverčiamąsias poveikio priemones. Čepas A., Pavilonis V. Ankstyvoji nepilnamečių nusikalstamumo prevencija. Vilnius, 1973. P. 238. Lietuvos TSR Baudžiamąjį proceso kodekso komentaras. Vilnius, 1989. P. 24.

mas turi pritaikyti nepilnamečių atsakomybės ypatumus *pilnamečiui jaunam asmeniui*. Teoretikai siūlė parengti rekomendacijas, kokiais atvejais teismas galėtų taikyti šią įstatymo nuostatą¹². Praktikoje susiduriama su neaiškumais: R. Ž. buvo nuteistas už tai, kad jis kartu su keturiais asmenimis, veikdami kaip bendrininkai per langą įsibrovė į nukentėjusiosios E. L. gyvenamąjį namą, pavartodami fizinį smurtą nesunkiai sutrikdė jai sveikatą ir pagrobė turto už 24 010 litų. R. Ž. paskirta galutinė subendrinta bausmė už jo padarytas veikas (180 str. 2 d., 159 str., 187 str. 3 d.) penkeri metai laisvės atėmimo. Nuteistojo gynėjas teigė, kad teismas nepagrįstai netaikė BK 81 str. 2 d. ir 91 str. 2 d. 2 punkto nuostatų, nors R. Ž. ir buvo sulaukęs statymų numatyto amžiaus, jo elgesys atitiko socialiai nebrandaus nepilnamečio elgesį. Aukščiausiasis Teismas nurodė, jog iš 81 str. 2 d. straipsnio matyti, „kad įstatymų leidėjas klausimo apie asmens, padariusio nusikalstamą veiką, socialinę brandą išsprendimą pirmiausia susieja su paties teismo teise tai nustatyti atsižvelgiant į padarytos nusikalstamos veikos pobūdį, motyvus bei kitas bylos aplinkybes, ir tik prireikus – į specialisto paaiškinimus ar išvadą“¹³. Reikia sutikti su tokia motyvacija: BK 81 str. 2 d. taikymas turi likti teismo nuožiūros dalykas.

Baudžiamasis kodeksas numato nepilnamečių atžvilgiu taikytinas specifines nuostatas, reglamentuojančias recidyvą (BK 27 str. 4 d.): teismas, sprendamas dėl asmens pripažinimo pavojingu recidyvistu, neatsižvelgia į teistumą už nusikaltimus, kuriuos asmuo padarė būdamas jaunesnis negu aštuoniolikos metų. Įstatymų leidėjas sudaro lengvatą sutrumpindamas nusikalstamas veikas pakartotinai darančio asmens „nusikalstamą stažą“, ši nuostata pažangi ir tikslinga. Praktikoje kartais kelia neaiškumų tai, ar nepilnametis per procesą gali būti įvardijamas kaip „recidyvistas“: pagal BK 27 str. 1 d. „Nusikaltimų recidyvas yra tada, kai asmuo, jau teistas už tyčinio nusikaltimo padarymą, įeigu teistumas už jį neišnykęs ar nepanaikintas įstatymų nustatyta tvarka, vėl padaro vieną ar daugiau tyčinių nusikaltimų. Toks asmuo yra recidyvistas“. Bendroji nuostata taikoma ir nepilnamečiui; sudaromos prielaidos sunkesnei atsakomybei, tai gali daryti įtaką bausmės skyrimui (plačiau 4 dalyje).

Teismų praktikoje atskirose bylose nepilnametystė pripažįstama ir lengvinančia aplinkybe (BK 59 str. 2 d.), pvz., „kaltinamojo V. K. lengvinančia aplinkybe pripažintina jo nepilnametystė: aptariamų veikos metu (129 str. 1 d.) kaltinamasis V. K. turėjo tik 16 metų“¹⁴. Panašų vertinimą galima sutikti ir kitose baudžiamosiose bylose. Tačiau įvairūs Lietuvos prokurorai bei teisėjai vertinti nepilnametystę kaip lengvinančią atsakomybę aplinkybę linkę skirtingai. Vieni linkę netaikyti tokios aplinkybės, nes nepilnametystė jau yra specifinės nepilnamečių atsakomybės ypatumų taikymo pagrindas, kiti nepilnametystę vertina kaip lengvinančią aplinkybę. Žiūrint iš teorinių pozicijų, asmens atsakomybę palengvinti galima įvairiais pagrindais, tačiau taikant nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės ypatumus nelogiška pripažinti nepilnametystę lengvinančia aplinkybe.

¹² Sakalauskas G. Nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės ypatumų, numatytų naujajame Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse, įgyvendinimo problemos. // Teisė, 2001, T. 41. P. 155–156.

¹³ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo teisėjų kolegijos 2004 m. kovo 30 d. nutartis byloje Nr. 2K–200/2004. Skelbta „Teismų praktika“, 2004, Nr. 21. Cituojama iš: Randakevičienė I. Kasacinio teismo jurisprudencija. Baudžiamoji teisė. 1995–2005. Vilnius, 2006. P. 381.

¹⁴ Vilniaus apygardos teismo baudžiamoji byla. Nr. 1–56/2006, P. 6–7.

Teigiama tai, kad baudžiamasis įstatymas (97 str. 4 d.) numato lengvatas skaičiuojant teistumo terminus: nepilnamečiams, nuteistiems už tyčinius nusikaltimus ir realiai atlikusiems paskirtą bausmę, teistumo terminai po bausmės atlikimo ar atleidimo nuo bausmės atlikimo trumpinami per pusę.

3. Auklėjamojo poveikio priemonės, jų tikslai, santykis su bausme, taikymas

Pagal 2000 metų Baudžiamąjį kodeksą, nepilnamečiui, padariusiam baudžiamąjį nusižengimą, skiriamos, o nusikaltimą padariusiam ir nuo baudžiamosios atsakomybės ar bausmės atleistam nepilnamečiui gali būti skiriamos auklėjamojo poveikio priemonės. Baudžiamąjo kodekso 82 straipsnyje įvardijamos tokios priemonės: 1) įspėjimas; 2) turtinės žalos atlyginimas arba jos pašalinimas; 3) nemokami auklėjamojo pobūdžio darbai; 4) atidavimas tėvams ar kitiems fiziniams ar juridiniams asmenims, kurie rūpinasi vaikais, ugdyti ir prižiūrėti; 5) elgesio apribojimas; 6) atidavimas į specialią auklėjimo įstaigą. Teismas nepilnamečiui gali paskirti ne daugiau kaip tris tarpusavyje suderintas auklėjamojo poveikio priemones (82 str. 2 d.). Jeigu padaryti du ar daugiau baudžiamųjų nusižengimų, teismas nepilnamečiui gali skirti bausmę. Skirdamas bausmę, teismas privalo motyvuoti savo sprendimą (82 str. 3 d.). Rengiant baudžiamąjo kodekso projektą buvo sumanyta poveikio priemonių sistema, „kurios tikslas ne tikslai bausti nusikaltusius nepilnamečius, bet ir juos auklėti, ugdyti atsakingumą už savo poelgius ir padėti integruotis konkrečioje socialinėje aplinkoje gyventi ir dirbti“¹⁵. Nors šioms priemonėms būdingi ir nubaudo elementai, tačiau jomis siekiama tokių tikslų: „1) pataisyti nepilnamečių ir jų ugdyti; 2) keisti jo gyvenimo būdą ir padėti integruotis į visuomenę; 3) sulaikyti nuo neteisėtų veikų padarymo“¹⁶. Pagal projekto autorių sumanymą, auklėjamojo poveikio priemonės galėjo turėti keleriopą teisinę reikšmę: būti sudedamąja bausmės dalimi, kai skiriamos kartu su bausme, nesusijusia su laisvės atėmimu; būti bausmės alternatyva, kai nepilnametis padaro baudžiamąjį nusižengimą ar nesunkų nusikaltimą; būti pataisymo ir ugdymo priemone, kai nepilnametis atleidžiamas nuo baudžiamosios atsakomybės¹⁷. Be to, „šios priemonės skirtos ateičiai, kadangi jomis siekiama specialių tikslų (pataisyti nepilnamečių ir jų ugdyti...), bet jas taikant kartu atsižvelgiama ir į nepilnamečio praeitį – padarytą neteisėtą veiką ir ją sąlygojusias aplinkybes“¹⁸. Kaip teigiamas šių priemonių aspektas pažymima ir tai, kad jos padeda vengti bausmės „stigmatizuojančio“ poveikio, jomis įgyvendinama „asmenybės korekcija ir tolesnė integracija į pozityvią mikrosocialinę aplinką, šių priemonių visuma sudaro teisinį pagrindą sudėtingam nepilnamečių resocializacijos procesui“¹⁹.

Praktikoje šios priemonės skiriamos. Kaip silpnoji vieta ir trūkumas nurodoma tai, kad jų paskyrimas ir poveikis asmeniui dažnai neapčiuopiamas: sunku nustatyti, ar jos nebuvo tik formalus dalykas, nes net ir konkreti priežiūros institucija to nustatyti nepajėgi. Priemonių reikšmės negalima absoliutinti, jų sulyginti su bausme, taikyti griežtus efektyvumo kriterijus. Jų poveikis glūdi „teisinime įpareigojime“ ir to turėtų pakakti.

¹⁵ Drakšienė A. Nepilnamečių baudžiamoji atsakomybė Lietuvos Respublikos baudžiamąjo kodekso projekte. // Teisė. 1998, Nr. 32. P. 40.

¹⁶ Ten pat. P. 40.

¹⁷ Ten pat. P. 45.

¹⁸ Ten pat. P. 45.

¹⁹ Drakšienė A. Nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės ypatumai naujajame Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse. // Teisė, 2003 Nr. 48. P. 71.

Problemos skiriant auklėjamojo poveikio priemones prasideda tuomet, kai reikia įvertinti kelias nusikaltamas veikas. Jei asmuo padaro baudžiamąjį nusižengimą ir nusikaltimą (keletą nusikaltimų), skiriant galutinę bausmę bausmės ir baudžiamojo poveikio priemonės nesubendrinamos ir vykdomos atskirai. Tokiais atvejais, kai nepilnametis padaro ir baudžiamuosius nusižengimus, ir nusikaltimus, priemonių skyrimas jam atskirais atvejais gali sukelti sunkesnių teisinių padarinių nei pilnamečiui asmeniui ir sunkesnių padarinių nei tuo atveju, jeigu už baudžiamųjų nusižengimų padarymą nepilnamečiui būtų paskirtos BK straipsnio sankcijoje numatytos bausmės. Pavyzdžiui, tuo atveju, kai asmuo teisiama už baudžiamųjų nusižengimų ir nesunkių nusikaltimų padarymą, už nesunkius nusikaltimus paskirtos bausmės, vadovaujantis BK 63 straipsnio 5 dalies 2 punktu, apimant subendrinamos su bausmėmis, paskirtomis už baudžiamųjų nusižengimų padarymą, ir už baudžiamuosius nusižengimus paskirtos bausmės atskirai nevykdomos. Tuo tarpu nepilnamečiui už baudžiamųjų nusižengimų padarymą paskirtos auklėjamojo poveikio priemonės turėtų būti vykdomos atskirai. „Tais atvejais, kai už baudžiamųjų nusižengimų ir nusikaltimų padarymą paskirtos bausmės turi būti subendrinamos apimant (BK 63 str. 5 d.), nepilnamečiams už baudžiamųjų nusižengimų padarymą gali būti skiriama tik viena auklėjamojo poveikio priemonė – įspėjimas, nes ši priemonė įvykdoma iš karto po nuosprendžio paskelbimo“²⁰. Aukščiausiojo Teismo nuomone, BK 82 str. 1 d. nėra tinkamai suderinta su kitomis normomis. Tokiai pozicijai reikia pritarti.

Įspėjimas yra švelniausia auklėjamojo poveikio priemonė. Jis gali būti skiriamas nepilnamečiui kaip savarankiška priemonė arba kartu su kitomis tokiomis priemonėmis. Teismas, skirdamas nepilnamečiui šią auklėjamojo poveikio priemonę, raštu išaiškina galimus teisinius padarinius, jeigu jis padarytų naujų nusikaltamų veikų (83 str.). Teorijoje teigiama, kad įspėjimas skirtinas, kai padaryta veika aiškiai atsitiktinė, nepilnametis nuoširdžiai gailisi, supranta savo kaltę, elgesio netinkamumą, pasižada mokytis, dirbti, gerai elgtis²¹. Įspėjimas teorijoje aiškinamas dar plačiau, kaip priemonė, galinti turėti atitinkamą poveikį ne tik nepilnamečiui, „bet kartu netiesiogiai įspėtų ir jo tėvus, globėjus ar kitus jį globojančius asmenis, jog būtina pagerinti nepilnamečio elgesio priežiūrą, jo darbo ar mokymosi sąlygas ir kt.“²². Taip traktuojant šią priemonę pernelyg išplečiamas jos turinys.

Turtinės žalos atlyginimas arba jos pašalinimas (BK 84 str.) skiriamas *tik tuo atveju, kai nepilnametis turi lėšų, kuriomis savarankiškai disponuoja*, arba padarytą žalą gali pašalinti savo darbu. Turtinė žala turi būti atlyginta arba pašalinta savo darbu per teismo nustatytą terminą. *Nemokami auklėjamojo pobūdžio darbai* (BK 85 str.) skiriami nuo 20 iki 100 valandų sveikatos priežiūros, globos ir rūpybos ar kitose valstybinėse ar nevalstybinėse įstaigose bei organizacijose, kuriose darbas gali turėti auklėjamąjį pobūdį. Šie darbai vykdomi, jeigu nepilnametis sutinka. Nemokami auklėjamojo pobūdžio darbai turėtų būti auklėjimas darbu, jei „siekiama ne kompensuoti konkrečią nusikaltimu padarytą žalą, bet pripratinti nepilnametį prie visuomeniškai priimtino gy-

²⁰ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2004 m. rugsėjo 21 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-415/2004. Cituojama iš: Randakevičienė I. Kasacinio teismo jurisprudencija. Baudžiamoji teisė. 1995–2005. Vilnius, 2006. P. 385.

²¹ Baudžiamojo kodekso komentaras. Bendroji dalis. Vilnius, 2005. P. 439.

²² Drakšienė A. Nepilnamečių baudžiamoji atsakomybė Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso projekte // Teisė. 1998, Nr. 32. P. 47.

venimo būdo ir ugdyti gailėsčio ir pagarbos kitiems žmonėms jausmus“²³. Pažymėtina, kad teismas skiria šią priemonę nežiūrėdamas į asmens sutikimą, o darbai vykdomi, jei asmuo sutinka.

Atidavimas tėvams arba kitiems fiziniams ar juridiniams asmenims, kurie rūpinasi vaikais, ugdyti ir prižiūrėti (BK 86 str.) skirtinas, kai kasdienio gyvenimo sąlygos užtikrins teigiamą poveikį nepilnamečiui. Tėvai ar kiti asmenys privalo nuolat nepilnamečių prižiūrėti, nepalikti jo visiškai savarankiškai spręsti mokymosi, buitės, bendravimo su kitais klausimus. Prižiūrintieji turi gyventi ir elgtis taip, kad nedarytų neigiamos įtakos ar nekeltų neigiamo pavyzdžio. *Elgesio apribojimas* (BK 87 str.) skiriamas nuo trisdešimties dienų iki dvylikos mėnesių. Teismas nepilnamečių gali įpareigoti: 1) būti namuose nustatytu laiku; 2) mokytis, tęsti mokslą arba dirbti; 3) įgyti tam tikrų žinių ar išmokyti draudimus (saugaus eismo, mokinio taisyklės ir pan.); 4) atlikti visą gydymą nuo alkoholizmo, narkomanijos, toksikomanijos ar venerinės ligos kursą. Šis įpareigojimas skiriamas tėvų ar globėjų prašymu, jeigu nepilnamečis sutinka; 5) dalyvauti valstybinių ar nevalstybinių įstaigų bei organizacijų rengiamose socialinio ugdymo ar reabilitacijos priemonėse. Teismas nepilnamečiui gali uždrausti: 1) žaisti azartinius žaidimus; 2) užsiimti tam tikra veikla; 3) vairuoti motorinę transporto priemonę (motoriklą, savaeigę mašiną ir pan.); 4) lankytis vietose, kuriose daroma neigiamą įtaka nepilnamečio elgesiui, arba bendrauti su žmonėmis, darančiais jam neigiamą įtaką; 5) be šios priemonės vykdymą kontroliuojančių institucijų žinios keisti gyvenamąją vietą. Nepilnamečis privalo nustatyta tvarka atsiskaityti apie įpareigojimų ir draudimų vykdymą. Elgesio apribojimas – dažnai pasitaikanti poveikio priemonė nepilnamečių baudžiamosiose bylose. Teismas taiko detalai išvardytus įstatyme elgesio apribojimo variantus. Aktualu tai, kad įpareigojimai turi būti ne tik suderinami tarpusavyje, tačiau ir pagrįsti. Savo turiniu elgesio apribojimas panašus į laisvės apribojimo bausmę, numatytą Baudžiamojo kodekso 48 straipsnyje. Ir bausmės, ir auklėjamojo poveikio priemonės turinį sudaro konkretūs draudimai ir įpareigojimai. Elgesio apribojimas ir laisvės apribojimas teorijoje skiriami pagal jų taikymo tvarką, įpareigojimų ir draudimų turinį ir nevykdymo sukeliamus teisinius padarinius²⁴.

Atidavimas į specialią auklėjimo įstaigą (BK 88 str.) nustatomas nuo šešių mėnesių iki trejų metų, bet ne ilgiau kaip iki nepilnamečiui sueis aštuoniolika metų, jis yra griežčiausia poveikio priemonė. Priemonių sistema sukonstruota taip, kad nepilnamečiui socialinis poveikis būtų užtikrintas jo neatskiriant nuo įprastos aplinkos; ir tik išimtiniais atvejais jį reikia apgyvendinti specialiose institucijose.

Jeigu nepilnamečis, kuriam paskirta viena auklėjamojo poveikio priemonė, jos nevykdo ar netinkamai ją vykdo ir dėl to buvo ne mažiau kaip du kartus įspėtas, teismas, remdamasis šios priemonės vykdymą kontroliuojančių institucijų teikimu, gali pakeisti tą poveikio priemonę bet kokia kita auklėjamojo poveikio priemone, išskyrus atidavimą į specialią auklėjimo įstaigą (BK 89 str.). Jeigu nepilnamečis, kuriam yra paskirtos dvi ar trys auklėjamojo poveikio priemonės, jų nevykdo ar netinkamai jas vykdo ir dėl to buvo ne mažiau kaip du kartus įspėtas, teismas, remdamasis šių priemonių vykdymą kontroliuojančių institucijų teikimu, gali pakeisti jas kitomis auklėjamojo poveikio priemonėmis, įskaitant atidavimą į specialią auklėjimo įstaigą.

²³ Drakšienė A. Nepilnamečių baudžiamoji atsakomybė Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso projekte // Teisė. 1998. Nr. 32. P. 48.

²⁴ Drakšienė A. Laisvės apribojimo bausmės taikymas nepilnamečiams // Teisė. 2006. T. 61. P. 46.

4. Bausmės nepilnamečiams klausimai

Įstatymas riboja bausmių rūšis, taikomas nepilnamečiams, (BK 90 str.: viešieji darbai, bausmė, laisvės apribojimas, areštas, terminuotas laisvės atėmimas), be bendrų aktualių bausmės skyrimui aplinkybių, teismas įpareigojamas atsižvelgti į nepilnamečio gyvenimo ir auklėjimo sąlygas, nepilnamečio sveikatos būklę ir socialinę brandą, anksčiau taikytas poveikio priemonės ir jų veiksmingumą, nepilnamečio elgesį po nusikalstamos veikos padarymo (BK 91 str. 2 d.).

Svarbus bausmės skyrimo aspektas, susijęs su nusikaltimų recidyvu. Baudžiamojo kodekso 56 str. 1 d. numatyta, kad „recidyvistui už tyčinio nusikaltimo padarymą teismas paprastai skiria laisvės atėmimo bausmę“. Minėta, kad nepilnametis pagal BK 27 str. taip gali būti recidyvistas. Šios nuostatos turi būti vertinamos sistemingai su laisvės atėmimo nepilnamečiui išimtinumą deklaruojančiomis nuostatomis (BK 91 str. 3 d.): „terminuotą laisvės atėmimą nepilnamečiui teismas gali skirti, jeigu yra pagrindas manyti, kad kitos rūšies bausmių nepilnamečio nusikalstamiems polinkiams pakęsti nepakanka, arba jeigu nepilnametis padarė sunkų ar labai sunkų nusikaltimą. Kai skiriama laisvės atėmimo bausmė nepilnamečiui, jos minimumą sudaro pusė minimalios bausmės, numatytos šio kodekso straipsnio, pagal kurį teisiškas nepilnametis, sankcijoje.“ Nors įstatyme teisingai įtvirtintas laisvės atėmimo išimtinumas, praktikoje nemaža atvejų, kai nepilnamečiai padaro itin sunkias nusikalstamas veikas ir nelieka kito kelio, kaip tik skirti laisvės atėmimą²⁵. Nuomonės teorijoje kartais prieštaringos – nors pripažįstama, kad už pakartotinius turtinius nusikaltimus vargu ar pakaks baudos ar arešto pataisyti nepilnametį, tačiau drauge atmetama ir laisvės atėmimo, kaip paskutinės priemonės, galimybė, nes neva tokia bausmė būtų per sunki²⁶.

Nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės praktinio taikymo kontekste svarbią vietą užima bausmės vykdymo atidėjimas (BK 92 str.). Apibendrinus baudžiamąsias bylas galima padaryti išvadą, kad jis taikomas dažnai ir pagrįstai. Praktikoje jis netaikomas bylose, susijusiose su gyvybės atėmimu, teismai jo netaiko motyvuotai. Remiantis Aukščiausiojo Teismo pozicija „teismas neturėtų skirti laisvės atėmimo ar pataisos darbų bausmės ir atidėti jos vykdymą, jeigu, atsižvelgus į bylos aplinkybes ir kaltininko asmenybę, galima paskirti sankcijoje numatytą kitą švelnesnę bausmę“²⁷.

Perspektyvu vertinant jauno pažeidėjo elgesį turėtų būti atleisti nepilnametį nuo baudžiamosios atsakomybės (BK 93 str.). Nors įstatyme atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės pasižymi aukštais reikalavimais ir detalėmis sąlygomis, tačiau nepilnamečių atžvilgiu teismas turi apsvarstyti galimybę jį taikyti²⁸.

²⁵ Štai, pavyzdžiui, du keturiolikmečiai sudegino nukentėjusįjį N. A. Aptikę jį gulintį vieno daugiabučio namo laiptinėje, vienas iškraustė gulinčiojo kišenės, o kitas jį padegė. Nukentėjusysis, kurio apie 70 procentų kūno apdegė, ligoninėje mirė. Du įtariamai paaugliai gyvena tame pačiame daugiabutyje, į kurį šeštadienio pavakarę buvo atklydęs nukentėjusysis. Abu keturiolikmečiai auga be tėvų, vieno jų tėvas miręs, motinai apribota tėvų valdžia. Paauglys auga į globojančio dėdės šeimoje. Kitą nepilnametį prižiūri seneliai, jo motina dirba užsienyje. Abu nepilnamečiai ir anksčiau jau keletą kartų buvo patekę į policijos akiratį: viename Alytaus prekybos centre jie talkino vagims – nusukdavo filmavimo kameras; kitąsyk jie įkliuvo parduotuvėje, kur lyg pokštaudami buvo padegę tualetinį popierių // 2006 m. lapkričio 7 d., Lietuvos rytas. P. 1.

²⁶ Drakšienė A. Nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės ypatumai naujajame Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse // Teisė, 2003 Nr. 48. P. 73.

²⁷ Aukščiausiojo Teismo nutarimas „Dėl teismų praktikos atidedant paskirtų bausmių vykdymą“, 2000 birželio 16 d., Nr. 25 // Teismų praktika. 2000, Nr. 13. P. 272.

²⁸ Aukščiausiojo Teismo nutarimas „Dėl teismų praktikos atleidžiant nepilnamečius nuo baudžiamosios atsakomybės“, 2001 m. birželio 15 d. Nr. 30 // Teismų praktika. 2001, Nr. 15. P. 417.

5. *Nepilnamečių baudžiamoji atsakomybė ir procedūrinio teisingumo klausimai*

Nagrinėjant nepilnamečių baudžiamąją atsakomybę būtina paminėti ir procesinius aspektus. Baudžiamojo proceso įgyvendinimas, atskirų pareigūnų veiksmai, procesinė prievarta daro nepilnamečiui įtaką. Tai, kaip veiksmai atliekami, kaip elgiamasi su nepilnamečiu vėliau priklauso jo požiūris į visą sistemą. Tiriant nusikaltimą asmeniui daromas poveikis, šis poveikis turėtų būti drausminantis, o ne įbauginantis ar traumuojantis. Taikant suėmimą ikiteisminio tyrimo metu (nors tai ir padeda iširti nusikalstamą veiką), nepilnametis patalpinamas į tokių pat nusikaltusių asmenų terpę, tai dažnai daro jam neigiamą poveikį, kriminalinė aplinka – kiti suimtieji asmenys, suėmimas dažnai ženkliai prisideda prie nusikalstamos orientacijos įtvirtinimo²⁹. Nepilnamečių įtariamųjų santykiai su kriminalinės policijos pareigūnais, tiriančiais nusikalstamas veikas, dažnai yra visiškai priešingybė tiems, kokie turėtų būti³⁰. Nustatyta, kad buvimas tardymo izoliatoriuje darė didelę psichinę ir fizinę žalą nepilnamečio asmenybei, iš esmės neatitiko teisėsaugai keliamų tikslų³¹. Kitas neigiamas aspektas – abejingumas nepilnamečiui. Apklaustųjų nuteistųjų teigimu, dauguma pareigūnų visiškai abejingi nepilnamečiui, jo auklėjimui, juos domina vienas tikslas – nusikaltimo išaiškinimas, tyrimo metu egzistuoja auklėjimo vakuumas³². Nors Baudžiamojo proceso kodeksas numato daugelį nuostatų, susijusių su nepilnamečiais proceso dalyviais, kai kurių teoretikų nuomone, naujasis baudžiamasis procesas iki galo neatitinka humaniško ir privilegijuoto proceso, kuris turėtų būti taikomas vaikams, koncepcijos³³.

Turi būti stengiamasi vengti neigiamo kardomųjų priemonių poveikio, taikyti švelniausias įmanomas priemones, nesišvaistyti valstybės prievarta. Kaip rodo praktika, suėmimas, nors ir griežtai reglamentuotas, praktikoje nėra išimtis. Suėmimas ikiteisminio tyrimo pareigūnų motyvuojamas būtinumu efektyviai iširti nusikalstamą veiką. Pavyzdžiui, vienoje baudžiamojoje byloje šešiolikmetis asmuo suimtas; teisme įrodžius asmens kaltumą jam paskirta bausmė – 25 parų areštas, kuri iš esmės jau atlikta suėmimo metu³⁴.

Remiantis Baudžiamojo proceso įstatymu, kardamosios priemonės nepilnamečiui turi būti švelnesnės, ir net jeigu nepakankamai vykdomos – negriežtintinos. Tiriant nusikaltimą būtina pasitelkti pedagogų, kitų asmenų, galinčių padaryti teigiamą poveikį. Pastebima, kad net konkrečius pedagogus paskyrimas gali turėti reikšmės tyrimo sėkmingumui: dažniausiai procese dalyvaujantis klasės auklėtojas gali geriausiai pažinti vaiką, tačiau jei vaikas nelanko mokyklos, auklėtojo ar bet kurio kito pedagogo dalyvavimas gali būti mažai veiksmingas³⁵. Formalus nuostatų įgyvendinimas,

²⁹ Vileikienė E., Gečėnienė S. Kriminalinės justicijos poveikis nepilnamečių teisės pažeidėjų asmenybei ir jų elgesiui. Vilnius, 1999. P. 11.

³⁰ Tyrimas atskleidžia, kad, daugiau kaip pusės (64,2 proc.) apklaustų vaikų teigimu, kriminalinės policijos pareigūnai juos mušė; 47,5 proc. teigė, kad jiems buvo grasinama, ir 40,7 proc. – kad ant jų buvo rėkiama; kad su jais buvo elgiamasi normaliai, nurodė 16 proc. apklaustųjų, o kad mandagiai – 4,7 proc. apklaustųjų; rečiausiai buvo mušami tie, kurie padarė lengvesnius nusikaltimus. Vileikienė E., Gečėnienė S. Kriminalinės justicijos poveikis nepilnamečių teisės pažeidėjų asmenybei ir jų elgesiui. Vilnius, 1999. P. 42.

³¹ Ten pat. P. 79.

³² Ten pat. P. 42.

³³ Jatkevičius A. Nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės įgyvendinimas baudžiamajame procese // Teisė, 2001, T. 41. P. 71.

³⁴ Vilniaus apygardos teismo baudžiamoji byla Nr. 1-56/2006.

³⁵ Jatkevičius A. Nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės įgyvendinimas baudžiamajame procese // Teisė, 2001, T. 41. P. 71.

biurokratinis proceso taikymas yra didžiausias priešas, nes paauglys, nepilnametis yra nesusiformavusi asmenybė. Labai svarbus emocinis veiksnys bendraujant, nes būtent jis, o ne racionalumas nuspalvina procesinius santykius. Dėl to, kad ir kokios geros būtų baudžiamojo proceso normos, taikomos biurokратиškai ir be pedagogikos, bus lygiai taip pat žlugdančios ir šiaip deformuotą asmenybę. Nereikia pamiršti ir to, kad po proceso seka baismės įgyvendinimas, nuo kurio priklauso baudžiamajame įstatyme išskeltų tikslų įgyvendinimas.

6. *Nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės tobulinimo gairės*

Būtų tikslingas tolesnis nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės plėtojimas, todėl vertėtų priimti vaikų ir jaunimo kriminalinės justicijos įstatymą. Jis turėtų reglamentuoti savarankišką nepilnamečių kriminalinę justiciją, kuri daugeliu atžvilgių skirtųsi nuo suaugusiųjų kriminalinės justicijos. Tokios sistemos esmė būtų ne nubaudimas, bet specialus socialinis poveikis nusikaltusiam asmeniui, sudarytos prielaidos nusikaltusiam paaugliui grąžinti į visuomenę. Toks įstatymas sukurtų darnią materialinių bei procesinių normų sistemą, nustatytų nedviprasmišką santykį su bendru baudžiamuoju procesu, administracine teiseną. Juo būtų galima numatyti ir socialinius asmenybės korekcijos būdus. Baudžiamajame procese prokuroras turėtų galimybę nusikalstamos veikos tyrimą nukreipti į kitas socialines institucijas (nepilnamečių reikalų komisijas, jaunimo problemų sprendimo tarybą ir pan.). BK kontekste būtų tikslinga plėsti atleidimo nuo atsakomybės pagrindus.

Būtina diegti baudžiamojo persekiojimo išvengimo, diversijos metodą. Įdomu tai, kad, taikant alternatyvius modelius, užsienio šalyse pasiekiami gerų rezultatų, nors tai ir prieštarauja konkrečios bylos duomenims³⁶. Ikiteisminį nepilnamečių veikų tyrimą, persekiojimą, turėtų vykdyti specializuoti pareigūnai. Specializuotų ikiteisminio tyrimo pareigūnų, teismų arba bent teisėjų reikalingumą pabrėžia dauguma autorių³⁷. Esant specializuotiems šeimos ar nepilnamečių teismams yra galimybė pritaikyti alternatyvius modelius ir pasiekti naudos.

ISVADOS

Nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės ypatumai – Baudžiamajame įstatyme numatyta teisinių priemonių visuma, sudaranti prielaidas įvertinti vaikų padarytas nusikalstamas veikas. Tokios atsakomybės nuostatos numatytos Vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatyme, kuris įtvirtina vaiko teisių prioritetą bei poveikio priemonės pilnamestytės nesulaukusiems asmenims.

Baudžiamojo įstatymo, Baudžiamojo proceso įstatymo, Vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymo nuostatos nėra visiškai suderintos. Esti tam tikros prieštaros, kurias

³⁶ Vaikų ir jaunimo baudžiamoji atsakomybė: užsienio šalių patirtis. Vokietija, Austrija, Olandija. Lenkija, Estija, Rusija. Vilnius, 2001. P. 100.

³⁷ Vileikienė E., Gečėnienė S. Kriminalinės justicijos poveikis nepilnamečių teisės pažeidėjų asmenybei ir jų elgesiui. Vilnius, 1999. P. 81. Jatkevičius A. Nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės įgyvendinimas baudžiamajame procese // Teisė, 2001, T. 41. P. 64.

įstatymų leidėjas turėtų panaikinti. Tikslinga papildyti Baudžiamojo proceso kodekso 214 str. 1 dalį ir 216 str. 3 dalį, numatant, kad prokuroras nutarime nutraukti ikiteisminį tyrimą išsprendžia klausimą dėl auklėjamojo poveikio priemonių nepilnamečiui taikymo įstatymų nustatyta tvarka. Baudžiamojo proceso kodeksą reikia suderinti su vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymu, nustatant prokuroro ir teismo kompetenciją paskiriant atidavimą į specialiąsias auklėjimo ir drausmės įstaigas.

Baudžiamasis kodeksas numato lengvatų nepilnamečiams, susijusių su pripažinimu recidyvistu, teistumo terminais, bausmės skyrimu, atleidimu nuo baudžiamosios atsakomybės, šios nuostatos taikomos ir praktikoje. Kai kurios nuostatos taikomos nevienodai. Nepilnametystė kai kuriose baudžiamosiose bylose laikoma lengvinančia aplinkybe. Tuo pačiu pagrindu lengvinti atsakomybę nėra pagrindo, todėl tokios lengvinančios aplinkybės teismas neturėtų vertinti.

Įstatyme numatytas tarpinis amžius (18–21 metai) ir galimybė taikyti nepilnamečio atsakomybės ypatumus susijęs su teismo kompetencija. Pagal galiojantį įstatymą nepilnametis, pakartotinai teisiamas už tyčinę nusikalstamą veiką, jeigu teistumas nėra išnykęs, laikomas recidyvistu. Tokia nuostata nedera su nepilnamečio atsakomybei skirtomis lengvatomis ir bausmės skyrimo pagrindais, todėl Baudžiamojo kodekso 56 straipsnį reikia papildyti išimtimi nepilnamečio atžvilgiu.

Baudžiamojo poveikio priemonės skiriamos teismo nuožiūra. Jei nepilnametis teisiamas už kelias veikas – ir nusikaltimus, ir nusižengimus, už nusižengimo padarymą galima skirti tik įspėjimą. Procesiniai atsakomybės įgyvendinimo klausimai turi būti sprendžiami taip, kad nebūtų padarytas neigiamas poveikis nepilnamečiui. Nepilnamečių atsakomybė tobulintina, numatant specialų nepilnamečių justicijos įstatymą, diegiant specializuotus teismus, alternatyvas kriminalinei justicijai.

NEPILNAMEČIŲ DUOMENŲ APSAUGA

ALEKSANDR MARKIN

ĮVADAS

Daugelis Lietuvos įstaigų, įmonių, organizacijų kasdien tvarko asmens duomenis. Asmens duomenys tvarkomi kiekviename gyvenimo žingsnyje. Ne išimtis ir nepilnamečių asmens duomenų tvarkymas. Visur yra reikalaujama tapatybę patvirtinančių dokumentų: bibliotekoje, plaukimo būrelyje ar norint kartu su vaiku išvykti pailsėti į užsienį, visur yra tvarkomi asmens duomenys.

Iš pažiūros nekalti dalykai, tačiau daugelis net neįtaria kokią grėsmę gali sukelti neatsakingas asmens duomenų tvarkymas. Iš pirmo žvilgsnio paprasti veiksmai gali sukelti pavojingų, o gal netgi ir neteisėtų padarinių.

Asmens duomenys yra tvarkomi įvairiose gyvenimo srityse. Juos kiekvieną dieną tvarkome ir mes patys bendraudami su savo draugais, artimaisiais, pažįstamais. Taip mokytojas kasdien tvarko mokinių asmens duomenis dienynuose, nepilnamečių reikalų inspektorius tvarkydamas nepilnamečio asmens administracinio teisės pažeidimo bylą taip pat neabejotinai susidurs su asmens duomenų tvarkymu. Anksčiau buvo plačiai naudojamos užrašų knygutės, kur dažnas žmogus užsirašydavo draugų, bendradarbių, giminaičių bei pažįstamų kontaktinę informaciją. Šiuo metu, informacinėms technologijoms sparčiai braunantis į mūsų gyvenimą, vis dažniau žmonės naudojami įvairiomis informacinių technologijų priemonėmis. Į mokyklas vis drąsiau žengia elektroniniai žinytai, ketinantys ateityje visiškai pakeisti jų popierinius pirmtakus. Sparčiau naudojantis informacinėmis technologijomis asmens duomenų tvarkymo srityje vis didesnė grėsmė kyla asmens privatumui. Būtent dėl pavojaus asmens privatumui, kuris kyla tvarkant jo asmens duomenis automatinėmis priemonėmis, Europos Tarybos valstybės narės 1981 m. sausio 28 d. Strasbūre priėmė Konvenciją dėl asmenų apsaugos ryšium su asmens duomenų automatizuotu tvarkymu (ETS Nr. 108). Šia konvencija siekiama užtikrinti, kad, tvarkant asmens duomenis automatizuotai (toliau „duomenų apsauga“), visų šalių teritorijose būtų gerbiamos kiekvieno asmens, nepaisant jo tautybės ir gyvenamosios vietos, teisės ir pagrindinės laisvės, o svarbiausia – jo teisė į privatų gyvenimą¹.

Straipsnio tikslas – supažindinti skaitytoją su Lietuvos teisės normomis, reglamentuojančiomis nepilnamečių asmens duomenų tvarkymą, aptarti dažniausiai pasitaikančias klaidas, su kuriomis susiduria nepilnamečių asmenų duomenis tvarkantys asmenys bei nurodyti būdus šioms klaidoms išvengti, išmokyti skaitytoją suprasti ir praktiškai taikyti asmens duomenų apsaugą reglamentuojančias teisės normas. Straipsnyje pateiktos informacijos praktinis pritaikymas turėtų palengvinti darbuotojų, tvarkančių nepilnamečių asmens duomenis, kasdieninį darbą.

¹ Konvencija dėl asmenų apsaugos ryšium su asmens duomenų automatizuotu tvarkymu, 1 str.

Autorius šiame straipsnyje patars, kaip nesuklysti tvarkant nepilnamečių asmens duomenis, taip pat trumpai aptars duomenų apsaugos principus ir bendruosius teisėto duomenų tvarkymo reikalavimus, supažindins skaitytojus su nepilnamečio, kaip duomenų subjekto, teisėmis bei jų įgyvendinimo reikalavimais, apžvelgs duomenų saugumo reikalavimus ir galiojančias teisės aktų nuostatas, numatančias atsakomybę už neteisėtus asmens duomenų tvarkymo veiksmus. Straipsnyje taip pat bus atkreiptas dėmesys į dažniausiai pasitaikančias klaidas nepilnamečių asmens duomenų tvarkymo srityje. Autorius pamėgins apžvelgti, kokią grėsmę gali sukelti neatsakingi asmens duomenų tvarkymo veiksmai.

ASMENS DUOMENŲ TVARKYMO TEISINIS REGLAMENTAVIMAS

Asmens privatumas yra kiekvieno asmens konstitucinė teisė². Asmens duomenų tvarkymas prasideda žmogui gimus. Gimdymo namuose ką tik dienos šviesą išvydęs kūdikis nedelsiant yra identifikuojamas. Motinos istorijoje yra užrašoma: gimė 3 kilogramų svorio, 55 centimetrų ūgio, sveikas berniukas. Iš pažiūros nieko neįprasta, tačiau tokį vaiko apibūdinimą galima laikyti asmens duomenimis. Be abejonės, nustatyti berniuko tapatybę turint tik tokį kiekį informacijos yra neįmanoma. Pasaulyje kas minutę gimsta tūkstančiai berniukų. Šiuo atveju vaikui identifiкуoti yra reikalinga daugiau informacijos. Pavyzdžiui, žinodami, kad berniukas gimė tam tikro miesto gimdymo namuose ir jo gimimo datą, galėtume tiksliau identifiкуoti vaiką, tačiau ir tokiu atveju galimos klaidos. Tačiau žinodami, kad, pavyzdžiui, 2007 metų sausio 1 dieną Vilniaus pirmuosiuose gimdymo namuose gimė Onos Petraitienės sūnūs, galėsime tiksliai identifiкуoti vaiką.

Taigi iš šio paprasto pavyzdžio galime daryti išvadą, kad asmens duomenys – tai bet kuri informacija, susijusi su fiziniu asmeniu – duomenų subjektu, kurio tapatybė yra žinoma arba gali būti tiesiogiai ar netiesiogiai nustatyta pasinaudojant tokiais duomenimis kaip asmens kodas, vienas arba keli asmeniui būdingi fizinio, fiziologinio, psichologinio, ekonominio, kultūrinio ar socialinio pobūdžio požymiai³. Taip asmens duomenų sąvoką apibrėžia pagrindinis teisės aktas, nustatantis asmens duomenų tvarkymo reikalavimus Lietuvoje, t. y. Asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymas (Žin., 1996, Nr. 63-1479; 2003, Nr. 15-597) (toliau – ADTAĮ).

Asmens duomenų sąvoką apibūdina keli jai būdingi požymiai⁴:

a) bet kuri informacija. Platus apibrėžimo spektras apima įvairią informaciją, susijusią su fiziniu asmeniu, net lengvai gaunamą ir neesminę. Sąvoka „informacija“ apima garso, vaizdo, genetinius duomenis, pirštų atspaudus ir t. t. Nuomonė ir subjektyvūs vertinimai (pvz., „netvarkingas“, „geras mokinys“, „mergišius“, „nepatikimas“) – tai taip pat informacija ADTAĮ apibrėžta prasme;

b) susijusi. Visiškai nesvarbu, ar duomenų paskirtis yra informacija apie asmenį. Svarbu yra tai, kad duomenys yra siejami su tuo asmeniu. Paprasti statistiniai duomenys nėra siejami su atskiru asmeniu. Tačiau tai, kad kažkas priklauso statistinei grupei

² LR Konstitucija, 22 str.

³ ADTAĮ, 2 str. 1 d.

⁴ ADTAĮ komentaras, p. 24.

(pvz., „elgesio sunkumų turintis vaikas“), – tai su asmeniu susijusi informacija, ir todėl laikoma asmens duomenimis;

c) tapatybė yra nustatyta arba gali būti nustatyta. Asmens tapatybė gali būti nustatyta tiesiogiai iš duomenų arba netiesiogiai iš duomenų, susijusių su kita informacija, kurią turi arba gali gauti duomenų valdytojas. Asmens tapatybė gali būti nustatyta pagal asmens pavardę, kodą, nuotrauką, genetinį kodą arba kelių svarbių kriterijų ir veiksnių grupę (adresą, gimimo datą, profesiją ir pan.). Net jeigu asmeniui yra suteikiamas slapyvardis, jo tapatybė gali būti laikoma tokia, kurią galima nustatyti, jeigu duomenų valdytojas žino „raktą“ (kodą ar atitinkamą slapyvardžių sąrašą) ir gali susieti slapyvardį su atitinkamu duomenų subjektu;

d) fizinis asmuo (duomenų subjektas). ADTAĮ apsaugo tik fizinius asmenis, kaip duomenų subjektus, bet ne juridinius asmenis (įmones).

Sąvoka „fizinis asmuo“ reiškia gyvą žmogų. Autoriaus nuomone, ADTAĮ nuostatos neturėtų būti taikomos mirusių asmenų asmens duomenims tvarkyti.

Kaip jau buvo minėta, ADTAĮ yra pagrindinis teisės aktas, nustatantis asmens duomenų tvarkymo reikalavimus Lietuvoje.

ADTAĮ tikslas⁵ – ginti žmogaus privataus gyvenimo neliečiamumo teisę, susijusią su asmens duomenų tvarkymu. Tačiau pažymėtina, kad pagal šį įstatymą saugoma tik fizinių asmenų teisė į privatų gyvenimą, tvarkant asmens duomenis.

ADTAĮ reglamentuoja santykius, kurie atsiranda tvarkant asmens duomenis ir automatinio būdu, ir neautomatinio būdu, dėl savo pobūdžio galinčiu pažeisti asmenų privatumą.

ADTAĮ yra taikomas tvarkant asmens duomenis automatinio būdu, t. y. kompiuteriu, vaizdo filmavimo kameromis ir pan., ir tvarkant asmens duomenis susistemintose rinkmenose, t. y. rinkmenose asmens duomenų, sistemiškai išdėstytų pagal tam tikrus su asmeniu susijusius kriterijus. Pavyzdžiui, abėcėline seka pagal pavardes sudarytas klasės žinynas ir pan.

Atkreiptinas dėmesys, kad ADTAĮ netaikomas, kai asmens duomenis tvarko fizinis asmuo ir tik savo asmeniniams poreikiams, nesusijusiems su verslu ar profesija, tenkinti, pavyzdžiui, mobiliajame telefone ar kompiuteryje asmeniniais tikslais yra tvarkoma elektroninė adresų knygutė su draugų ir giminaičių kontaktais.

Siekiant tinkamai taikyti ADTAĮ nuostatas būtina įsisavinti dar kelias esmines šio teisės akto sąvokas:

1. Duomenų tvarkymas⁶ – juo laikomas bet kuris su asmens duomenimis atliekamas veiksmas: rinkimas, užrašymas, kaupimas, saugojimas, klasifikavimas, grupavimas, jungimas, keitimas (papildymas ar taisymas), teikimas, paskelbimas, naudojimas, loginės ir (ar) aritmetinės operacijos, paieška, skleidimas, naikinimas ar kitoks veiksmas arba veiksmų rinkinys. Pavyzdžiui, moksleivių asmens duomenų rinkimas ir užrašymas į dienyną, duomenų apie nepilnamečio gyvenamąją vietą teikimas, nebereikalingų nepilnamečio asmens duomenų naikinimas ir pan.

⁵ ADTAĮ, 1 str. 1 d.

⁶ ADTAĮ, 2 str. 4 d.

2. Duomenų valdytojas⁷ – juridinis ar fizinis asmuo, kuris vienas arba drauge su kitais nustato asmens duomenų tvarkymo tikslus ir priemones. Jeigu duomenų tvarkymo tikslus nustato įstatymai ar kiti teisės aktai, tai duomenų valdytojas ir (ar) jo skyrimo tvarka gali būti nustatyti tuose įstatymuose ar kituose teisės aktuose. Pagrindinis kriterijus yra įgaliojimai nustatyti tvarkymo tikslus ir būdus.

Pavyzdžiui, mokyklos, tvarkydamos duomenis apie moksleivius, jų tėvus ar globėjus, yra duomenų valdytojos. Moksleivių asmens duomenis švietimo tikslais taip pat tvarko savivaldybės ar apskritys (priklausomai nuo to, kas yra mokyklos steigėjas), Švietimo ir mokslo ministerija, Nacionalinis egzaminų centras, įvairios bibliotekos ir kitos švietimo įstaigos, kur moksleivis gilina savo žinias, sportuoja, lavina muzikinius, dailės ar kitus gebėjimus. Tuo atveju, jei išvardinti ūkio subjektai patys nustato moksleivių asmens duomenų tvarkymo tikslus ir priemones, jie bus laikomi duomenų valdytojais.

3. Duomenų tvarkytojas⁸ – juridinis ar fizinis asmuo, duomenų valdytojo įgaliotas tvarkyti asmens duomenis, bet nėra duomenų valdytojo darbuotojas, kurio pareiga yra vykdyti duomenų tvarkymą. Duomenų tvarkytojas ir (ar) jo skyrimo tvarka gali būti nustatyta įstatymuose ar kituose teisės aktuose. Atkreiptinas dėmesys į dažnai pasitaikančią klaidingą nuomonę, pagal kurią daugelis duomenų valdytojų duomenų tvarkytojais laiko savo darbuotojus.

Pavyzdžiui, Švietimo ir mokslo ministerija (toliau – ŠMM) tvarko visų Lietuvos moksleivių asmens duomenis, t. y. ŠMM yra duomenų valdytojas. O mokyklos, veikiančios pagal ŠMM nurodymus, bus laikomos asmens duomenų tvarkytojomis, kadangi tvarkydamos moksleivių asmens duomenis veiks pagal ŠMM nurodymus.

Svarbiausias kriterijus yra tas, kad duomenų tvarkytojas veikia tiksliai vadovaudamasis duomenų valdytojo nurodymais. Duomenų valdytojas (bet ne duomenų tvarkytojas) turi teisinių įgaliojimų disponuoti duomenų tvarkytojo turimais asmens duomenimis. Duomenų valdytojas nustato tvarkomų asmens duomenų paskirtį ir priemones. Be to, duomenų valdytojas yra atsakingas už tai, kad tvarkymo operacijos atitikų įstatymo reikalavimus, t. y. jos gali būti atliekamos tik tuo atveju, jeigu tai leidžia atitinkama teisinė nuostata.

4. Ypatingi asmens duomenys⁹ – duomenys, susiję su fizinio asmens rasine ar etnine kilmė, politiniais, religiniais, filosofiniais ar kitais įsitikinimais, naryste profesinėse sąjungose, sveikata, lytiniu gyvenimu, taip pat informacija apie asmens teistumą.

Ypatingos kategorijos duomenys: rasinė kilmė (įskaitant informaciją apie odos spalvą); politinės pažiūros, religiniai, filosofiniai ar moraliniai įsitikinimai, įskaitant faktą, kad asmuo nepriklauso jokiai religinei bendruomenei (šios kategorijos apima informaciją apie asmens veiklą, atsižvelgiant į jo politines, religines ar filosofines pažiūras); informacija apie priklausymą profesinėms sąjungoms, duomenys apie subjekto sveikatą (įskaitant informaciją apie ankstesnę, esamą ir būsimą fizinę bei dvasinę sveikatą ir informaciją apie narkotikų ar alkoholio vartojimą); informacija apie intymų gyvenimą.

⁷ ADTAJ, 2 str. 7 d.

⁸ ADTAJ, 2 str. 6 d.

⁹ ADTAJ, 2 str. 9 d.

Ypatingi asmens duomenys dažnai vadinami „jautresniais“ duomenimis, jiems tvarkyti taikomi griežtesni ADTAJ reikalavimai.

5. Sutikimas¹⁰ – savanoriškas duomenų subjekto valios pareiškimas tvarkyti jo asmens duomenis jam žinomu tikslu. Sutikimas tvarkyti ypatingus asmens duomenis turi būti išreikštas aiškiai – rašytine, jai prilyginta ar kita forma, neabejotinai įrodančia duomenų subjekto valią:

a) duomenų subjektų **valios pareiškimas**.¹¹

Duomenų subjektas turi pareikšti savo valią, kad galima būtų tvarkyti jo asmens duomenis. Aiškiai išreikšto sutikimo reikalaujama tik tuo atveju, kai susiduriama su ypatingais duomenimis. Turi būti atliktas koks nors veiksmas, kad logiškai ir objektyviai mąstantis stebėtojas galėtų jį įvardyti kaip sutikimo davimą. Be to, sutikimą galima sujungti su kitais pareiškimais, pavyzdžiui, pasirašyti sutartį, kurioje būtų ne tik duomenų tvarkymo nuostatos;

b) **savanoriškas**.¹²

Sutikimas turi juridinę galią tik tuo atveju, jeigu jis duodamas savo noru. Duomenų subjektas gali duoti sutikimą arba ne. Sutikimas nelaikomas savanorišku, jeigu duomenų subjektas negali laisvai nuspręsti, nepasiduodamas aplinkybėms.

Akivaizdu, kad duomenų subjektas negali atsisakyti duoti sutikimo, jeigu jis yra socialiai priklausomas (pavyzdžiui, pasirašęs darbo sutartį) arba kai sutikimas yra siejamas su poreikiais ar privilegijomis, nuo kurių duomenų subjektas yra labai priklausomas, pvz., būstas. Jeigu jis atsisakytų duoti sutikimą, pvz., perduoti savo asmens duomenis mokumą nustatančiai agentūrai, su juo nebūtų pasirašyta sutartis. Esant tokioms aplinkybėms, sutikimas nebūtų duotas savo noru. Taigi valios pareiškimas negaliojotų ir nebūtų laikomas juridiniu pagrindu duomenims perduoti tokiai mokumą nustatančiai agentūrai. Sutikimas kartu su sutartimi, pvz., sutikimas tvarkyti duomenų subjekto duomenis rinkodaros tikslais yra duodamas savo noru, jeigu nuo tokio sutikimo nepriklauso sutarties sudarymas;

c) **žinomai**¹³ duotas pareiškimas.

Pareiškimas turi būti žinomai duotas ir konkretus. „Žinojimą“ sudaro visi kriterijai, susiję su prievole teikti informaciją: duomenų valdytojo tapatybės, tvarkymo tikslo ir priklausomai nuo aplinkybių – gavėjo arba gavėjo kategorijos, neduoto sutikimo padarinių bei asmens teisių žinojimas. Dėl ateityje būsimo tvarkymo sutikimas gali būti duodamas tik tuo atveju, jeigu jį galima kuo daugiau apibūdinti.

BENDRIEJI ASMENS DUOMENŲ TVARKYMO REIKALAVIMAI

Kiekvienas duomenų valdytojas tvarkydamas nepilnamečių asmens duomenis privalo laikytis bendrųjų asmens duomenų tvarkymo reikalavimų, t. y. tam, kad asmens duo-

¹⁰ ADTAJ, 2 str. 11 d.

¹¹ Ten pat.

¹² Ten pat.

¹³ Ten pat.

menys būtų tvarkomi teisėtai, turi būti laikomasi bendrųjų asmens duomenų apsaugos principų (ADTAĮ 3 str.) ir turi būti nors vienas teisėto tvarkymo kriterijus (ADTAĮ 5 str.).

Asmens duomenų tvarkymo principai¹⁴. Visi duomenų valdytojai, tvarkydami asmens duomenis, turi užtikrinti bendruosius duomenų tvarkymo principus: rinkti duomenis teisėtai bei apibrėžtais tikslais ir tik būtinos apimties; tvarkyti tiksliai, sąžiningai ir teisėtai; užtikrinti surinktų duomenų tikslumą bei nuolatinį atnaujinimą (jei to reikia); saugoti duomenis ne ilgiau nei reikia duomenų tvarkymo tikslams; užtikrinti tvarkomų duomenų saugumą. Įstatymas įpareigoja duomenų valdytoją sudaryti sąlygas žmogui įgyvendinti jo teises ir leidžia tik tokias išimtis, kurios būtinos demokratinėje visuomenėje.

Duomenų valdytojai, tvarkydami asmens duomenis, neretai pažeidžia šiuos principus, pavyzdžiui, pateikdami nepilnamečio asmens duomenis gavėjui, nežinodami, kokių tikslu jam reikalingi minėti duomenys (ADTAĮ 3 str. 1 d. 1 p. įtvirtinto principo pažeidimas). Siekiant nepažeisti duomenų tikslumo principo (ADTAĮ 3 str. 1 d. 3 p.) nepilnamečių asmens duomenys turi būti renkami iš pirminių šaltinių, pavyzdžiui, duomenų apie nepilnamečio gyvenamąją vietą pirminis šaltinis būtų Gyventojų registro tarnyba prie Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos ir pan. Teikiant nepilnamečio asmens duomenis dažnai pateikiama daugiau duomenų, negu jų reikia, kad būtų pasiektas gavėjo tvarkymo tikslas (ADTAĮ 3 str. 1 d. 4 p. įtvirtinto principo pažeidimas).

Teisėto tvarkymo kriterijai¹⁵. Asmens duomenų tvarkymas privalo turėti teisinį pagrindą, kuris įtvirtintas ADTAĮ ir gali būti pripažįstamas, kai asmuo duoda sutikimą tvarkyti jo duomenis, kai sudaroma ar vykdoma su duomenų subjektu sudaryta sutartis, kai tam tikrais atvejais reikia apsaugoti asmens esminius interesus, kai asmens duomenis būtina tvarkyti pagal įstatymus ar įgyvendinant oficialius įgaliojimus, suteiktus valstybės bei savivaldybių institucijoms, ar turint teisėtą interesą, nevirsijantį duomenų subjekto intereso.

Moksleiviai (jų tėvai ar globėjai) – duomenų subjektai. Pagrindinis asmens duomenų šaltinis, tvarkant asmens duomenis mokyklose, yra pats duomenų subjektas – moksleivis, mokyklos direktoriui patekęs prašymą mokytis tam tikroje mokykloje. Prašymą už moksleivį iki 14 metų pateikia vienas iš tėvų (globėjų), o nuo 14 iki 16 metų pats moksleivis, turintis tėvų (rūpintojų) raštišką sutikimą. Po prašymo pateikimo asmens priėmimas mokytis pagal pradinio, pagrindinio ar vidurinio ugdymo programas įforminamas sutartimi. Pradedama formuoti moksleivio asmens byla, kurioje įrašomi ne tik moksleivio, bet ir jo tėvų ar globėjų asmens duomenys.

Duomenų valdytojai tvarko duomenų subjektų duomenis. Du kartus per mokslo metus moksleivių ir jų tėvų ar globėjų asmens duomenys renkami bei tikslinami, duomenų subjektui pildant Švietimo ir mokslo ministerijos parengtas rekomendacines anketas. Tose anketose yra privaloma nurodyti moksleivio vardą, pavardę, asmens kodą, lytį ir gimimo datą. Kiti anketos klausimai apie moksleivį ir jo tėvus ar globėjus yra pildomi tik sutinkant duomenų subjektui (jei asmuo yra nepilnametis – gavus jo tėvų sutikimą).

Be duomenų subjekto pateiktų duomenų, mokyklos privalomai tvarko tam tikrus kiekvieno moksleivio duomenis apie mokslą, pvz.: klasės pavadinimas, pamaina,

¹⁴ ADTAĮ, 3 str.

¹⁵ ADTAĮ, 5 str.

socialinė padėtis (socialiai remtinai/socialiai remiamas), mokymosi forma, profilis, pakraipa, ar lanko pailgintos dienos grupę ir kt. Pažymėtina, kad ypatingi moksleivių asmens duomenys, t. y. duomenys apie sveikatą, tautybę, lytinį gyvenimą ir kt., mokyklose gali būti tvarkomi (ir teikiami duomenų gavėjams) tik esant rašytiniam ar jam prilygstančiam duomenų subjekto sutikimui, išskyrus tam tikrus įstatyme numatytus atvejus, pvz.: jei reikia apsaugoti asmens esminius interesus, kai duomenų subjektas nepajėgia duoti sutikimo dėl fizinės negalios ar yra neveiksnius; kai būtina užkirsti kelią nusikalstamoms veikoms; kai duomenys yra reikalingi bylai teisme nagrinėti ir kt.

Tam tikri teisės aktuose nustatyti moksleivių asmens duomenys suvedami į mokyklos moksleivių duomenų bazę, po to perduodami į savivaldybės ar apskrities duomenų bazes, o iš ten į ŠMM Švietimo informacinių technologijų centro centrinę duomenų bazę. Abiturientų asmens duomenys nustatyta tvarka iš mokyklų perduodami į Nacionalinį egzaminų centrą.

Po mokyklos baigimo moksleivių duomenys nustatytą laiką dar gali būti saugomi mokyklose, tačiau jų naudojimas turi griežtai atitikti bendruosius asmens duomenų tvarkymo principus bei teisėto tvarkymo kriterijus.

ASMENS DUOMENŲ TEIKIMAS

ADTAĮ numato, kad asmens duomenys gali būti teikiami pagal duomenų valdytojo ir duomenų gavėjo sudarytą asmens duomenų teikimo sutartį (daugkartinio teikimo atveju) arba duomenų gavėjo prašymą (vienkartinio teikimo atveju). Sutartyje būtina nurodyti asmens duomenų naudojimo tikslą, sąlygas ir tvarką¹⁶.

Atkreiptinas dėmesys, kad nemaža dalis pažeidimų yra padaroma teikiant asmens duomenis. Kartais nesilaikoma aukščiau išdėstytų nuostatų ir asmens duomenys teikiami nesilaikant saugumo reikalavimų, pavyzdžiui, telefonu, elektroninio pašto priemonėmis prieš tai duomenų neužkodavus, pagal asmenų raštiškus paklausimus, iš kurių nėra aiški besikreipiančiojo asmens tapatybė.

Siekiant išvengti minėtų pažeidimų, duomenų valdytojas kiekvienu atveju prieš teikdamas asmens duomenis turi įvertinti, ar duomenų gavėjas, prašantis pateikti asmens duomenis, turi teisę juos gauti ir tvarkyti, ar prašomų pateikti duomenų tvarkymo tikslas ir apimtis atitinka ADTAĮ reikalavimus, ar yra nors vienas iš ADTAĮ nustatytų teisėto tvarkymo kriterijų, ar toks teikimas nepažeis duomenų saugumo reikalavimų apsaugoti asmens duomenims nuo atsitiktinio ar neteisėto sunaikinimo, pakeitimo, atskleidimo, taip pat nuo bet kokio kito neteisėto tvarkymo.

ASMENS KODO TVARKYMAS

Tobulėjant informacinėms technologijoms, vis didesnę vertę turi informacija, intelektualinis turtas. Ne paslaptis, kad asmens kodas yra svarbus ir turi būti kiekvieno saugomas. Dažnas iš mūsų net nesupranta, kodėl gi tas kodas yra toks brangus ir ku

¹⁶ ADTAĮ, 6 str.

jis yra ypatingas. Asmens kodas¹⁷ – unikali skaitmenų seka, kuri asmeniui suteikiama Gyventojų registro įstatyme nustatyta tvarka. Iš šio apibrėžimo darytina išvada, kad kito asmens su tokiu pat asmens kodu nėra, jis yra unikalus ir nesikartojantis. Be to, daugelis valstybės registru ir informacinių sistemų yra sukurti asmens kodo pagrindu, tai leidžia be vargo surinkti asmens duomenis iš skirtingų šaltinių ir sujungti juos į vieną rinkmeną, ir tai, be abejo, gali turėti neigiamų padarinių tiek žmogaus privatumui, tiek netgi jo materialiai gerovei. Pavyzdžiui, iš VĮ Registrų centras pagal asmens kodą galima gauti duomenis apie asmens turimą nekilnojamąjį turtą, iš Gyventojų registro tarnybos prie Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos – apie asmens deklaruotą gyvenamąją vietą, šeimos sudėtį, iš VĮ „Regitra“ – apie asmens turimas transporto priemones ir pan. Ne paslaptis, kad tokius duomenis sujungus į vieną duomenų bazę gali kilti didelė grėsmė ne tik asmens privatumui, bet netgi ir asmens turtui, jei šie duomenys būtų naudojami nusikalstamais tikslais.

ADTAĮ 7 str. 2 d. numatyta, kad naudoti asmens kodą tvarkant asmens duomenis galima tik gavus duomenų subjekto sutikimą. Be abejo, už nepilnamečių šį sutikimą turėtų duoti jo tėvai, globėjai ar kiti įstatyminiai atstovai.

ADTAĮ 7 str. 3 d. įtvirtintas baigtinis sąrašas atvejų, kuriems esant gali būti naudojamas asmens kodas be duomenų subjekto sutikimo:

- 1) jei tokia teisė yra nustatyta šiame ir kituose įstatymuose;
- 2) atliekant mokslinį arba statistinį tyrimą šio įstatymo 12 ir 13 straipsniuose nustatytais atvejais;
- 3) valstybės registruose ir informacinėse sistemose, jeigu jie yra įteisinti teisės aktų nustatyta tvarka;
- 4) juridiniams asmenims, kurių veikla susijusi su paskolų teikimu ir skolų išieškojimu, draudimu ar nuomos verslu, taip pat sveikatos apsaugos ir socialinio draudimo bei kitų socialinės globos institucijų ir švietimo įstaigų, mokslo ir studijų institucijų veikloje bei įstatymų nustatytais atvejais tvarkant įslaptintus duomenis.

ASMENS DUOMENŲ TVARKYMAS VISUOMENĖS INFORMAVIMO TIKSLAIS

ADTAĮ nustato, kad asmens duomenų tvarkymą visuomenės informavimo priemonėse žurnalistikos, meninės ir literatūrinės raiškos bei kitais tikslais prižiūri žurnalistų etikos inspektorius. Jo kompetenciją nustato Visuomenės informavimo įstatymas (Žin., 2006, Nr. 82–3254) (toliau – VIĮ).

VIĮ nustato draudimą filmuoti, fotografuoti vaiką ar daryti jo garso ir vaizdo įrašus be nors vieno iš tėvų, globėjų ar rūpintojų ir paties vaiko sutikimo. Draudžiama naudoti vaikų fotografijas, garso ar vaizdo įrašus erotinio, pornografinio ir smurtinio pobūdžio informacijoje¹⁸.

Ši VIĮ nuostata atkreipia dėmesį į tai, kad nepilnamečiai yra labai pažeidžiama visuomenės dalis ir įstatymo leidėjas tokiu būdu bando apsaugoti jų teisėtus interesus.

¹⁷ ADTAĮ, 7 str. 1 d.

¹⁸ Visuomenės informavimo įstatymas, 13 str. 1 d. 5 p.

DUOMENŲ SUBJEKTO TEISĖS

1. Teisė žinoti (būti informuotam) apie savo asmens duomenų tvarkymą¹⁹.

Mokykla ar kitas duomenų valdytojas, tiesiogiai iš nepilnamečio rinkdamas asmens duomenis, privalo suteikti tokią informaciją: apie savo tapatybę ir buveinę; kokiais tikslais tvarkomi nepilnamečio asmens duomenys; kam ir kokiais tikslais jie teikiami; kokius savo asmens duomenis nepilnametis privalo pateikti ir kokie yra duomenų nepateikimo padariniai. Taip pat duomenų valdytojas privalo duomenų subjektui suteikti informaciją apie teisę susipažinti su jo asmens duomenimis, teisę reikalauti ištaisyti neteisingus, neišsamius, netikslus jo asmens duomenis bei teisę nesutikti, kad būtų tvarkomi tam tikri neprivalomi duomenų subjekto asmens duomenys. Ši teisė laikoma įgyvendinta, kai nepilnametis tokią informaciją jau turi – tokia informacija gali būti viešai paskelbta ir visiems prieinama, pvz., leidinyje „Valstybės žinios“.

Jei mokykla ar kitas duomenų valdytojas visus ar dalį asmens duomenų elementų gauna ne iš duomenų subjekto, pvz., iš kitos mokyklos ar iš kito duomenų valdytojo, jis privalo apie tai duomenų subjektą informuoti. Prieš pradėdamas tvarkyti asmens duomenis arba jei ketina duomenis teikti tretiesiems asmenims, privalo apie tai duomenų subjektą informuoti ne vėliau kaip iki to momento, kai duomenys teikiami pirmą kartą. Tai negalioja tais atvejais, kai įstatymai ar kiti teisės aktai apibrėžia tokių duomenų rinkimo ir teikimo tvarką bei duomenų gavėjus. Atitinkamuose teisės aktuose yra nustatyta, kad mokyklos teikia moksleivių duomenis savivaldybėms ar apskritims, Švietimo ir mokslo ministerijai bei Nacionaliniam egzaminų centrui.

2. Teisė susipažinti su savo asmens duomenimis²⁰.

Jei nepilnamečiui kyla klausimų dėl jo asmens duomenų tvarkymo, jis, pateikdamas asmens tapatybę patvirtinantį dokumentą, turi teisę kreiptis į duomenų valdytoją, pavyzdžiui, mokyklos administraciją, savivaldybę ar apskritį, Švietimo ir mokslo ministeriją ar kitus duomenų valdytojus, ir gauti informaciją, iš kokių šaltinių ir kokie jo asmens duomenys surinkti, koku tikslu jie tvarkomi, kam teikiami. Duomenų valdytojas privalo atsakyti ir pateikti prašomus duomenis ne vėliau kaip per 30 kalendorinių dienų nuo kreipimosi dienos. Duomenų subjekto prašymu tokie duomenys turi būti pateikiami raštu. Vieną kartą per metus tokią informaciją duomenų valdytojas privalo pateikti nemokamai.

3. Teisė reikalauti ištaisyti neteisingus, neišsamius, netikslus asmens duomenis²¹.

Jei nepilnametis, susipažinęs su savo asmens duomenimis, nustato, kad jo asmens duomenys yra neteisingi, neišsamūs ar netikslūs, ir, pateikdamas asmens tapatybę patvirtinantį dokumentą, kreipiasi į duomenų valdytoją, pavyzdžiui, mokyklos administraciją, savivaldybę ar apskritį, Švietimo ir mokslo ministeriją ir pan., duomenų valdytojas privalo nedelsdamas asmens duomenis patikrinti ir duomenų subjekto prašymu (rašytine, žodine ar kita forma) ištaisyti neteisingus, neišsamius, netikslus asmens duomenis ir (ar) sustabdyti tokių asmens duomenų tvarkymą, išskyrus saugojimą.

¹⁹ ADTAI, 18 str.

²⁰ ADTAI, 19 str.

²¹ ADTAI, 20 str.

4. Teisė reikalauti sunaikinti ar sustabdyti savo asmens duomenų tvarkymą²².

Jei nepilnametis, susipažinęs su savo asmens duomenimis, nustato, kad jo asmens duomenys yra tvarkomi neteisėtai, nesąžiningai, ir, pateikdamas asmens tapatybę patvirtinantį dokumentą, kreipiasi į duomenų valdytoją, duomenų valdytojas nedelsdamas privalo neatlygintinai patikrinti asmens duomenų tvarkymo teisėtumą, sąžiningumą ir duomenų subjekto prašymu (išreikštu rašytine forma) sunaikinti neteisėtai ir nesąžiningai sukauptus asmens duomenis ar sustabdyti tokių asmens duomenų tvarkymą, išskyrus saugojimą.

5. Teisė nesutikti, kad būtų tvarkomi asmens duomenys²³.

Nepilnametis turi teisę nesutikti (raštu, žodžiu ar kitokia forma), kad būtų tvarkomi tam tikri neprivalomi asmens duomenys. Jei nesutikimas yra teisiškai pagrįstas, duomenų valdytojas privalo nedelsdamas ir nemokamai nutraukti asmens duomenų tvarkymo veiksmus, išskyrus įstatymų nustatytus atvejus, ir informuoti duomenų gavėjus.

6. Teisė skusti duomenų valdytojo veiksmus (neveikimą)²⁴.

Jei duomenų valdytojas atsisako vykdyti duomenų subjekto prašymą, duomenų subjektas turi teisę duomenų valdytojo veiksmus (neveikimą) skusti Valstybinei duomenų apsaugos inspekcijai per tris mėnesius, kai baigiasi terminas, per kurį duomenų valdytojas privalėjo duomenų subjektui atsakyti. Inspekcijos interneto svetainėje yra paskelbta rekomendacinė pranešimo dėl duomenų subjekto teisių pažeidimo forma.

Atkreiptinas dėmesys, kad nepilnametis, kaip duomenų subjektas, gali įgyvendinti savo teises savarankiškai nuo 18 metų, išskyrus atvejus, kai nepilnamečiai, sulaukę 16 metų, jų tėvų, globos (rūpybos) institucijų, jų rūpintojų ar jų pačių pareiškimu teismo tvarka pripažįstami visiškai veiksniais. Nepilnamečių vaikų teisių įgyvendinimą užtikrina tėvai. Tačiau, kai sprendžiamas bet koks su vaiku susijęs klausimas, vaikas, sugebantis suformuluoti savo pažiūras, turi būti išklausytas tiesiogiai, o jei tai neįmanoma – per atstovą, ir priimant sprendimą į jo norus turi būti atsižvelgta, jei tai neprieštarauja paties vaiko interesams.

DUOMENŲ SAUGUMAS

ADTAI numato, kad duomenų valdytojas ir duomenų tvarkytojas privalo įgyvendinti tinkamas organizacines ir technines priemones, skirtas apsaugoti asmens duomenims nuo atsitiktinio ar neteisėto sunaikinimo, pakeitimo, atskleidimo, taip pat nuo bet kokie kito neteisėto tvarkymo. Minėtos priemonės turi užtikrinti tokį saugumo lygį, kuris atitiktų saugotinių asmens duomenų pobūdį ir jų tvarkymo keliamą riziką, ir turi būti išdėstytos rašytiniame ar jam prilygintos formos dokumente (duomenų valdytojo patvirtintose asmens duomenų tvarkymo taisyklėse, duomenų valdytojo ir duomenų tvarkytojo sudarytoje sutartyje ir pan.)²⁵.

²² ADTAI, 20 str.

²³ ADTAI, 21 str.

²⁴ ADTAI, 17 str. 4 d.

²⁵ ADTAI, 24 str.

Atkreiptinas dėmesys, kad įstatymo leidėjas nedetalizuoja, kokias organizacines ir technines priemones turi pasirinkti duomenų valdytojas tvarkydamas asmens duomenis, tačiau numato, kad jos turi atitikti saugotinių asmens duomenų pobūdį bei jų tvarkymo keliamą riziką. Pavyzdžiui, tvarkant moksleivių vardus ir pavardes galbūt nėra būtinos sustiprintos apsaugos priemonės, pakaktų mokyklos dienynus laikyti saugioje, tik tam tikriems įgaliotiems asmenims prieinamoje vietoje. Be abejo, tvarkydami moksleivių sveikatos duomenis, kurie yra laikomi ypatingais asmens duomenimis, reikėtų imtis griežtesnių apsaugos priemonių ir t. t.

Vadovaujantis šia ADTAĮ nuostata kiekvienas asmens duomenis tvarkantis duomenų valdytojas privalo turėti patvirtintas asmens duomenų tvarkymo taisykles, t. y., dokumentą, detalizuojantį ADTAĮ nuostatas, numatantį asmenų, dirbančių su asmens duomenimis, teises ir pareigas, asmens duomenų tvarkymo būdus ir atvejus, duomenų saugojimo ir naikinimo tvarką, duomenų subjektų teisių įgyvendinimo procedūras.

Valstybinė duomenų apsaugos inspekcija (toliau – Inspekcija) yra parengusi tipinių asmens duomenų tvarkymo taisyklių rekomendacinę formą „Rekomendacijos duomenų valdytojams dėl asmens duomenų tvarkymo etikos kodeksų rengimo“, kurią galima rasti Inspekcijos interneto svetainėje adresu <http://www.ada.lt/index.php?action=pag&lng=lt&id=55>.

ATSAKOMYBĖ UŽ ADTAĮ PAŽEIDIMUS

Atsakomybė už ADTAĮ pažeidimus yra numatyta Lietuvos Respublikos administracinių teisės pažeidimų kodekse (Žin., 2000, Nr.22-552) (toliau – ATPK)²⁶, t.y.:

ATPK 214⁽¹⁴⁾ straipsnis numato atsakomybę už neteisėtą asmens duomenų tvarkymą;

ATPK 214⁽¹⁶⁾ straipsnis numato atsakomybę už duomenų subjekto teisių pažeidimą;

ATPK 214⁽¹⁷⁾ straipsnis numato atsakomybę už Valstybinės duomenų apsaugos inspekcijos pareigūnų teisėtų nurodymų nevykdymą;

ATPK 214⁽²³⁾ straipsnis numato atsakomybę už neteisėtą asmens duomenų tvarkymą ir privatumo apsaugos pažeidimą elektroninių ryšių srityje.

Atkreiptinas dėmesys, kad sankcijos už minėtų teisės normų pažeidimus nėra didelės, už ATPK 214⁽¹⁴⁾, ATPK 214⁽¹⁶⁾, ATPK 214⁽²³⁾ straipsnių pažeidimus pirmą kartą skiriama bauda nuo penkių šimtų iki vieno tūkstančio litų, o pirmą kartą pažeidus ATPK 214⁽¹⁷⁾ straipsnį gali būti paskirta nuo vieno iki dviejų šimtų litų bauda.

Tokios mažos baudos dažnai nesustabdo duomenų valdytojų nuo neteisėtų asmens duomenų tvarkymo veiksmų, todėl, autoriaus nuomone, atsakomybę už ADTAĮ pažeidimus būtina sugriežtinti. O kol atsakomybė už ADTAĮ pažeidimus nėra sugriežtinta, belieka pasikliauti mūsų visuomenės morale bei galimomis ADTAĮ pažeidusio duomenų valdytojo pasmerkimo visuomenėje moralinėmis pasekmėmis.

Be ATPK numatytos atsakomybės, ADTAĮ numato, kad asmuo, patyręs žalą dėl neteisėto asmens duomenų tvarkymo arba kitų duomenų valdytojo ar duomenų tvarkytojo, taip pat kitų asmenų veiksmų ar neveikimo, pažeidžiančių ADTAĮ nuostatas,

²⁶ ATPK.

turi teisę civiline tvarka kreiptis į teismą dėl reikalavimo atlyginti jam padarytą turtinę ir neturtinę žalą²⁷.

IŠVADOS

Nepilnamečių asmens duomenų tvarkymas turi būti atliekamas griežtai vadovaujantis ADTAĮ reikalavimais, kiekvienas duomenų valdytojas turi nuolat stebėti teisės aktų, reglamentuojančių asmens duomenų tvarkymą, pokyčius, kelti savo darbuotojų kvalifikaciją ir tobulinti jų teisinės žinias apie asmens duomenų apsaugą.

Kiekvienas asmuo, dirbantis su asmens duomenimis, turi susipažinti su ADTAĮ, mokėti jį taikyti praktiškai, gebėti įvertinti, ar atlikus vienokį ar kitokį tvarkymo veiksmą nebus pažeistos duomenų subjekto teisės, kaip tinkamai turi būti tvarkomi asmens duomenys, kokie yra reikalavimai asmens duomenų rinkimui, teikimui, saugojimui, kada asmens duomenys turi būti naikinami, o kada juos privalu saugoti vadovaujantis kitais teisės aktais.

²⁷ ADTAĮ, 34 str.

ATKURIAMOJO TEISINGUMO KONCEPCIJA, JO MODELIAI NEPILNAMEČIŲ JUSTICIJOJE

DR. ROKAS USCILA

IVADAS

Visuomenės brandos lygį parodo jų narių bei institucijų gebėjimas konstruktyviai spręsti konfliktus dėl nusikalstamų veikų padarymo. Akivaizdu, kad kiekvienu atveju turime auką (personifikuotą ar abstrakčią) ir nusikaltusį, kurį dažnai linkę pasmerkti, izoliuoti net nesusimastydami apie šalutinius tokių sprendimų padarinius. Nors deklaruojame, kad gyvename civilizuotoje, teisinėje valstybėje, tačiau negalime atsisakyti primityvių ir nefunkcionuojančių socialinių ir teisinių institutų, kurie žaloja į kritinę situaciją patekusį nepilnametį. Kartu bandome save pateisinti, apgaudinėti sakydami, kad vyksta „reformos“, diegiamos inovacijos, situacija turi keistis, tačiau pokyčiai neapčiuopiami. Vadinas, reikia netradicinių, net kardinalių sprendimų, leisiančių problemą spręsti nenaudotomis priemonėmis. Viena iš tokių – tai procedūros, paremtos atkuriamojo teisingumo koncepcija.

Pabrėžtina, kad šiuo atveju neturima omenyje, jog nereikalingos laisvės apribojimo bausmių, kitos penitencinės institucijos, tačiau turi būti ir alternatyvos, socialinės technologijos, įgalinančios konfliktų sprendimą, paremtą ne prievartinėmis priemonėmis, bet dialogu, kompromiso pasiekimu.

Kriminologai vienbalsiai pritaria, kad viena iš sudėtingiausių problemų nūdienai – nepilnamečių nusikalstamumas, ypač smurtiniai nusikaltimai, jų recidyviškumas ir kt. Tai problema, kurios net vizualiai matoma dalis įpareigoja neatidėliotiniams kūrybiiniams sprendimams, sudarantiems prielaidas laiku atlikti nepilnamečio elgesio korekciją, apskritai jo socializaciją.

Taigi sprendžiant nusikaltimo aukos ir nusikaltėlio konfliktą nepaprastai svarbi „bendrumo idėja“, skatinanti ilgalaikių ramių, kaimyniškų santykių perspektyvą, tiesioginį žmonių bendravimą. „Tai sukuria artumą, daro įtaką tam tikrų politinių sprendimų priėmimui, formuoja bendraujančio ir altruistinėmis savybėmis pasižyminčio žmogaus sąvoką“.¹

Svarbiausias atkuriamosios (restitucinės) baudžiamosios justicijos modelio tikslas – atkurti pažeistus santykius, kai nusikaltėlis pats atlygina nukentėjusiajam padarytą žalą, atsiprašo, susitaiko.² Omenyje turimas normalių (gerų) santykių atkūrimas, naujų ryšių užmezgimas tais atvejais, kai nebuvo jokios aukos ir nusikaltėlio sąveikos. Šių santykių kūrimu ir užmezgimu siekiama, kad nusikaltėlis visiškai įsisąmonintų ir suvoktų viktimizacijos padarinius, norėtų susitaikyti su auka ir tai suvoktų ne tik kaip

¹ Albrecht H. J. Restorative justice-answers to questions that nobody has put / Victim policies and criminal justice on the road to restorative justice. Essays in honour Tony Peter. (eds) Fattah E., Parmentier S. 2001. P. 297.

² Justickis V. Kriminologija. I dalis – Vilnius, 2001. P. 279.

galimybę išvengti bausmės. Šiuo metu interakcijos šalys neturi pakankamai galių, kad jų nuomonė ir sprendimas darytų svarią įtaką jų pačių byloje, todėl palaikyti tolesnius santykius tampa neįmanoma, o šalys supriešinamos.

Taigi reformuojant „senąją“ teisingumo vykdymo sistemą, būtina pakeisti paradigmą, kai „sena ir apsunkinta“ bylos tyrimo ir bausmių taikymo sistema nebetinka, yra neefektyvi ir neužtikrina atitinkamo žalos kompensavimo nusikaltimo aukai³.

I. ATKURIAMOJO TEISINGUMO SAMPRATA

Atkuriamojo teisingumo terminas itin plačiai vartojamas tiek baudžiamosios teisės, baudžiamojo proceso, tiek kriminologijos, psichologijos, penitencinės ir kitų teisės šakų doktrinos. O tai sąlygoja atkuriamojo teisingumo definicijų įvairovę. Tad tikslinga pateikti kelias definicijas, leisiančias geriau suvokti šios koncepcijos idėją.

Žymi dalis atkuriamojo teisingumo atstovų atkuriamąjį teisingumą įvardija kaip „procesą“. Pvz., **atkuriamasis teisingumas** – tai procesas, kuriame susitinka visos šalys, susijusios su konkrečiu nusikaltimu, kad kartu išspręstų, kaip įveikti nusikaltimo padarinius⁴. **Atkuriamasis teisingumas** – tai procesas, per kurį atgailaujantis nusikaltėlis prisiima atsakomybę už jo nusikalstamą poelgį, padarytą nukentėjusiesiems ir bendruomenei, kuri jo nesmerkia, o leidžia nusikaltėliui integruotis į ją. Ypač pabrėžtinas santykių atkūrimas tarp nusikaltėlio ir aukos, nusikaltusio asmens savigarbos palaikymas bendrijoje⁵. **Atkuriamasis teisingumas** – tai procesas, kuris suteikia galimybę aukai ir nusikaltėliui susitikti akis į akį, susižinoti apie padarytą nusikaltimą bei patirtą viktimizaciją, taip pat apie viens kito esamą situaciją (darbą, išsilavinimą ir t.t.), bendrai pasiekti susitarimą dėl nusikaltusio bausmės⁶.

Atkuriamojo teisingumo studijos rodo, kad itin retai į pirmą poziciją iškeliamas nusikaltimo padarymo faktas (tai dažnai akcentuojama tradiciniame-klasikiniame požiūryje į teisingumą), dėmesys kreipiamas į aukos ir nusikaltėlio (dažniausiai nepilnamečio) bei bendruomenės konsensusą. Kartu nesumenkinamas pats nusikaltimo padarymo faktas, jis visada turi būti įvertintas kaip šiurkštus teisės pažeidimas vieno asmens kito asmens atžvilgiu. Padarius nusikaltimą atsiranda auka (asmuo – auka, bet ne valstybė – auka), kuri patyrė žalą, nuostolius. Užuo turėjęs skolą valstybei, kuri vėliau anuliuojama, užuo išgyvenęs kokią nors valstybės nustatytą bausmę, nusikaltėlis pirmiausia turėtų grąžinti skolą aukai. Atkuriamasis teisingumas – tai klausimo dėl žalos

3 Barnett R. Restitution: a new paradigm of criminal justice // International Journal of Social Political and Legal Philosophy. 1977. Vol. 87 (4). P. 280.

⁴ Marshall T. The Evaluation on restorative justice in Britain. Council of Europe, Strasbourg 1996. P. 22. Cituota iš Michailovič I. Atkuriamasis teisingumas: genezė ir raida. Teisės institutas: Teisės problemos. 2001. Nr. 4. P. 50.

⁵ Haley J. Crime Prevention Through Restorative Justice: Lessons from Japan. In Restorative Justice: International Perspectives, edited by Burt Galaway and Joe Hudson. Monsey, NY; Amsterdam, The Netherlands: Criminal Justice Press and Kugler Publications, 1996. P. 352.

⁶ Immarigeon R. The Impact of Restorative Justice Sanctions on the Lives and Well-Being of Crime Victims: A Review of the International Literature" in Restorative Juvenile Justice: Repairing the Harm of Youth Crime, edited by Gordon Bazemore and Lode Walgrave. Monsey, NY: Criminal Justice Press. 1999. P. 306.

spendimas, derybų procesas, kuris įtraukia ne tik nusikaltėlių bei auką, bet ir jų šeimas bei visuomenines organizacijas ir pan., t.y. visus tuos, kuriuos palietė nusikaltimas⁷.

Paminėtina ir tai, kad dalis tyrėjų, kaip startinę poziciją atkuriamojo teisingumo sampratoje, akcentuoja nusikaltusiojo atsakomybės prisiėmimą. **Atkuriamasis teisingumas** – tai visų pirma nepriverstinis atsakomybės už nusikalstamą elgesį prisiėmimas, kuriuo siekiama atstatyti/atkurti padarytą žalą nusikaltimo aukoms, o taip pat pasiekti taiką ir ramybę tarp abiejų priešingų pusių⁸. **Atkuriamasis teisingumas** suteikia skirtingą nusikaltimo įvertinimo ir atsakomybės už jį struktūrą. Nusikaltimas suprantamas kaip žala individui ir bendruomenėms, o ne kaip teisės pažeidimai, nukreipti prieš valstybę. Aukos, bendruomenės nariai ir nusikaltėliai tiesiogiai paveikiami nusikaltimo, todėl skatinami atlikti aktyvų vaidmenį teisingumo procese⁹.

Be to, tikslinga išskirti nors ir sąlyginai nedidelę atkuriamojo teisingumo koncepcijos atstovų grupę, kuri pateikia „struktūrines“ definicijas. **Atkuriamasis teisingumas** – tai reagavimas į nusikaltimo padarymą, kada akcentuojamas nuostolių, netekčių aukai atlyginimas, nusikaltusiojo atsakomybės dėl padarytos žalos prisiėmimas bei santarvės, taikos formavimas bendrijoje.

Atkuriamasis teisingumas yra: a) kai bendrijoje galimas skirtingas požiūris į nusikaltimo padarymą, atsakomybę bei padarinių vertinimą; b) akcentuojamas žalos atlyginimas bei tikimybės patirti antrinę žalą mažinimas; c) nusikaltusio atsakomybės už jų veikas/veiksmus, taip pat už sukeltą žalą, nuostolius prisiėmimas; d) į nusikaltimo nagrinėjimą įtraukiamos abi šalys (auka ir nusikaltėlis) ir bendruomenė; e) konstruktyvus spendimas pasiekiamas bendruomenių ir vyriausybės bendradarbiavimo pastangomis.

Atkuriamasis teisingumas – tai procesas, kuriame visos šalys, susijusios konkrečiu nusikaltimu, nutaria bendrai išspręsti, kaip pašalinti nusikaltimų padarinius ir jų atsiradimą ateityje¹⁰. Taigi atkuriamojo teisingumo definiciją sudaro šie pagrindiniai elementai: a) nusikaltimas visų pirma matomas kaip konfliktas tarp individų, kurio pasekoje padaroma žala aukoms, bendruomenėms, patiems nusikaltėliams; b) baudžiamojo teisingumo proceso tikslas – taikos atstatymas bendruomenėse, sutaikant šalis ir atstatant/atlyginant konflikto sukeltą žalą; c) baudžiamojo teisingumo procesas turėtų palengvinti aktyvų aukų, nusikaltėlio, bendruomenės bendrininkavimą/dalyvavimą, siekiant surasti konflikto išsprendimo būdą/galimybę¹¹.

⁷ Wundersitz J., Hetzel S. "Family Conferencing for Young Offenders: The South Australian Experience." In Family Group Conferences: Perspectives on Policy & Practice, edited by Joe Hudson, et al. Leicherdt, NSW, Australia; Monsey, NY: The Federation Press, Inc. and Criminal Justice Press, 1996. P. 113–114.

⁸ Minor K. I., Morrison J. T. "A Theoretical Study and Critique of Restorative Justice." In Restorative Justice: International Perspectives, edited by Burt Galaway and Joe Hudson. Monsey, NY; Amsterdam, The Netherlands: Criminal Justice Press and Kugler Publications, 1996. P. 117.

⁹ Umbreit M. "Avoiding the Marginalization and 'McDonaldization' of Victim-Offender mediation: A Case Study in Moving Toward the Mainstream" in Restorative Juvenile Justice: Repairing the Harm of Youth Crime, edited by Gordon Bazemore and Lode Walgrave. Monsey, NY: Criminal Justice Press. 1999. P. 213.

¹⁰ Marshall T. Restorative Justice: An Overview. London: Home Office Research Development and Statistics Directorate, 1999. P. 5.

¹¹ Galaway B., Hudson J. Criminal Justice, Restitution and Reconciliation. Monsey, NY: Criminal Justice Press., 1990. P. 2.

II. ATKURIAMOJO TEISINGUMO MODELIAI

Praktiškai neįmanoma pateikti visų esamų, t.y. sukurtų, įdiegtų ir realiai taikomų atkuriamojo teisingumo modelių. Kiekviena valstybė ar net jos dalis (bendruomenė) gali sukurti savitą ir unikalią nusikaltimų nagrinėjimo modelį: yra atvejų kai vienoje valstybėje taikomi keli atkuriamojo teisingumo modeliai. Modelio pasirinkimas, o svarbiausia prigijimas, priklauso ir nuo socialinių-teisinių, ir nuo kultūrinių ar net istorinių veiksnių.

Šiuo metu atkuriamojo teisingumo koncepcijoje nėra suformuluota aiški modelių klasifikacija, t.y. neišskiriami vieningi kriterijai, pagrindai, leidžiantys sistemaiškai grupuoti, kartu analizuoti minėtuosius modelius. Praktikoje aptinkami atvejai, kai vienu pavadinimu, pvz., „mediacija“, įvardinti aukos ir nusikaltėlio konflikto sprendimo modeliai turi daugiau skirtumų nei panašumų. Tad šiame darbe tikslingai pateikiami bendriausi modeliai, kurie grindžiami pamatiniais (savanoriškumo, nešališkumo, neutralumo, bendruomenės aktyvumo ir suinteresuotumo ir kitais) atkuriamojo teisingumo principais.

A. SPRENDIMO PRIĖMIMAS „APSKRITOJO STALO“ PRINCIPU

(ANGL. *CIRCLE SENTENCING*)

Sprendimo priėmimas „apskritojų stalo“ principu – tai atkuriamojo teisingumo modelis, kuris pagrįstas „apskritojų stalo“ principu, kai kiekvienas dalyvis, t.y. auka, nusikaltęs, policijos atstovai, teisėjas, prokuroras ir pan., turi teisę pareikšti savo nuomonę, pateikti pageidavimus, prašymus. Tai modelis, kuris pasižymi savo dalyvių gausa. Teisėsaugos institucijos nėra nuošalyje, nes dalyvauja restituciniame procese. Nagrinėjamas procesas išsiskiria savo principais, t.y. tarpusavio pagarbos, sąžiningumo, galimybės pasisakyti, savanoriškumo, teisingumo ir kt.

Sprendimo priėmimo „apskritojų stalo“ principu modelis pradėtas taikyti 1991 metais Kanadoje bei Šiaurinėje Jungtinių Amerikos Valstijų dalyje. Šis modelis taikomas tiek nusikaltusių nepilnamečių, tiek pilnamečių bylose. Vienas iš svarbiausių reikalavimų – tai, kad nusikaltėlis pripažintų savo kaltę, prisiimtų atsakomybę, be to, būtų palankios sąlygos jo elgesio korekcijai. Svarbu ir tai, kad modelis taikomas įvairių nusikaltimų rūšių atvejais, net ir sunkių. Sprendimo priėmimo „apskritojų stalo“ principu modeliu siekiama ne tik smulkiai išsiaiškinti nusikaltimo aplinkybes, motyvus, bet ir apsvarstyti aukos, nusikaltėlio, jų šeimų, bendruomenės poreikius. Šio proceso metu nusikaltimo aukos, nusikaltėliai, abiejų pusių šeimų nariai, draugai, teisingumo ir socialinių tarnybų personalas, suinteresuoti bendruomenės nariai aiškinasi nusikaltimo aplinkybes, kilusias pasekmes bei jų išvengimo galimybes ateityje.

Šio modelio išskirtinumas tas, kad gali keistis jo forma (priklausomai nuo nusikaltimo rūšies, sunkumo, nusikaltusio asmens amžiaus ir pan.), taip pat jis galimas bet

kurioje baudžiamojo proceso stadijoje. Nuosprendžio priėmimo „apskritojo stalo“ principu modelio proceso sėkmė priklauso nuo abipusio bendradarbiavimo tarp formalios teisingumo sistemos ir bendruomenės.

Procesui vadovauja „prižiūrėtojas“ (angl. *keeper* arba *peacekeeper*). Prieš pradėdant procesą kiekvienas dalyvis supažindinamas su bendrąja proceso tvarka, pasisakymų, bendro susitarimo priėmimo, taikos sudarymo detalėmis.

Paminėtina ir tai, kad šiam modeliui būdingas ilgas, detalus pasiruošimas, procesas vykdomas labai intensyviai, todėl reikalauja iš suinteresuotų pusių daug laiko ir pastangų. Minesotos tyrimas parodė, kad po proceso nusikaltę asmenys pareiškė pasitenkinimą dėl atvejo nagrinėjimo sprendimo priėmimo „apskritojo stalo“ principu. Nagrinėjamas procesas įvertinamas kaip geras būdas kurti stiprius bendruomeninius ryšius¹².

B. KONFERENCIJOS-PASITARIMAI (ANGL. *CONFERENCING*)

Konferencijos-pasitarimai – tai atkuriamojo teisingumo principais pagrįstas nusikaltimo nagrinėjimo procesas, kuris pasižymi dalyvių gausa, t.y. konflikto nagrinėjime dalyvauja ne tik auka ir nusikaltėlis, bet ir jų šeimos, taip pat socialinės palaikymo grupės, policija, kiti pareigūnai, dirbantys nepilnamečių justicijoje.

Šis atkuriamojo teisingumo modelis įdiegtas 1989 m. Naujojoje Zelandijoje. Pagrindinis šio modelio uždavinys – sukurti neteisminę nusikaltimo, kurį padarė nepilnamečis, nagrinėjimo procedūrą, kurioje dalyvautų tiek nusikaltęs asmuo ir jo tėvai, globėjai, tiek auka bei bendruomenės atstovai. Šiuo metu konferencijų-pasitarimų modelį sprendžiant konfliktus dėl šeiminio smurto, nepilnamečių smurto vienas kito atžvilgiu naudoja Anglija, Australija, Kanada ir JAV.

Vienas iš pagrindinių šio modelio uždavinių – tai nusikaltusio nepilnamečio įtraukimas į aktyvų atvejo nagrinėjimą, atsakomybės suvokimas ir prisiėmimas, parodant, kiek žmonių nusikaltimas paveikė, kiek žmonių yra suinteresuoti jo pozityviu elgesiu, visaverte socializacija. Svarbu tai, kad galutiniam restitucinio pobūdžio sprendimui turi pritarti visos dalyvavusios šalys.

Konferencijų-pasitarimų modelis savotiškai derina savanoriškumo ir privalomumo principus, t.y. pačio modelio taikymas iš valstybinių pozicijų yra imperatyvaus pobūdžio, siekiama išvengti stigmatizacijos procesų, prielaidų kriminalinės karjeros formavimuisi, subkultūros palaikymo ir pan. Iš kitos pusės – šalių dalyvavimas yra iškirtinai savanoriškas, bet kuriuo momentu šalys (tiek auka, tiek nusikaltęs) gali atsisakyti dalyvauti procese ir reikalauti tradicinio (teisminio) nagrinėjimo.

¹² Umbreit M. S., Bradshaw W. and Coates R. B. 2001. Victim sensitive offender dialogue in crimes of severe violence: Differing needs, approaches, and implications. Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office for Victims of Crime.

Konferencijų-pasitarimų procesas susideda iš šių stadijų: parengiamosios, pasitarimo (nagrinėjimo), popasitariminės, kontrolinės.

Parengiamojoje stadijoje konferencijos facilitatoriui¹³ persiunčiama byla iš teisėsauogos institucijos ar teismo. Jis konsultuojasi su atitinkamomis tarnybomis, kurios yra suinteresuotos ar įtrauktos į šio atvejo tyrimą, analizuoja pirminę informaciją, identifikuoja šalis, nustato konferencijos uždavinius.

Pasitarimo stadija pradedama nusikaltusiojo pasisakymu-pasakojimu, vėliau pasisako auka. Po to seka dialogas, klausimai ir atsakymai, interesų derinimas. Vėliau svarstomas žalos atlyginimo klausimas, po jo nusikaltęs, jo šeima pateikia pasiūlymą aukai ir bendruomenei, kaip bus pašalinti neigiami padariniai. Priėmus sprendimą pasirašomas susitarimas, nurodomos sumos, terminai, kontrolinės priemonės.

Popasitariminėje stadijoje facilitatorius atlieka visus formalumus, t.y. šalims pateikiami dokumentai, jų kopijos. Tais atvejais, kai nepriimamas konstruktyvus sprendimas, facilitatorius apie tai informuoja teisėją, šalis. Byla grąžinama teisėsauogos institucijoms.

Kontrolinėje stadijoje facilitatorius atlieka stebėjimo funkciją, tikrina, kaip vykdomi priiimti įsipareigojimai, ar šalių konfliktas nesitęsia¹⁴.

Pateikiami duomenys, kurie rodo, kad konferencijų-pasitarimų modelis yra efektyvus jaunų nusikaltėlių atvejais: 90 proc. aukų pareiškė satisfakciją, 95 proc. po restitucinių procesų nereikėjo tolesnio policijos įsikišimo (paslaugų)¹⁵.

C. BENDRUOMENĖS NUOSTOLIŲ ATLYGINIMO MODELIS

(ANGL. *COMMUNITY REPARATIVE BOARD*)

Bendruomenės nuostolių atlyginimo procesą įgyvendina Bendruomenės nuostolių atlyginimo tarybos (toliau – BNAT), sudarytos iš bendruomenės narių, kurios siekia išspręsti ginčą kompromiso būdu. Šis modelis dažniausia taikomas nusikaltusių nepilnamečių ir nesunkių nusikaltimų atvejais. BNAT paskiria atitinkamą nuobaudą nusikaltimą padariusiam asmeniui ir stebi, kaip jis vykdo paskirtus įsipareigojimus. Šio modelio tikslas – užtikrinti bendruomenės įtraukimą į teisingumo vykdymo procesą. Be to, siekiama padrąsinti nusikaltėlių priiimti atsakomybę už savo veiksmus, už nusikaltimu padarytą žalą aukai ir bendruomenei.

Bendruomenės nuostolių atlyginimo modelis pradėtas taikyti 1980 m. Australijoje. Jis išsivystė iš „Kaimynystės tarnybų“, „Visuomenės nukreipimo tarnybų“, kurios veikė nuo 1920 metų. BNAT sudaromos iš nedidelių piliečių (specialiai apmokytų) grupe-

¹³ Pastaba: atskirose šalyse šis asmuo įvardijamas kaip pagalbininkas, koordinatorius, pagalbininkas – tarpininkas, tarpininkas ir pan.

¹⁴ Sieppert, Jacki D and Hudson, Joe and Unrau, Yvonne (2000). Family Group Conferencing in Child Welfare: Lessons from a Demonstration Project Families in Society: The Journal of Contemporary Human Services 81(4).

¹⁵ Van Ness D. W. (1997). Legislating for Restorative Justice. Drafting Juvenile Justice Legislation: An International Workshop Cape Town, South Africa 4–6 November, 1997.

lių, kurios, gavę teismo nurodymą dalyvauti atkuriamojo teisingumo procese, susitinka „akis į akį“ su nusikaltėliu. Susitikimų metu BNAT nariai konstruktyviai aptaria įvykusį atvejį, aiškinasi nusikaltimo sukeltas neigiamas pasekmes. Tada jie pateikia siūlomų nuobaudų sąrašą, kurį aptaria su nusikaltėliu. Tuo siekiama priimti bendrą susitarimą, kuris nurodo terminą nusikaltimu padarytai žalai atlyginti.

BNAT nuostolių atlyginimo tarnyba kontroliuoja nusikaltėlio įsipareigojimų vykdymą. Nusikaltėlis turi sistemingai pranešinėti jai apie susitarimų įvykdymą ir žalos atlyginimą. Po tam tikro laiko BNAT informuoja teisną apie nusikaltėlio elgesį bei įvykdytą arba neįvykdytą susitarimą.

Šis modelis anksčiau buvo taikomas tik nepilnamečių bylose, o neseniai pradėtas naudoti ir sprendžiant suaugusiųjų nusikaltėlių bylas. Būtina paminėti ir tai, kad, kai kurių autorių nuomone, dėl per mažo aukos įtraukimo į procesą, jo negalima vadinti atkuriamojo teisingumo modeliu¹⁶.

D. ŠEIMŲ SUEIGA (ANGL. FAMILY GROUP CONFERENCING)

Tai vienas iš specifiškiausių atkuriamojo teisingumo modelių, kurio pagalba nagrinėjami atvejai, kai nusikalsta nepilnametis. Procesą organizuoja socialinis darbuotojas, o į šeimų sueigas (pasitarimus) kviečiami ne tik auka ir nusikaltėlis su šeimomis, bet ir jų artimi giminaičiai (ypač tais atvejais, kai vaiką augina vienas iš tėvų arba jis našlaitis). Taip pat procese dalyvauja bendruomenės autoritetai, mokymo įstaigų atstovai. Vienas iš svarbiausių šio modelio bruožų – tai, kad galutiniam sprendimui turi pritarti visi dalyviai, t.y., kad neliktų nepatenkintų šalių.

Šeimos sueigų modelis 1989 metais pradėtas įgyvendinti Naujojoje Zelandijoje. Australija 1991 metais, pasinaudojusi N. Zelandijos patirtimi, irgi pritaikė šį modelį savo teisinėje sistemoje, pavadindama jį „Wagga Wagga“ modeliu, kurį įgyvendina policijos pareigūnai. Vėliau šis atkuriamojo teisingumo modelis buvo pritaikytas ir atskirose Amerikos valstijose bei Kanadoje.

N. Zelandijoje proceso taisyklės, pagal kurias vyksta šeimų sueigos darbas, yra numatytos 1991 metais priimtame Vaikų, jaunimo ir jų šeimų akte (angl. *Children, Young Persons and Their Families Act*)¹⁷.

Paminėtina ir tai, kad nagrinėjamas modelis taikomas nesunkių nusikaltimų atvejais, t.y. vagysčių, apiplėšimų, nusikaltimų, susijusių su narkotikais, vandalizmo atvejais ir t.t. Šis modelis netaikomas smurtinių nusikaltimų atvejais. Atliktas tyrimas parodė, kad 38 proc. smurto šeimoje aukų po šeimų sueigos pasijuto blogiau, negu iki jos¹⁸. Matyt, kad tam įtakos turėjo nuolatinė baimė dėl smurto pasikartojimo galimybės, tam tikras spaudimas iš nusikaltėlio pusės, baimė susitikti akis į akį su smurtautoju ir

¹⁶ Declan R. Restorative Justice. London School of Economics and Political Science. – UK, 2003. P. 263.

¹⁷ Declan R. Restorative Justice. London School of Economics and Political Science. – UK, 2003. P. 366.

¹⁸ Maxwell G. and Morris A. Family, Victims and Culture: Youth Justice in New Zealand. – 1993. P. 75.

pan. Be to, tyrimo autoriai padarė išvadą, kad aukos galėjo būti netinkamai paruoštos susitikimui, aukų lūkesčiai galėjo neatitikti realybės, aukos galėjo nusivilti pačiu šeimų sueigos taikymo modeliu, nes proceso metu daugiau dėmesio buvo skiriama ne joms, o nusikaltėliui. Todėl smurtinių nusikaltimų šeimoje aukos dažniau renkasi tradicinį bylos nagrinėjimo kelią.

Taigi šeimų sueigos modelio pagalba yra sprendžiamos nepilnamečių (iki 17 metų) nusikaltėlių bylos. Policijos pareigūnas, prieš atiduodamas medžiagą į teismą dėl nepilnamečio nusikaltimo padarymo, pasiūlo konfliktą spręsti padedant jaunimo teisingumo koordinatoriui (angl. *youth justice co-ordinator*). Jeigu šeima sutinka bendradarbiauti, priima bendrą susitarimą, o nusikaltėlis įvykdo jame numatytus įsipareigojimus dėl žalos atlyginimo, medžiaga neperduodama teismui. Priešingu atveju byla nagrinėja teismas. Kai nusikaltėlis yra areštuojamas, byla nagrinėjama teisme ir, jeigu kaltinimai bylos nagrinėjimo metu nepaneigiami, teisėjas gali pavesti jaunimo teisingumo koordinatoriui surengti šeimų sueigą.

Procesas prasideda jaunimo teisingumo koordinatoriaus pasveikinimu, padėkojimu, kad atvyko susitikti ir padėti aukai bei nusikaltėliui išspręsti kilusį konfliktą. Auka ir jaunasis nusikaltėlis pristato dalyvius, kurie juos palaikys. Koordinatorius patikslina, kokios procedūros laukia dalyvių tam, kad jie turėtų bendrą supratimą apie įvyksiantį procesą. Pradžioje policijos pareigūnas perskaito parengtą raportą, kuriame išdėstyti visi faktai apie nusikaltėlį bei jo padarytą nusikaltimą. Po to nusikaltėlis išreiškia savo poziciją jam pateiktų kaltinimų atžvilgiu ir juos prisiima arba neigia. Jeigu raporte pateikti faktai yra diskutuotini, atsiranda galimybė ištaisyti klaidas. Tačiau, jeigu nusikaltėlis neigia savo atsakomybę dėl nusikalstamų veiksmų, o tai praktikoje pasitaiko labai retai, šeimų sueigos darbas baigiamas ir byla grąžinama į policiją medžiagai papildyti. Tuo atveju, kai nusikaltėlis pripažįsta savo kaltę, jaunimo teisingumo koordinatorius prašo nusikaltimo aukos pasisakyti. Ji turi galimybę išsakyti nusikaltimo metu patirtus jausmus bei užduoti nusikaltėliui aukai rūpimus klausimus. Tuo atveju, jeigu auka negali dalyvauti šeimų sueigoje, jos parengtas raštu pasisakymas perskaitomas garsiai visiems sueigos dalyviams. Kalbant aukai nusikaltėlis privalo tylėti, jis neturi, priešingai nei nusikaltėlio šeima, klausimų uždavimo nusikaltimo aukai teisės. Po nusikaltimo aukos pasisakymo nusikaltėlis turi galimybę paaiškinti visas su nusikaltimu susijusias aplinkybes, nusikaltimo padarymo motyvus, atsakyti į visų susirinkimo dalyvių iškeltus klausimus. Šių pokalbių dėka sudaromos sąlygos nusikaltėliui pajusti, kokią poveikį jo veiksmai padarė aukai, aukos artimiesiems, taip pat nusikaltėlio šeimai, jo draugams. Nusikaltėlio artimieji, aktyviai dalyvaudami procese, sudaro sąlygas visiems daugiau sužinoti apie nusikaltėlio gyvenimą, o tai dažnai leidžia geriau suprasti jo nusikalstamos veiklos motyvus. Po visų diskusijų prašoma, kad dalyvaujancios susirinkime pusės įvardytų, kokių rezultatų jos tikisi iš šio proceso.

Šio modelio išskirtinis bruožas tas, kad veiksmų planą parengia ir siūlo svarstyti nusikaltėlio šeima. Tuo išreiškiamas pasitikėjimas šeima, kuri priimtų tinkamą, teisingą sprendimą. Koordinatorius sudaro sąlygas ir galimybę nusikaltėlio šeimai bendrai spręsti iškilusią problemą ir priimti konstruktyvų sprendimą jų šeimos nario – nusikaltėlio atžvilgiu. Tas faktas, kad nusikaltėlio šeima gali bendrai susitikti ir atvirai bandyti spręsti iškilusią problemą, gali turėti didelės reikšmės šeimos tarpusavio santykiams ateityje. Pasibaigus nusikaltėlio šeimos apmąstymams, diskusijoms dėl iškilusių nusikaltimo aplinkybių, sudaromas planas, pagal kurį jaunasius nusikaltėlius turės atlyginti aukai nusikaltimu padarytą žalą. Jame nustatoma nuostolių atlyginimo tvarka, terminai, paskiriama bausmė, pvz., viešieji darbai. Be to, nusikaltėlis įpareigojamas atsiprašyti nusikaltimo aukos. Nusikaltėlio šeimos sudarytas nuostolių atlyginimo planas svarstomas tolesniame šeimų sueigos procese. Planas, tenkinantis visas suinteresuotas puses, yra priimamas kaip pagrindas. Priešingu atveju, jeigu iškyla nesutarimų dėl nusikaltėlio šeimos priimto sprendimo tinkamumo, žalos atlyginimo terminų, jos dydžio, medžiaga grąžinama į teismą dėl galutinio sprendimo priėmimo¹⁹.

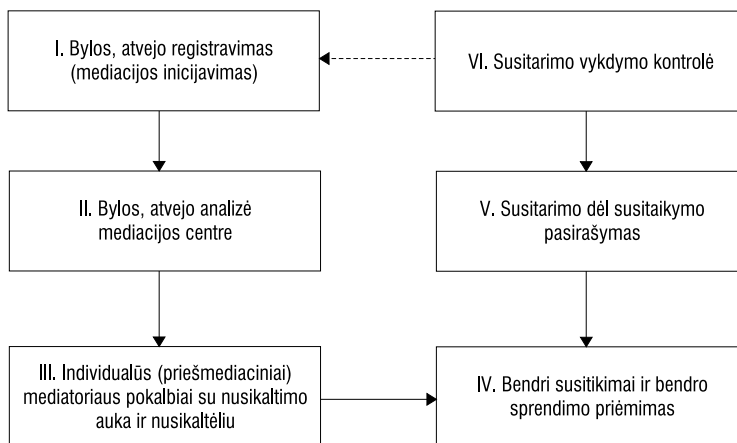
E. NUSIKALTIMO AUKOS IR NUSIKALTĖLIO MEDIACIJA

Nusikaltimo aukos ir nusikaltėlio mediacija – tai tarpininkavimo procesas, pagrįstas savanoriškumo bei konfidencialumo principais, kurio metu tarpininkas (mediatorius) padeda dviems ar daugiau šalių išnagrinėti probleminę situaciją, gauti atsakymus į kilusius klausimus, išspręsti konfliktą bei priimti konstruktyvų sprendimą. Manoma, kad pirmoji mediacijos/dialogo programa (būtent nusikaltusių nepilnamečių atvejais) buvo įgyvendinta 1974 metais Kichenerio mieste, Kanadoje.

Svarbu paminėti, kad mediacija – tai labiausiai paplitęs atkuriamojo teisingumo modelis Europoje. Pirmieji modeliai įdiegti praėjusio amžiaus 9-ajame dešimtmetyje. Esamos situacijos įvertinimas labai sudėtingas, mediacijos taikymo praktika yra labai įvairi, t.y. skiriasi mediacijos instituto santykis su tradiciniu baudžiamuoju teisingumu, mediacijos centrų priklausomumas, mediacijos taikymas atitinkamų nusikalstamų veikų ar asmenų atžvilgiu (dažniausiai nepilnamečių), mediacijoje priimto sprendimo teisinis vertinimas ir kt. Tad toliau pateikiamas bendrasis, klasikinis modelis, kuris rekomenduojamas ir Lietuvai.

Nusikaltimo aukos ir nusikaltėlio mediacija – tai procesas, kurį galima (sąlyginai) suskirstyti į tam tikrus etapus.

¹⁹ Morris, Allison and Gabrielle Maxwell. 1998. "Restorative Justice in New Zealand: Family Group Conferences as a Case Study," *Western Criminology Review* 1 (1).

I. Bylos, atvejo registravimas (mediacijos inicijavimas)

Atsižvelgiant į konkrečią nusikalstamą veiką, nusikaltimo aukos ir nusikaltėlio mediaciją inicijuoti bei atsiųsti atitinkamą dokumentaciją gali: a) teisėsaugos institucija, kurios kompetencijai priskiriama byla (policija, prokuratūra, teismas, pataisos reikalų įstaigos, jų padaliniai ir pan.), b) nusikaltimo auka arba nusikaltėlis, jų advokatai, atstovai, c) savivaldybių, kitų municipalinių tarnybų atstovai, d) NVO, teikiančios pagalbą ir paramą nusikaltimo aukoms, e) kiti. Pats pranešimas mediacijos centrui nereiškia, kad tarpininkavimas bus atliekamas. Čia būtina akcentuoti, kad dalyvavimas mediacijoje grindžiamas savanoriškumo principu - mediacija byloje turėtų būti taikoma tik tais atvejais, kai šalys savo noru sutinka dalyvauti joje. Abi šalys turi turėti teisę savo sutikimą atšaukti bet kurioje mediacijos proceso stadijoje. Prieš nukreipiant atvejį į mediaciją, šalims turi būti suteikiama visapusiška informacija apie jų teises, mediacijos pobūdį, galimas jų sprendimo pasekmes. Nė vienai šaliai negali būti daromas neteisėtas poveikis, siekiant, kad ji pasirinktų mediaciją²⁰. Taigi šioje stadijoje tikrinama pirminė informacija, o tik vėliau perduodama „byla“ konkrečiam mediatoriui.

II. Bylos, atvejo analizė mediacijos centre

Šioje stadijoje detalai susipažįstama su teisėsaugos institucijų persiųsta ir/ar šalių pateikta medžiaga (byla), atliekama jos analizė, sprendžiamas mediacijos modelio parinkimo bei konkretaus mediatoriaus (-ių) skyrimo, komediatorių reikalingumo klausimas, taip pat susitikimų apklausų vieta, apklausų taktika ir pan. Užsienio šalių praktika rodo, kad tikslingas mediatorių profiliavimas, t.y. mediatoriai – dirbantys su nepilnamečiais, mediatoriai – dirbantys su smurtiniais nusikaltimais ir t.t.

Mediacijos centro koordinatorius (administratorius) turi nustatyti ir įvertinti, ar dalyviai sugebės (pvz., dėl amžiaus, psichinės-emocinės būsenos) dalyvauti mediacijos

²⁰ Europos Tarybos dokumentas dėl atkuriamojo teisingumo baudžiamojoje teisėje yra Rekomendacija Nr. R (99) 19 „Mediacija baudžiamosiose bylose“.

procesė. Mediatorius dėl tam tikrų aplinkybių (pvz., nusikaltimo aukos ligos, laikino sveikatos sutrikimo ir pan.) gali atidėti bylos nagrinėjimą mediacijos centre, ir, jei reikia, pasiųsti asmenį pas atitinkamus specialistus. Smurtinių nusikaltimų mediacijos procesuose mediatorius gali prašyti dalyvių sutikimo (leidimo) konsultuotis su specialistais dėl jų dvasinės ir psichinės sveikatos.

III. Individualūs (priešmediaciniai) mediatoriaus pokalbiai su nusikaltimo auka ir nusikaltėliu

Kartais interakcijos šalys, dažniausiai nusikaltimo aukos, bijo dalyvauti mediacijoje, nes šis procesas joms nežinomas. Dažniausiai nusikaltimo aukos vengia tiesiogiai susidurti su nusikaltėliu bei kilusia problema apskritai, tačiau po mediacijos teigia esančios patenkintos, kad ryžosi šiam žingsniui bei pačios išsprendė problemą. Paminėtinas ir tas faktas, kad nusikaltimo aukos ir nusikaltėlio paklausus, ar ateityje dalyvautų panašiose programose, buvo gautas teigiamas atsakymas.²¹ Be to, 91 proc. mediacijoje dalyvavusių aukų mano, kad mediacijos programos turėtų būti inicijuojamos ir skatinamos kiekvienos teisėsaugos institucijos²².

Mediatorius privalo: a) per pirmą susitikimą informuoti interakcijos šalis apie įstatymuose įtvirtintas konfidencialumo ribas, b) informuoti interakcijos šalis apie aplinkybes, kuriomis jis gali (ar negali) būti priverstas liudyti teisme, pateikti tam tikrą informaciją, kuri buvo gauta mediacijos metu, c) aptarti su interakcijos šalimis faktų atskleidimo mediacijos procese tvarką, d) informuoti dalyvius apie tikimybę atskleisti, paviėšinti mediacijos rezultatus suinteresuotai institucijai ar teismui, tačiau išlaikant konfidencialumą bei užtikrinant visos asmeninės informacijos anonimiškumą, e) informuoti, kad bus imtasi visų įmanomų apsaugos priemonių.

Taigi šioje stadijoje pateikiamos „žaidimo taisyklės“, šalims pateikiami proceso principų išaiškinimai, tiek auka, tiek nusikaltęs gauna atsakymus į visus klausimus, susijusius su mediacijos procedūromis, be to, gali išsakyti savo pageidavimus, lūkesčius.

Bene svarbiausias šio etapo elementas – tai mediatoriaus prisistatymas, kad šalys suvoktų ir jį priimtų kaip nešališką tarpininką. Nešališkumas reiškia atsiribojimą nuo simpatijų ar išankstinio nusiteikimo atitinkamo proceso dalyvio atžvilgiu. Mediatoriaus pareiga – padėti tiek nusikaltimo aukai, tiek nusikaltėliui išs্পęsti jų konfliktą nesiimant nei kaltintojo, nei gynėjo vaidmens.

Neutralumas nurodo, kokie yra mediatoriaus ir interakcijos šalies santykiai. Jei mediatorius jaučia ar bent vienas iš dalyvių nurodo, kad mediatoriaus „kilmė“ ar asmeninė patirtis trukdys tarpininkavimo funkcijai įvykdyti, jis privalo pasitraukti iš proceso, išskyrus atvejus, kai niekas neprieštarauja tolesniam jo darbui. Be to, mediacijos proce-

²¹ Stone-Randolph N. Victim-Offender Mediation, Dialogue Programs. 1994. P. 4.

²² Umbreit M. S. Victim-offender mediation training manual. – University of Minnesota, 1998. P. 12.

so dalyviams suteikiama teisė laisvai pasirinkti mediatorių, jei sutinka kita interakcijos šalis. Taigi vengdamas interesų konflikto, mediatorius turi atskleisti interakcijos šalims visas aplinkybes, kurios gali sukelti naują bei eskaluoti seną konfliktą.

IV. Bendri susitikimai

Įsitikinus interakcijos šalių savanorišku apsisprendimu dalyvauti mediacijoje, organizuojamas bendras interakcijos šalių susitikimas. Susitikimo tikslas – aptarti konflikto sprendimo būdus bei priimti konstruktyvų susitarimą. Mediatorius turi informuoti interakcijos šalis apie jų teises pasitraukti iš mediacijos bet kuriuo metu ir dėl bet kokių priežasčių.

Prieš pradėdant šalims kalbėti, mediatorius vėl primena pagrindines taisykles bei savo neutralų vaidmenį šiame susitikime. Po įžanginio mediatoriaus žodžio žodis dažniausiai suteikiamas nusikaltimo aukai. Auka trumpai išdėsto savo samprotavimus dėl padaryto nusikaltimo, nurodo, kokią žalą ir nuostolius patyrė, kaip šis įvykis paveikė ar pakeitė jos gyvenimą. Tuomet nusikaltėliui suteikiama galimybė atsakyti į pateiktus klausimus, atsipašyti, pasiaiškinti, kodėl jis taip pasielgė, apie ką galvojo darydamas nusikaltimą ir pan. Tada šalys pateikia viena kitai klausimus, atsakinėja į juos. Kai abi šalys aptaria bei atkuria įvykio aplinkybes, mediatorius pasiūlo pereiti prie žalos atlyginimo klausimo bei susitarimo dėl jos kompensavimo pasirašymo.

Taigi mediatoriaus funkcijos/pareigos šiame etape yra šios: 1) padėti šalims įsisaugoti ir pasiekti savanorišką sprendimą, garantuoti sąmoningą dialogą. Mediatorius negali priversti interakcijos šalies dalyvauti mediacijoje bei sudaryti tam tikrą sutartį. Mediatorius negali priimti sprendimo už bet kurį proceso dalyvį; 2) skatinti dalyvių apsisprendimą (sprendimo priėmimą); be to, mediatoriaus pareiga – padėti dalyviams sužinoti ir išsiaiškinti interakcijos šalių poreikius ir bendrus interesus. Esant atitinkamoms aplinkybėms, kai interakcijos šalys negali susitarti, jos turi būti drąsinamos ieškoti kitų (papildomų) specialistų pagalbos (konsultacijų); 3) padrąsinti dalyvius gauti nepriklausomų ekspertų išvadas, patarimus, reikalingus pasiekti sąmoningą susitarimą ar apginti savo teises bei teisėtus interesus; 4) pateikti informaciją tik pagal savo kvalifikaciją; 5) užtikrinti „proporcingas“ derybas, neleisti šalims panaudoti manipuliacinę ar bauginančią (grasinančią) derybų taktiką. Jeigu mediatorius mato, jaučia, kad derybos vyksta negarbingai, jis turi stengtis pataisyti situaciją arba, jeigu reikia, nutraukti, atidėti susitikimą.

V. Susitarimo dėl susitaikymo pasirašymas

Aukos ir nusikaltusio pasirašomą sutartį dažniausiai sudaro 5 dalys: 1) materialinės žalos atlyginimas, 2) reikalavimai, keliami tolesniam nusikaltėlio elgesiui, 3) įpareigojimai nusikaltėliui gydytis, lankyti atitinkamą terapijos kursą, dalyvauti reabilitacijos programose, 4) kontrolės priemonės, užtikrinančios įsipareigojimų įvykdymą, 5)

nusikaltimo aukos įsipareigojimais (atsiimti pareiškimą, inicijuoti baudžiamosios bylos nutraukimą kaltininkui ir aukai susitaikius ir t. t.).

Pabrėžtina, kad į susitarimą gali būti įtraukti ir tretieji asmenys, pavyzdžiui, vietos bendruomenės, nevyriausybiinių organizacijų, dirbančių ir su nusikaltimų aukomis, ir su nusikaltėliais, nariai. Kartu užtikrinama susitarime prisiimtų įsipareigojimų kontrolė, jų vykdymas laiku, galimų konfliktų kilimo prevencija ir pan.

Čia svarbu paminėti Europos Tarybos rekomendacinę nuostatą, kad „Nusikaltimo aukos ir nusikaltėlio mediacija gali būti taikoma bet kuriuo bylos (atvejo) tyrimo momentu ir net jį atlikus. Be to, šalys gali būti įtrauktos į baudžiamąjį procesą ir veikti paraleliai. Mediacijos pasiektas rezultatas gali paskatinti nutraukti baudžiamąjį persekiojimą ar būti pateiktas kaip rekomendacija sprendžiant ginčą teisme“²³.

VI. Susitarimo įvykdymo kontrolė

Vienais atvejais manoma, kad mediacija pasibaigia, kai įforminamas ir pasirašomas šalių susitarimas. Kitais atvejais laikoma, kai susitarimas pasiekė savo galutinį tikslą, kai įvykdomos visos sutartyje numatytos sąlygos. Šiais atvejais mediatorius, atlikęs mediaciją, privalo patikrinti, kaip vykdomas susitarimas, ar atlyginta žala, ar atlikti darbai, ar kaltininkas gydomsi ir t. t. Tais atvejais, kai mediaciją inicijuoja tam tikra institucija, turi būti informuojama apie interakcijos šalių susitarimų įvykdymo aplinkybes. Tik tuomet, kai visos sąlygos įvykdytos, mediatorius gali konstatuoti, kad mediacija pasiekė savo tikslą. Čia pažymėtinas psichologinis momentas, kai šalys jaučia vidinį įsipareigojimą įvykdyti priimtą susitarimą, nes jis yra jų darbo rezultatas, o ne iš šalies primestas įpareigojimas.

IŠVADOS IR PASIŪLYMAI

Atkuriamasis teisingumas – tai bet kuris procesas, kuriame nusikaltėlis, jo auka, atskirais atvejais suinteresuoti tretieji asmenys, taip pat bendruomenė aktyviai dalyvauja bendrame konflikto, kylančio iš nusikaltimo, suregulavime, kaip taisyklė su tarpininko pagalba. Atkuriamojo teisingumo koncepcija turi daug sėkmingų realizacijos formų Europoje. Stebimas spartus atkuriamojo teisingumo modelių plėtojimas baudžiamojoje justicijoje, ypač akcentuojant aukos ir nusikaltėlio mediaciją. Tarp ES šalių narių yra tik trys valstybės, t.y. Lietuva, Latvija ir Estija, kurios neturi teisiškai reglamentuotos aukos ir nusikaltėlio mediacijos.

Atsižvelgiant į tarptautines rekomendacijas Lietuvoje būtina sukurti ir įdiegti atkuriamojo teisingumo modelį numatant teisės aktuose bylos nukreipimo į jį sąlygas, galimybes jį taikyti visose baudžiamojo proceso stadijose, taip pat supažindinant ir

²³ Expose des Motifs. Recommandation nr (99) 19 du Comité des Ministres aux Etats Membres sur la Médiation en Matrice Pénale (adoptée par le Comité des Ministres le 15 septembre 1999, lors de la 679e réunion des Délégués des Ministres).

pareigūnus, ir visuomenę su juo bei jo privalumais. Tarptautiniuose dokumentuose ypač akcentuojamas atkuriamojo teisingumo modelio taikymas nepilnamečių baudžiamojoje justicijoje.

Paminėtina ir tai, kad Lietuvoje atliktos atskiros studijos (pvz., Teisės instituto 2006 m.), atrankiniai tyrimai parodė, kad Lietuvoje yra tikslingas nusikaltimo aukos ir nusi kaltėlio mediacijos įdiegimas. Šiuo metu stebimas mediacijos paslaugų poreikis visų suinteresuotų šalių, t.y.: tiek potencialių paslaugos gavėjų, tiek ir naujai parengtų ar rengiamų šios paslaugos teikėjų.

Užsienio valstybių patirtis rodo, jog dažniausiai mediacijos institutas šalyse diegiamas palaipsniui – pirmiausia tam tikroje teritorijoje arba asmenų grupėje. Lietuvoje taip pat tikslinga mediacijos taikymą pradėti nuo eksperimentinio modelio. Siūlytina pirmiausia jį išbandyti nepilnamečių bylose tam tikrame mieste (pvz., Vilniuje). Teisės institutas siūlo parengti ir įgyvendinti eksperimentinį “Nusikaltimo aukos ir nusikaltėlio mediacijos” projektą, kuris apimtų metodinį, organizacinį, teisinį ir kitus būtinus eksperimentinio mediacijos centro sukūrimo bei veiklos aspektus. Numatoma, kad minėtas centras galėtų veikti pagal Skandinavijos šalių modelį.

Sprendžiant mediacijos įvedimo klausimą svarbu apsispręsti dėl sąlygų, kurioms esant atvejis galėtų būti nukreipiamas į mediaciją, bei jas reglamentuoti. Pasirinktos sąlygos neturėtų būti labai griežtos ir nustatančios siaurą atvejų ratą, bet paliekančios diskrecijos pareigūnams galutinai nuspręsti. Užsienio valstybių patirtis rodo, jog prasminga nepilnamečiams padarius nusikalstamą veiką numatyti platesnes galimybes taikyti mediaciją.

VAIKŲ VIKTIMIZACIJA LIETUVOJE

DR. ROKAS USCILA

IVADAS

Nepilnamečių justicijos samprata Lietuvoje apima tik nusikaltusius vaikus, kurie priskiriami įvairioms rizikos grupėms, yra įtraukti į policijos, kitas profilaktines įskaitas, turintys įvairių priklausomybių ar pan. Visų pirma, dirbtinai sukuriamos „specifinės“ vaikų grupės, tuo palaikant atskiriamojo teisingumo apraiškas¹. Antra, nukentėję vaikai nesusilaukia pakankamo tyrėjų dėmesio. Juvenalinės viktimologijos studijos Lietuvoje yra nepakankamos ir epizodinės.

Autoriaus nuomone, nepilnamečių justicija turi apimti ne tik kriminologinius, bet ir viktimologinius aspektus, kadangi: a) dažni atvejai, kai vaikas organiškai savyje derina tiek aukos (pvz. aukos ir nusikaltėlio inversija²), tiek nusikaltusiojo asmenybės bruožus, o vieno ar kito vaidmens realizavimas priklauso daugiau nuo situacinių veiksnių, t.y. objektyvių aplinkybių. Atskiros viktimologinės teorijos net ir nusikaltusį vaiką priskiria prie atitinkamos aukų kategorijos; b) pamažu keičiasi požiūris į nukentėjusį asmenį, t.y. jo vaidmenį, jo indėlį nusikalstamos veikos genezėje ir tyrime. Nusikaltimų aukos – tai ne tik informacijos šaltinis byloje, tai aktyvus situacijos kūrėjas, įtakojantis aplinkybes, koreguojantis įvykių eigą; c) neįmanoma sukurti efektyvios prevencinės, reabilitacinės ar resocializacinės sistemos neišanalizavus ir neįvertinus viktimizacijos procesų (t.y. socialinių procesų, sukuriančių nusikaltimų aukas, iššaukiančių atitinkamus neigiamus padarinius), jų kilmės, priežasčių. Lietuvoje daugeliu atvejų prevencinė veikla (ar tiesiog prevencija įgyvendinama) suvokiama „per nusikaltusį asmenį“, t.y. kaip nusikalsti linkusį vaiką atitraukti nuo atitinkamos veiklos, kaip jį izoliuoti ar įbauginti, tačiau visiškai neišnaudojamas viktimologinis prevencinis potencialas, t.y. „per auką“, stiprinant jų savisaugą, formuojant savikontrolę ir kt.

¹ Atskiriamasis (selektyvusis) teisingumas – tai selektyvusis kriminalinės justicijos modelis, kuriame dominuoja institucinis aspektas, t.y. socialinė justicijos sistema negali, nesugeba „aptarnauti“ daugiau klientų, išteklių itin riboti. Tad sistema pasirenka lengviausią kelią ir iš įvairių kriminalinės justicijos dėmesį atkreipusių asmenų atrenka tuos, kurie mažiausiai socializuoti, t.y. dažniausiai nepilnamečius. Dobryninas A. Atskiriamasis teisingumas // Jurisprudencija. 2001. T. 20 (12). P. 107–112.

² Plačiau žr. USCILA R. Aukos - vaiko ir smurtautojo inversija // Pedagogika - Vilnius, 2005. T. 77.

Straipsnio **tikslas** – formuoti kompleksinį nukentėjusiųjų vaikų vertinimą Lietuvoje iš viktimologinių pozicijų. Kartu keliama šie **uždaviniai**: pateikti juvenalinės (pedagoginės) viktimologijos sampratą ir dalyką, aptarti atskiras (itin pažeidžiamas) aukų – vaikų rūšis.

JUVENALINĖ VIKTIMOLOGIJA

Iš bendrosios **viktimologijos**³ doktrinos (pagal tyrimų kryptis) išskiriama **juvenalinė viktimologija** (angl. *juvenile victimology* (angl. *juvenile* – nepilnametis, lot. *victima* – auka, gr. *logos* – mokslas)). Tai kompleksinė doktrina, kurios tyrimų centre yra aukos – vaikai, jas kuriantys, formuojantys viktimizaciniai procesai, jų viktimiškumas, atitinkama viktimologinė prevencija.

Ši viktimologijos rūšis, viena iš progresyviausių Europoje, taip pat dėstoma ir Lietuvos universitetuose⁴, tačiau dažniau įvardijama kaip „**pedagoginė**“ viktimologija. Šios viktimologijos krypties tikslas – suteikti specialių/tarpdisciplininių (teisės, teisės psichologijos, kriminologijos, viktimologijos, teismo medicinos) žinių pedagogikos studentams, įgalinant juos nustatyti, kompleksiskai įvertinti socialinius vaiko viktimizacijos procesus, jų būklę, specifiką bei dinamiką Lietuvoje, numatyti bei pateikti galimus problemų sprendimo kelius bei prevencinių priemonių diegimo galimybes.

Juvenalinė viktimologija pasižymi itin plačiu tyrimo dalyku. Ji tyrinėja smurtą, prievartą, kitus neigiamus poveikius patyrusius vaikus (pavieniais atvejais net ir negimusius (pvz., aborto aukos), naujagimius, mažamečius (iki 14 m. amžiaus), nepilnamečius (iki 18 metų amžiaus)). Tai vaikai, nukentėję nuo nusikalstamų veikų ar kitų teisės pažeidimų, buitinio, šeiminio smurto aukos, prekybos žmonėmis aukos, pedofilų aukos, vaikai, žuvę gaisruose, autoavarijose ir kt. Be to, ši šaka apima ir vaikus, vartojančius narkotines, toksines medžiagas, kai jie įtraukiami į narkomaniją. Vieną iš plačiausių aukų – vaikų klasifikacijų pateikia prof. G. Babachinaitė, kuri išskiria vaikus, kaip socialinių procesų aukas, pagal viktimiškumo apraiškas: 1) vaikai pamestinukai; 2) dingę ar pagrobti vaikai; 3) pabėgę iš namų arba atstojančių namus įstaigų; 4) vaikai – smurto ir kitaip išreikštos diskriminacijos šeimoje aukos; 5) vaikai, patiriantys seksualinį ar fizinį smurtą; 6) vaikai – drastiškų įvykių liudininkai; 7) vaikai – teisės pažeidėjai; 8) vaikai – teisės pažeidimų ir nusikaltimų aukos; 9) vaikai, gyvenantys

³ Viktimologija (*victima* lot. k. – auka ir *logos* graikų. k. – mokslas) – mokslas, tyrinėjantis aukas. Viktimologija kaip atskira kriminologijos mokslo teorija (šaka) susiformavo XX amžiaus 5 dešimtmetyje, o kaip atskiras mokslas – 7–8 dešimtmetyje. Viktimologija – tai kompleksinis mokslas, sistemiskai analizuojantis aukos fenomeną, pasitelkiant teisės, kitų socialinių, humanitarinių bei tikslųjų mokslų dalinius duomenis, informaciją. Viktimologija tiria socialinius procesus, kurie lemia ar daro įtaką asmens tapimui auka, pateikia viktimizacijos procesų pažinimo metodologiją, įvertina šių procesų padarinius, jų mastus, be to, nagrinėja galimus aukos ir nusikaltėlio konflikto sprendimo ir žalos atlyginimo, kompensavimo būdus, pateikia siūlymus, kaip tobulinti minėtus institutus, kaip organizuoti prevencinę veiklą. Taigi viktimologija nustato viktimogeninius veiksnius ir pateikia rekomendacijas dėl jų šalinimo arba minimalizavimo. Uscila R. Viktimologijos pagrindai. Mokslo aidai, Vilnius. 2005. P. 7–8.

⁴ Šiuo metu viktimologija dėstoma: Mykolo Romerio universiteto Kriminologijos katedra – „Viktimologija“; Vilniaus universiteto Teisės fakultetas – „Viktimologija“; Šiaulių universiteto Socialinės pedagogikos ir psichologijos katedra – „Viktimologija“; Klaipėdos universiteto Socialinės pedagogikos katedra – „Pedagoginė viktimologija“; Vilniaus pedagoginio universiteto Socialinės pedagogikos katedros tyrimų kryptis – „Pedagoginė viktimologija“.

netinkamomis sąlygomis; 10) vaikai, esantys laisvės atėmimo ar jos apribojimo įstai-gose; 11) neįgalieji vaikai; 12) vaikai našlaičiai; 13) mišrių šeimų vaikai⁵.

Kadangi juvenalinė viktimologija pretenduoja būti (yra) taikomuoju mokslu, viktimo-loginiai tyrimai, atrankinės studijos turi būti siejamos su praktinėmis problemomis, už-tikrinant laiku atliktą viktimizacinių procesų identifikavimą, efektyvią intervenciją, teikia-mų paslaugų koregavimą, nuolatinę stebėseną ir t.t. Deja, Lietuvoje negalime pasigirti nuosekliomis, mokslškai pagrįstomis ir metodologiškai korektiškoms taikomosiomis viktimologinėmis studijomis, nukreiptomis į praktinį lygmenį, ypač baudžiamosios jus-ticijos ir socialinės apsaugos srityse. Kiek geresnė situacija yra švietimo sektoriuje, tačiau ir čia studijos bei tyrimai yra atitolę nuo kasdienių problemų, trūksta konkrečių rekomendacijų, suderintų su turimais materialiniais ir žmogiškaisiais ištekliais. Apiben-drinant galima teigti, kad juvenalinė viktimologija Lietuvoje daugiau atlieka edukacinę funkciją, yra teorinio pobūdžio.

ATSKIROS AUKŲ – VAIKŲ RŪŠYS LIETUVOJE

Kaip minėta, juvenalinė viktimologija nagrinėja visas įmanomas aukų – vaikų ka-tegorijas. Šiuo straipsniu siekiama aptarti kelias specifines aukų – vaikų tipologijas, kurios patenka į nagrinėjamos viktimologijos dalyką. Be to, tipologijų išskyrimas yra sąlyginis, mat viena grupė gali patekti (būti apjungta) į kitą, kartais yra itin glaudžiai susijusios. Paminėtina ir tai, kad vaikų viktimiškumas yra kompleksinio pobūdžio, t.y. dažnai viename asmenyje galima tikimybių, rizikos veiksnių visuma, kuri sąlygoja skir-tingas viktimizacijos apraiškas. Taigi išskirtinos šios aukų – vaikų grupės:

1. Smurto šeimoje ar mokykloje aukos – vaikai. Šiuo metu nėra empirinio tyrimo, kuris parodytų tikrąjį šių nukentėjusių vaikų skaičių. Tačiau pateikti tyrimai rodo, kad vaikai nukentia ten (t.y. šeimoje, mokykloje, jos prieigose), kur turėtų jaustis saugiausiai, kur būtų užtikrintos palankios aplinkybės jų raidai, visavertei socializacijai.

Mokykloje vaikai patiria baimę dėl kontrolinių darbų, mokytojų, kitų vaikų patyčių; pakeliui į mokyklą ar iš jos jie bijo priešiškausi nusiteikusių kitų vaikų ir jaunimo grupelių arba aukštesniųjų klasių mokinių; namie kai kurie vaikai bijo tėvų.⁶

Toliau pateikiami tyrimai, kurie parodo pavienių problemų giluminius aspektus, tačiau leidžia kelti pagrįstą abejonių dėl „sėkmingų“ darželių, mokyklų (ypač kaimo) reformų.

• 2004 m. tarptautinis tyrimas „**Paauglių požiūris į seksualumą ir seksualinę prievartą**“⁷ parodė, kad: 31 proc. tyrime dalyvavusių moksleivių teigė vaikystėje ar paauglystėje patyrę seksualinę prievartą, 46 proc. prisipažino buvę bausti fizinėmis bausmėmis, 12 proc. patys ką nors įkalbinėjo, vertė, spaudė užsiimti seksualine veikla.

⁵ Babachinaitė G. Nusikalstamumo prevencijos organizavimo viktimologiniai aspektai (monografija). Lietuvos teisės akademija, Vilnius, 2000. P. 14.

⁶ Civinskas R., Levickaitė V., Tamutienė I. Vengiančių lankyti mokyklą vaikų problemos ir poreikiai: monografija. Vilnius: Garnelis, 2006. P. 113.

⁷ Respublikinės universitetinės ligoninės (RUL) Vaiko raidos centro inicijuotą tyrimą atliko Rinkos analizės ir tyrimų grupė. Tyrimo Lietuvoje metu buvo apklausta 3010 Lietuvos vidurinių, vakarinių, profesinio mokymo įstaigų moksleivių, kurių amžius 18–20 metų. Daugiausia tyrime dalyvavo 18-mečių.

- 2006 m. tyrimo „**Vaikų nuomonė apie smurtą**“⁸ duomenų analizė parodė, jog 54 proc. berniukų ir 66 proc. mergaičių teigė, kad didžiausia grėsmė patirti smurtą kyla mokykloje. Vaikų nuomone, labiausiai prieš vaikus smurtauja bendraamžiai ir vyresni vaikai. Tik 10 proc. vaikų nurodė, kad jie mokyklose jaučiasi saugiai. Deja, Lietuvoje pasiekiami kraštutines agresyvios vaikų subkultūros apraiškas, kai mokiniai smurtauja tarpusavyje, viską filmuoja, vėliau tai platina internete, kadangi tai ne tik „kieto įvaizdžio“ aksesuaras, bet savęs realizavimo forma, t.y. „tai galiu padaryti ne tik kompiuterinėje erdvėje, bet ir realiame gyvenime“, abi „erdves“ apjungti, kaip savotiškas ir madingas realybės šou.

- **Pasaulinės sveikatos organizacijos duomenimis (PSO)**, Lietuva tarp 35 pasaulio šalių yra pirmaujanti pagal vaikų patyčių skaičių. Net 79 proc. berniukų ir 67 proc. mergaičių (15 m.) per 2 pastaruosius mėnesius bent kartą patyrė patyčias.⁹ Tad pagal šiuos viktimizacinius poveikius Lietuva yra pirmaujanti pasaulyje. Paminėtina ir tai, kad 1/2 respondentų (15 m. berniukų ir mergaičių) nurodė, jog jiems patinka jų mokykla.¹⁰

- 2002 m. „**Rizikos grupės vaikų tyrimas**“ parodė, kad net 1/3 rizikos grupės vaikų per pastaruosius 3 metus buvo nukentėję nuo nusikaltimo (59 proc. buvo sumušti, 35 proc. apvogti, 13 proc. stipriai sumušti). Didžioji dalis (57 proc.) vaikų nusikaltimo auka tapo vieną kartą, du kartus (24 proc.), bet buvo ir tokių, kurie nurodė nusikaltimo auka tapę net 10 kartų. Be to, tyrimas parodė, kad artimiausia vaikui aplinka – namai, mokykla ir jų teritorijos - yra pačios nesaugiausios: net 29 proc. nukentėjusiųjų nurodė, kad nusikaltimo auka tapo namuose ar prie namų, o mokykloje ar jos teritorijoje – 23 proc.¹¹

2. Vaikai – savižudybių aukos. Pagrindinės išskiriamos vaikų savižudybių priežastys – patirta seksualinė, fizinė, emocinė prievarta ar nesirūpinimas (šeimoje, mokykloje, kitoje aplinkoje ir kt.¹²) apsprendžia, kodėl ši vaikų grupė yra juvenalinės viktimologijos tyrinėjimo objektas. Statistikos departamento prie LRV duomenimis 2000 – 2006 m. registruotos vaikų savižudybės (metų vidurkis – 26,3). PSO duomenimis, savižudybė yra pagrindinė jaunų asmenų (15–34 metų amžiaus) mirties priežastis. 10–19 metų amžiaus Lietuvos gyventojų grupėje savižudybės užima 2–3 vietą tarp mirties priežasčių.

3. Prekybos žmonėmis aukos – vaikai. Pažvelgus į statistinius duomenis atrodo, jog nėra didelės problemos, t.y. per metus registruojami vos keli prekybos vaikais atvejai. Tad vėl tenka kelti klausimą dėl empirinių tyrimų būtinybės, kadangi nėra tyrimų, kurie bent dalinai parodytų egzistuojančios problemos mastus, o apie jų buvimą

⁸ Tyrimą atliko LVTO „Gelbėkit vaikus“. Tyrimo populiacija: šešių Lazdynų ir Karoliniškių mikrorajono mokyklų 11–17 metų moksleiviai. Respondentų skaičius ir amžius: N=582, amžius 11–17 m. Tyrimo dalyvavo 299 berniukai ir 283 mergaitės.

⁹ Young people's health in context. Health Behavior in School-aged Children (HBSC) study: international report from the 2001/2002 survey. Edited by C. Currie, C. Roberts, A. Morgan, R. Smith, W. Settertobulte, O. Samdal & V. Barnekow Ras-mussen, eds. Health Policy for Children and Adolescents, No. 4 2004, P. 145–155.

¹⁰ Ten pat. P. 45.

¹¹ Vileikienė E. Rizikos grupės vaikų tyrimas. Vilnius: Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerija, 2002. Reprezentatyvi rizikos grupės vaikų, įtrauktų į policijos informacinę apskaitą, apklausa atlikta 2002 m. gruodžio mėn. Individualių interviu metu visoje Lietuvoje buvo apklausti 1032 10–18 metų rizikos grupės vaikai.

¹² Pivorienė R. V. Vaikų savižudybės. Plačiau žr. <http://www.delfi.lt/archive/index.php?id=946528>.

pakanka kelių atvejų, pvz., kai į modelių namus buvo verbuojamos nepilnametės, mažametės, kurios vėliau vežamos į arabų šalis teikti seksualinių paslaugų.

4. Kitos aukų kategorijos. Vaikai – institucinės aukos. Pagrindinis vaikų sveikatos apsaugos ir rūpinimosi jais principas (vizija) – vaikai iki 3 metų amžiaus neturi būti įkurdinami vaikų globos institucijose ilgesniam kaip 3 mėnesių laikotarpiui. Lietuvoje 46 iš 10 000 kūdikių ir vaikų iki 3 metų amžiaus globojami valstybinėse institucijose. Pagal šį rodiklį Lietuva iš 32 tyrime dalyvavusių šalių buvo penkta¹³. Taip sistema sukuria institucines aukas – vaikus, kurie keliauja iš vienos institucijos į kitą, nemokomi savarankiškai gyventi, dirbti, mielai tampa valstybės išlaikytiniais. Ypač šios tendencijos pastebimos neįgaliųjų vaikų atvejais. Valstybiniuose vaikų globos namuose gyvena 4394 neįgalūs vaikai, kurių tėvai beveik niekada neaplanco ir greičiausiai niekada nebepasiims namo¹⁴. **Vaikai – skurdo aukos.** Statistikos departamento prie LR V duomenimis 2005 m. 32 procentai namų ūkių gyvena žemiau vidutinio lygio. Ypač didelė problema vienkiesiuose, taip pat asocialiose šeimose. Specialistai pastebi, kad Lietuvoje auga nauja, nemotyvuota dirbti vaikų karta. Šiandien rizikos aplinkoje auga net 36 tūkst. vaikų. **Vaikai – priklausomybių aukos.** Kaip jau minėta, jog vaikai itin pažeidžiama socialinė grupė, kuri nepajėgi atsispirti naujausioms, sparčiai plintančioms priklausomybės formoms, pvz., „šopenholikai“¹⁵ – asmenys, turintys priklausomybę nuo interneto, kompiuterinių žaidimų, jau nekalbant apie priklausomybę nuo narkotikų, alkoholio ir kt. Kol kas Lietuvoje užregistruota tik kelios dešimtys vaikų, kurių tėvai kreipėsi į psichologus dėl priklausomybės nuo kompiuterio. Tyrimai rodo, kad nuo 60 iki 70 proc. vaikų naudoja internetu. Be to, internetu naudoja vis mažesni vaikai. 1/3 apklaustų vaikų nurodė, kad pradėjo naršyti internete būdami 7–10 metų. Tuo tarpu tik kas antras tėvas suvokia, jog internetas gali kelti pavojų vaikams, ir tik 8 proc. žinotų, kur reikia kreiptis, susidūrus su žalingu, nelegaliu interneto turiniu¹⁶. Lietuvos vaikai žaidžia jų amžiui netinkamus, smurtinio turinio žaidimus, turi galimybes pasiekti gąsdinančias, pornografinio turinio interneto svetaines. Tikėtina, kad ilgesnis laikas, praleistas žaidžiant smurtinio turinio žaidimus bei didesnis įsitraukimas į juos sąlygoja smurtinio elgesio modelių, agresiją pateisinančių įsitikinimų įsitvirtinimą, ir yra susijęs su smurto panaudojimu atliekant nusikalstamas veikas¹⁷.

¹³ Svarbus kiekvienas vaikas (Lietuvos Respublikos vaikų iki 3 metų, globojamų valstybinėse institucijose, sveikatingumo ir globos būklė) / Socialinių tyrimų institutas. – Vilnius: Firidas, 2005. P. 5.

¹⁴ Jazukevičiūtė D. Tėvai ir vaikai, kuriais nepasirūpinta laiku. „Veidas“, 2006 m. Nr. 52.

¹⁵ „Šopenholikai“ – asmenys, kurie turi nesuvaldomą norą pirkti. Pabrėžtina, kad ši kategorija aukų Lietuvoje tik formuojasi, tačiau sparčiai daugėja. Italijoje, Ispanijoje, Škotijoje atlikti tyrimai parodė, kad nuo 2 iki 10 proc. asmenų turi ligištą potraukį pirkti, poreikį, kuris iš esmės niekada nepatenkinamas. „Šopenholikų“ moterų net tris kartus daugiau nei vyrų. Be to, apie pusę 14–18 metų merginų turi psichologinę priklausomybę nuo pirkinių. Londono psichoterapeutas G. Vilsonas nurodo, kad asmenys, turintys problemų tarpasmeniniuose santykiuose, depresiją bando „gydyti“ pirkiniiais. Tai ne tik nesprendžia problemos, bet ir ugdą neigiamą priklausomumą, įsiskolinimą ir t. t. Oniomanija – tai psichikos sutrikimas, pasireiškiantis nenugalimu, nekontroliuojamam potraukiui ką nors pirkti. JAV mokslininkai nustatė, kad liguisto pirkimo sutrikimų jų šalyje serga 1-6 proc. žmonių, moterys serga 9 kartus dažiau negu vyrai. Sablevičius M. Lošimo ir pirkimo azartas: ar jau susirūpinti? „Sveikas žmogus“ 2003 m. Nr. 6.

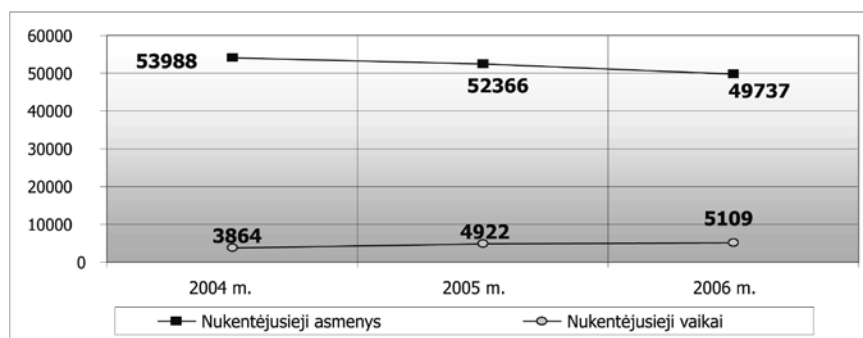
¹⁶ Tyrimas atliktas įgyvendinant projektą „Saugus internetas“. 2005 m. Internetas – agresijos ir sekso mokykla. „Veidas“, 2005 09 08. Nr. 36. P. 32–37.

¹⁷ Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos ir UAB „Factus Dominus“ 2005 m. tyrimas „Interneto, kompiuterinių žaidimų įtaka smurtui prieš vaikus“. Plačiau žr. <http://www.draugiskasineternetas.lt/tv/adult/news?id=2003>.

VAIKAI – NUSIKALSTAMŲ VEIKŲ AUKOS

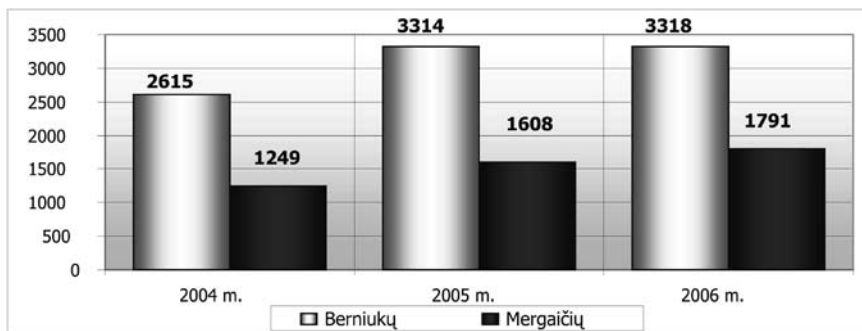
Užregistruotų nusikalstamų veikų statistika Lietuvoje rodo, kad nuo 2004 m. kiekvienais metais vis mažiau padaroma nusikalstamų veikų, t.y. 2004 m. užregistruotos 93419 nusikalstamos veikos, 2005 m. – 89815, o 2006 m. – 82155 atitinkamos veikos. Palyginus pastarųjų dvejų metų duomenis, pastebimas ženklus (8,5 proc.) registruoto nusikalstamumo sumažėjimas. Tačiau kitų duomenų, būtent nukentėjusiųjų vaikų, analizė nekelia optimistinių prognozių.

Toliau analizuojami Statistikos departamento prie LR Vyriausybės, Informatikos ir ryšių departamento prie VRM, kitų valstybinių institucijų duomenys apie nukentėjusius vaikus.

1 paveikslas. Nukentėjusiųjų ir nukentėjusiųjų vaikų skaičius Lietuvoje 2004–2006 m.

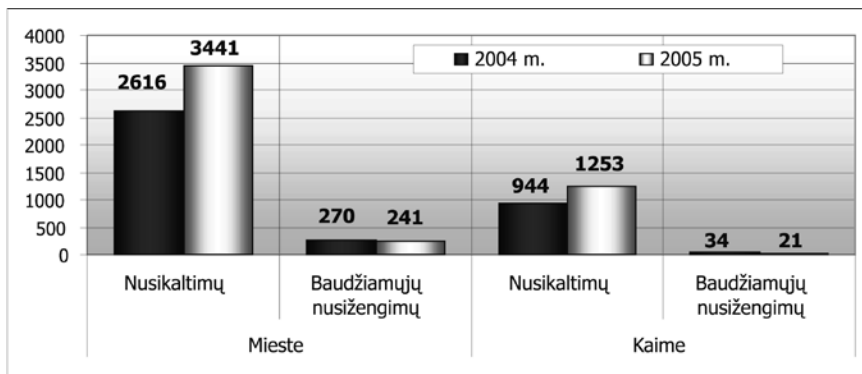
Statistinių duomenų analizė rodo, kad keli metai daugėja vaikų, nukentėjusių nuo nusikalstamų veikų, skaičius. 2005 m. matomas (lyginant su 2004 m.) ženklus nukentėjusiųjų vaikų skaičiaus padidėjimas (27,3 proc.), 2006 m. didėjimo tendencija išlieka, tačiau ne tokia sparti (3,7 proc.). Paminėtina ir tai, kad nukentėjusiųjų vaikų procentinė dalis tarp visų nukentėjusiųjų taip pat didėja, t.y. nuo 9,4 proc. iki 10,3 proc. (2005–2006 m.). Tad šie skaičiai kelia pagrįstų abejonių dėl neva mažėjančio nusikalstamumo, efektyvesnio teisėsaugos institucijų darbo, bendrai sėkmingo nusikalstamumo prevencijos priemonių įgyvendinimo. Šį teiginį iš dalies patvirtina ir Nusikalstamumo prevencijos Lietuvoje centro viktimologiniai tyrimai, kurių rezultatai rodo, kad viktimizacijos lygis kyla, t.y. 19 proc. apklaustųjų (N=1003) nurodė, kad 2005 m. tapo nusikalstamų veikų aukomis (2003 m. – 12 proc., o 2004 m. – 16 proc.).

2 paveikslas. Nuo nusikalstamų veikų nukentėjusių vaikų pasiskirstymas pagal lytį 2004–2006 metais Lietuvoje (absol. skaič.)

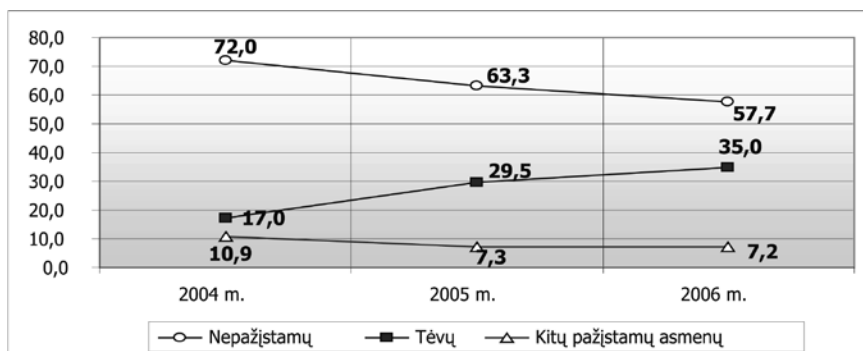
Antrame paveiksle pateikti duomenys rodo, kad berniukų nukenčia daugiau nei mergaičių, t.y. 2/3 visų nukentėjusių vaikų – tai berniukai. Tačiau akivaizdžios ir nukentėjusių mergaičių skaičiaus didėjimo tendencijos, kurios per pastaruosius 2 metus yra ženklėsnes negu berniukų. Iš esmės nukentėjusios mergaitės ir sudaro kritinę nukentėjusių vaikų padidėjimo masę 2006 m.

Analizuojant duomenis apie nukentėjusius vaikus, jų pasiskirstymą tarp amžiaus grupių pastebima, jog ženklėnis padidėjimas (2006 metais) matomas 7–9 bei 10–13 m. amžiaus grupėse, tačiau procentinės dalys, net esant dideliems pokyčiams, išlieka sąlyginai stabilios. Paminėtina ir tai, kad 2004–2006 m. nukentėjusių vaikų, priskiriamų amžiaus grupei nuo 10 iki 17 m., vidurkis yra 86 proc.

3 paveikslas. Nukentėjusių vaikų pasiskirstymas pagal nusikalstamų veikų rūšis Lietuvos kaimuose ir miestuose 2004–2005 m. (absol. skaič.).

Duomenų analizė rodo, kad 2005 m. (lyginant su 2004 m.) nusikaltimų, nuo kurių nukentėjo vaikai, skaičius didėja tiek Lietuvos miestuose (31,5 proc.), tiek kaimuose (32,2 proc.). Tačiau palyginus miesto ir kaimo viktimizacijos intensyvumą (nusikaltimų atvejais) matyti, kad miesto vaikų viktimizacija 1,5 karto didesnė nei kaimo vaikų, kai 2005 m. iš 100 000 miesto vaikų 740 nukentėjo nuo nusikaltimų, tuo tarpu kaimo vaikų – 468. Žvelgiant į baudžiamuosius nusižengimus stebimos atvirkštinės, t.y. mažėjimo tendencijos. Taigi vaikai vis daugiau nukenčia nuo sunkesnių nusikaltimų veikų, t.y. nusikaltimų, kurių padariniai ilgam pasilieka vaikų sąmonėje.

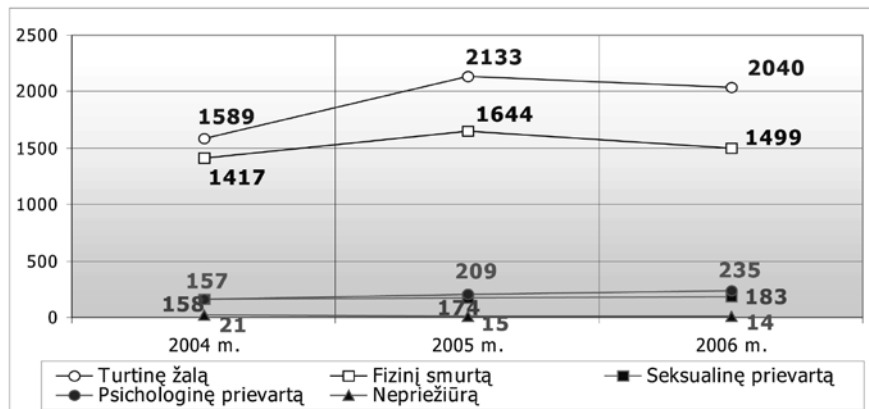
4 paveikslas. Nukentėjusio vaiko ir nusikaltėlio sąveika (interakcija) 2004–2006 metais Lietuvoje (proc.).

Vaikas nukentėjo nuo:

			2005 m.		2006 m.	
	Absol. skaič.	Lyg. dalis (proc.)	Absol. skaič.	Lyg. dalis (proc.)	Absol. skaič.	Lyg. dalis (proc.)
Nepilnametis nukentėjo nuo:						
Patėvio ar įtėvio	70	5,1	61	3,4	66	3,2
Globėjų	4	0,3	10	0,6	16	0,8
Artimųjų giminių	65	4,8	50	2,8	62	3,0
Pedagogų	10	0,7	10	0,6	6	0,3
Nepažįstamų	982	72,0	1138	63,3	1200	57,7
Tėvų	232	17,0	530	29,5	730	35,0

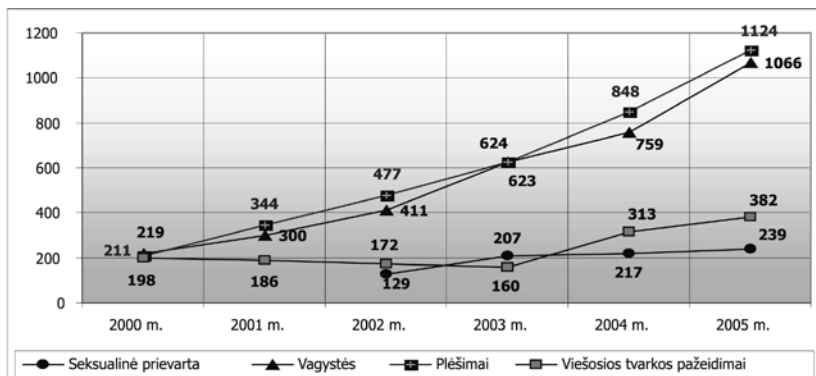
Aukos ir nusikaltėlio interakcija (sąveika) – vienas iš problematiškiausių viktimologijos dalykų, kuris vangiai nagrinėjamas Lietuvoje, tačiau net statistiniai duomenys leidžia pastebėti bauginančias tendencijas. Penktame paveiksle analizuojami duomenys rodo, kad per pastaruosius 3 metus keičiasi santykis tarp nepažįstamų aukų ir

nusikaltėlių bei interakcijos šalių, kuriuos siejo atitinkami ryšiai. Pabrėžtina, kad aukai nepažįstamų nusikaltėlių procentinė dalis per 3 metus sumažėjo 14,3 proc., o nukentėjusių vaikų nuo jų pačių tėvų išaugo nuo 17 (232) iki 35 proc. (730). Taigi 2006 m. duomenys rodo, kad kas trečia auka – vaikas viktimizaciją patiria nuo savo tėvų.

5 paveikslas. Nukentėjusių vaikų patirta žala 2004–2006 m. Lietuvoje (absol. skaič.).

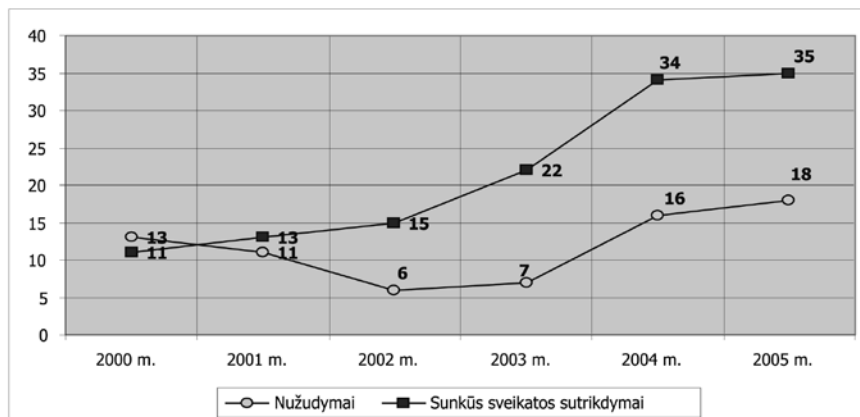
2004–2006 m. stebimos seksualinės ir psichologinės prievartos didėjimas tarp nukentėjusių vaikų. Tai itin grėsmingos tendencijos, kadangi būtent šie padariniai turi ilgalaikį poveikį, itin neigiamai įtakoja normalią vaikų raidą, socializaciją.

6 paveikslas. Nusikalstamos veikos, nuo kurių nukentėjo vaikai 2000–2006 m. Lietuvoje (absol. skaič.).

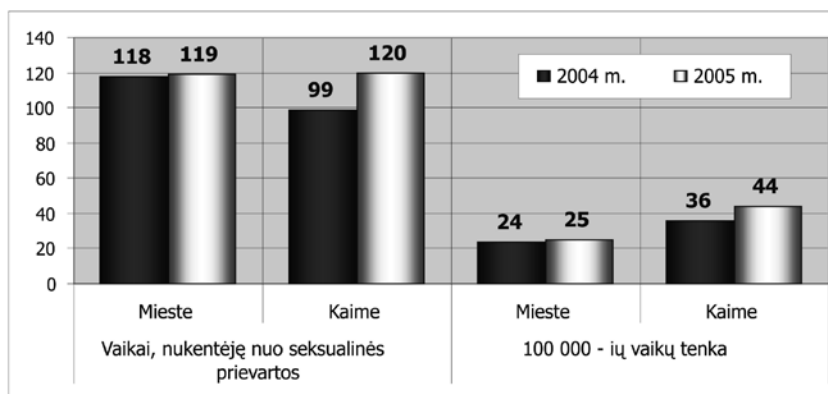
Šeštame paveiksle pateikti duomenys rodo itin spartų vaikų, nukentėjusių nuo vagysčių bei plėšimų, skaičiaus didėjimą. Nerimą kelia ir tai, kad daugiausiai vaikų nukenčia nuo plėšimų, kurie neatsiejami nuo fizinės, psichologinės prievartos. Plėši-

mai – tai turinio pobūdžio nusikaltimai¹⁸, tačiau viktimologiniu, kriminologiniu požiūriu priskiriami prie smurtinių nusikaltimų. Svarbu suvokti, kaip vaikas išgyvena plėšimo padarinius, kas skaudžiaus: ar mobiliojo telefono, ar mp3 grotuvo už kelias dešimtis litų praradimas, ar patiriamas pažeminimas, kūno sužalojimai.

7 paveikslas. Nusikalstamos veikos, nuo kurių nukentėjo vaikai 2000–2006 m. Lietuvoje (absol. skaič.).

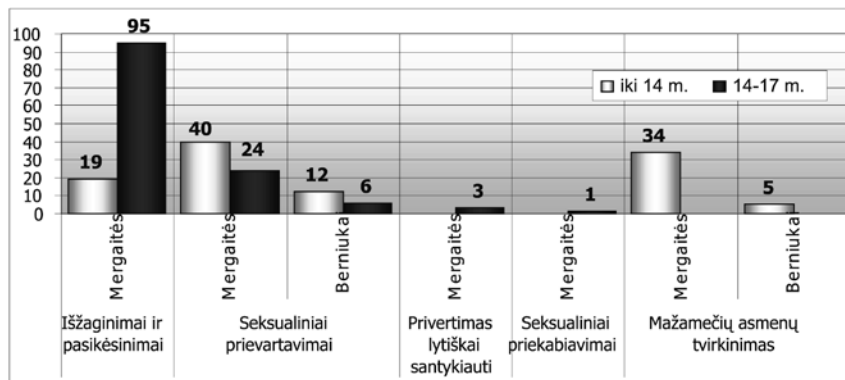
Akivaizdu, kad kiekvienais metais vis daugiau vaikų nukentčia nuo smurtinių nusikaltimų. Pabrėžtini seksualinės prievartos, sunkių sveikatos sutrikdymų atvejai, kurių traumojantis poveikis (daugeliu atvejų) vaikui išlieka visą gyvenimą.

8 paveikslas. Nukentėjusieji vaikai, nukentėję nuo seksualinės prievartos 2004–2005 m. Lietuvos kaimuose ir miestuose (absol. skaič./100 000 vaikų).

¹⁸ Tais atvejais, kai kaltininkas turtui pagrobti panaudoja fizinį smurtą prieš nukentėjusįjį, jo veiksmai turi būti kvalifikuojami kaip plėšimas. Plėšimo metu panaudotas fizinis smurtas yra ne nusikalstamos veikos tikslas, o tik priemonė pagrobti svetimą turtą. Fizinio smurto padariniai gali būti fizinio skausmo sukėlimas, nežymus ar nesunkus sveikatos sutrikdymas. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisinių praktikos apibendrinimai B2–27. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo senato 2005 m. birželio 23 d. nutarimas Nr. 52 Dėl teisinių praktikos vagystės ir plėšimo baudžiamosiose bylose. Teisinių praktikos, 2005 07 20 Nr. 23.

Tolresnė duomenų analizė parodė, jog daugėja seksualinės prievartos aukų – vaikų, ypač Lietuvos kaimuose, kai per metus (2004–2005 m.) šių aukų skaičius padidėjo net 21 proc. Paminėtina ir tai, kad 2005 m. iš 100 000 miesto vaikų seksualinę prievartą patyrė 25 vaikai, o kaimuose – 44, t.y. 1,7 karto daugiau.

9 paveikslas. Nukentėjusieji vaikai, nukentėję nuo seksualinės prievartos 2005 m. Pasiskirstymas pagal amžiaus grupes (absol. skaič.).

2005 m. nuo išžaginimų nukentėjo 114 mergaičių (2003 m. – 113, 2004 m. – 113). Būtina pabrėžti, kad 17 proc. išžagिनimo aukų – vaikų – tai mažametės mergaitės (iki 14 m.). Grėsmingos tendencijos stebimos ir seksualinių prievartavimų atvejais, kai nukentėjusių vaikų, t.y. tiek berniukų, tiek mergaičių, didžioji dalis – mažamečiai vaikai.

IŠVADOS IR PASIŪLYMAI

Situacijos analizė, parodanti vaikų viktimizacijos mastus bei pobūdį Lietuvoje, leidžia susiklosčiusią situaciją įvardinti kaip Lietuvos vaikų ir jaunimo socialinį genocidą.

Pateikti statistiniai bei tyrimų viktimologiniai duomenys, taip pat atskirų studijų įžvalgos reikalauja neatidėliotinų veiksmų, įvertinant pagalbos ir paramos nekentėjusiems vaikams sistemą, jos gebėjimus spręsti problemas, kylančias baudžiamosios justicijos srityje. Situacijos analizė leidžia suabejoti, ar šiuo metu esantys vaiko teisių „gynėjai“ susitvarko su pavestomis funkcijomis. Atrodo, kad valstybinės institucijos problemas pastebi tik per žiniasklaidą, tad stinga efektyvių ir tikslių prevencinių priemonių, atitinkamos intervencijos į konfliktines, krizines situacijas, pagaliau pagrindinių uždavinių atlikimo.

Būtina atlikti teisinio pobūdžio korekcijas baudžiamojoje justicijoje. Šiuo metu egzistuoja epizodiškas, eklektiškas nukentėjusiųjų asmenų teisinio statuso pagrindų reglamentavimas. Nukentėjusiųjų asmenų teisinė apsauga (teisinis reglamentavimas, o ypač teisinė praktika) Lietuvoje dar neatitinka minimalių tarptautinių standartų. Nors

per pastaruosius dvejus metus pastebimos teigiamos tendencijos (žalos kompensavimas smurtinių nusikaltimų atvejais, kardomoji priemonė, įpareigojanti auką ir smurtautoją gyventi skyrium, aukos informavimas dėl nusikaltusiojo suėmimo, įkalinimo bei paleidimo), tačiau tai teisiniai institutai, kurie pasižymi deklaratyvumu, itin menkai taikomi praktikoje. Tad rekomenduotina sekti ES Tarybos 2001 m. kovo 15 d. pamatiniu sprendimu (2001/220/TVR dėl nukentėjusiųjų padėties baudžiamosiose bylos) (žr. 1 priedą).

Pabrėžtina, kad nukentėjusiojo vaiko teisinė apsauga mažai kuo skiriasi nuo pilnamečio. Nors įstatymai numato kelias išimtis, pvz., išskirtinę nukentėjusiųjų vaikų apklausą, tačiau realiai ji niekuo nesiskiria nuo paprastosios: vaiką apklausinėja kas nori ir kiek nori, todėl čia akivaizdžios antrinės viktimizacijos apraiškos. Tad siūlytina tobulinti nukentėjusiųjų vaikų teisinę apsaugą atsižvelgiant į tarptautinius standartus, pvz., JT Ekonominės ir Socialinės tarybos 2005 m. liepos 22 d. rezoliucija Nr. E/CN.15/2005/14/ „Vaikų kaip nusikalstamų veikų aukų ir liudytojų apsaugos baudžiamajame procese gairės“ (žr. 2 priedą).

1 PRIEDAS

Oficialusis leidinys L 082 , 22/03/2001 p. 0001–0004

Tarybos pamatinis sprendimas 2001 m. kovo 15 d. dėl nukentėjusiųjų padėties baudžiamosiose bylose (2001/220/TVR) EUROPOS SĄJUNGOS TARYBA,

atsižvelgdama į Europos Sąjungos sutartį, ypač į jos 31 straipsnį ir 34 straipsnio 2 dalies b punktą,
atsižvelgdama į Portugalijos Respublikos iniciatyvą [1],
atsižvelgdama į Europos Parlamento nuomonę [2],

kadangi:

(1) Pagal Tarybos ir Komisijos veiksmų planą kaip geriausiai įgyvendinti Amsterdamo sutarties nuostatas dėl laisvės, saugumo ir teisingumo erdvės, ypač jo 19 punktą ir 51 punkto c papunktį, per penkerius metus nuo Sutarties įsigaliojimo atliekant lyginamąjį kompensacijos nukentėjusiesiems schemų tyrimą ir įvertinant veiksmų ėmimosi Europos Sąjungoje tinkamumą turėtų būti išnagrinėtas paramos nukentėjusiesiems klausimas.

(2) 1999 m. liepos 14 d. Komisija Europos Parlamentui, Tarybai ir Ekonomikos ir socialinių reikalų komitetui pateikė komunikatą, pavadintą „Nukentėjusieji nuo nusikaltimų Europos Sąjungoje: pamąstymai dėl normų ir veiksmų“. 2000 m. birželio 15 d. Europos Parlamentas priėmė rezoliuciją dėl Komisijos komunikato.

(3) 1999 m. spalio 15–16 d. Tamberėje posėdžiavusios Europos Vadovų Tarybos išvadose, ypač jų 32 punkte, nurodoma, kad turėtų būti parengtos minimalios nukentėjusiųjų nuo nusikaltimų apsaugos normos, ypač dėl nukentėjusiųjų galimybės kreiptis į teismą ir jų teisės į žalos atlyginimą, įskaitant teismo išlaidas. Be to, turėtų būti parengtos nacionalinės programos finansuoti viešąsias ir nevyriausybinės priemonės dėl pagalbos ir apsaugos nukentėjusiesiems.

(4) Valstybės narės turėtų suderinti savo įstatymus ir kitus teisės aktus tiek, kiek reikia siekiant suteikti nukentėjusiesiems nuo nusikaltimų aukšto lygio apsaugą, kurioje valstybėje narėje jie bebūtų.

(5) Į nukentėjusiųjų reikmes turėtų būti atsižvelgiama ir jais rūpinamasi visapusiškai ir kompleksiskai, vengiant dalinių ar nenuoseklių sprendimų, galinčių sukelti antrinį persekiojimą.

(6) Dėl to šio pamatinio sprendimo nuostatos yra skirtos ne vien tik nukentėjusiojo interesams nagrinėjant baudžiamąją bylą. Jos taip pat aprėpia tam tikras priemones, kuriomis siekiama padėti nukentėjusiesiems prieš baudžiamosios bylos nagrinėjimą arba po jo ir kurios galėtų sušvelninti nusikaltimo padarinius.

(7) Nukentėjusiesiems nuo nusikaltimų padedančios priemonės, ypač nuostatos dėl kompensacijos ir tarpininkavimo, nėra susijusios su susitarimais pagal civilinio proceso teisės normas.

(8) Reikia suderinti nukentėjusiųjų padėčiai ir pagrindinėms teisėms taikomas normas ir praktiką, ypač atsižvelgiant į teisę reikalauti pagarbos jų orumui, teisę teikti ir gauti informaciją, teisę suprasti ir būti suprastam, teisę į apsaugą įvairiose proceso stadijose ir teisę gauti jiems skirtą išmoką, dėl to, kad jie gyvena ne toje valstybėje narėje, kurioje buvo padarytas nusikaltimas.

(9) Tačiau šio pamatinio sprendimo nuostatos nenumato valstybėms narėms pareigos užtikrinti, kad nukentėjusieji būtų traktuojami kaip lygiaverčiai proceso dalyviai.

(10) Svarbus yra specializuotų paslaugų teikimas ir nukentėjusiųjų rėmimo grupių dalyvavimas prieš baudžiamosios bylos nagrinėjimą, jo metu ir po jo.

(11) Asmenims, bendraujantiems su nukentėjusiais, turėtų būti teikiamas tinkamas ir pakankamas parengimas, nes tai yra svarbu ir nukentėjusiesiems, ir siekiant proceso tikslų.

(12) Valstybėse narėse turėtų būti naudojamos arba prie teisingumo sistemos esamos, arba grindžiamo nukentėjusiųjų rėmimo grupių tinklu kontaktinių asmenų tinklo susitarimai,

PRIĖMĖ ŠĮ PAMATINĮ SPRENDIMĄ:

1 straipsnis

Sąvokų apibrėžimai

Šiame pamatiniame sprendime:

- a) „nukentėjusysis“ – tai fizinis asmuo, patyręs žalą, įskaitant kūno sužalojimą ar psichinę traumą, emocinį sukrėtimą ar ekonominius nuostolius tiesiogiai dėl veikimo ar neveikimo pažeidžiant valstybės narės baudžiamąjį įstatymą;
- b) „nukentėjusiųjų rėmimo organizacija“ – valstybėje narėje teisėtai įsteigta nevyriausybinė organizacija, kurios parama nukentėjusiesiems yra teikiama nemokamai ir, veikiant laikantis atitinkamų sąlygų, šioje srityje papildo valstybės veiklą;
- c) „baudžiamosios bylos nagrinėjimas“ suprantamas pagal taikytiną nacionalinę teisę;
- d) „procesiniai veiksmai“ yra aiškinami plačiai, įskaitant ne tik baudžiamosios bylos nagrinėjimą, bet ir nukentėjusiųjų kontaktus su bet kuria valdžios institucija, viešąją tarnybą ar nukentėjusiųjų rėmimo organizaciją dėl jų bylų prieš baudžiamąjį teismo procesą, jo metu ir po jo;
- e) „tarpininkavimas baudžiamosiose bylose“ suprantamas kaip nukentėjusiojo ir nusikaltimo vykdytojo sutariamo sprendimo paieška prieš baudžiamosios bylos nagrinėjimą arba jo metu tarpininkaujant kompetentingam asmeniui.

2 straipsnis

Pagarba ir pripažinimas

1. Kiekviena valstybė narė užtikrina, kad nukentėjusiesiems priklausytų realus ir prideramas vaidmuo jos baudžiamosios teisės sistemoje. Ji ir toliau visai stengiasi užtikrinti, kad atliekant procesinius veiksmus nukentėjusieji būtų traktuojami su derama pagarba asmens orumui, ir pripažįsta nukentėjusiųjų teises ir teisėtus interesus, ypač susijusius su baudžiamosios bylos nagrinėjimu.

2. Kiekviena valstybė narė užtikrina, kad nukentėjusieji, kurie yra ypač pažeidžiami, galėtų naudotis konkrečiais nustatyta tvarka, geriausiai atitinkančia jų padėtį.

3 straipsnis

Bylos nagrinėjimas ir parodymų davimas

Kiekviena valstybė narė atliekant procesinius veiksmus garantuoja nukentėjusiesiems galimybę būti išklausytiems ir duoti parodymus.

Kiekviena valstybė narė imasi atitinkamų priemonių siekdama užtikrinti, kad jos valdžios institucijos apklaustų nukentėjusiuosius tik tiek, kiek reikia baudžiamosios bylos nagrinėjimui.

4 straipsnis

Teisė gauti informaciją

1. Kiekviena valstybė narė užtikrina, kad nukentėjusiesiems nuo pat pirmojo susidūrimo su teisėsaugos įstaigomis bet kuriais būdais, kurie jai atrodo tinkami, ir kiek įmanoma bendrai suprantamomis kalbomis visų pirma būtų prieinama jų interesų apsaugai reikalinga informacija. Tokia informacija turi būti bent susijusi su tuo, kas nurodyta toliau:

- a) tarnybomis arba organizacijomis, į kurias jie gali kreiptis paramos;
- b) parama, kurią jie gali gauti;
- c) kur ir kaip jie gali pranešti apie nusikaltimą;
- d) procedūromis po tokio pranešimo ir su tokiomis procedūromis susijusiu jų vaidmeniu;
- e) kaip ir kokiomis sąlygomis jie gali gauti apsaugą;
- f) kokių mastu ir kokiomis sąlygomis jiems yra prieinama:
 - i) teisinė konsultacija arba
 - ii) teisinė pagalba, arba
 - iii) kuri nors kita konsultacijos rūšis,

jei i ir ii papunkčiuose numatytais atvejais jie turi teisę ją gauti;
 g) jiems keliama reikalavimais dėl teisės gauti kompensaciją;
 h) jei jie gyvena kitoje valstybėje, ar yra kokios nors specialios jiems prieinamos priemonės savo interesams apginti.

2. Kiekviena valstybė narė užtikrina, kad nukentėjusieji, pareiškę dėl to pageidavimą, būtų informuojami apie:

- a) savo skundo rezultatus;
- b) svarbius veiksmus, leidžiančius jiems vykstant baudžiamajam persekiojimui žinoti baudžiamosios bylos nagrinėjimo dėl asmens, traukiamo baudžiamajam atsakomybėn už su jais susijusius nusikaltimus, eigą, išskyrus išimtiniais atvejais, kai tai gali pakenkti tinkamam bylos nagrinėjimui;
- c) teismo priimtą nuosprendį.

3. Valstybės narės imasi priemonių, reikalingų užtikrinti, kad bent jau tais atvejais, jei nukentėjusiesiems galėtų kilti pavojų, kai baudžiamajam atsakomybėn patrauktas arba už nusikaltimą nuteistas asmuo yra paleidžiamas į laisvę, prireikus būtų galima priimti sprendimą pranešti apie tai nukentėjusiajam.

4. Tiek, kiek valstybė narė savo iniciatyva siunčia šio straipsnio 2 ir 3 dalyse nurodytą informaciją, ji turi užtikrinti, kad nukentėjusieji turėtų teisę jos negauti, nebent jos siuntimas yra privalomas pagal atitinkamos baudžiamosios bylos nagrinėjimo sąlygas.

5 straipsnis

Informavimo garantijos

Kiekviena valstybė narė teismo proceso liudytojų ar dalyvių statusą turinčių nukentėjusiųjų atžvilgiu imasi priemonių, reikalingų kiek įmanoma sumažinti informavimo sunkumus, susijusius su atitinkamų tos baudžiamosios bylos nagrinėjimo veiksmų supratimu ir dalyvavimu juose, tokiu mastu, kad šios priemonės prilygtų priemonėms, kurių ji imasi teisiamojo atžvilgiu.

6 straipsnis

Konkreči pagalba nukentėjusiajam

Kiekviena valstybė narė užtikrina, kad nukentėjusieji galėtų gauti 4 straipsnio 1 dalies f punkto iii papunktyje nurodytą nemokamą, jei pateisintina, konsultaciją dėl jų vaidmens procesiniuose veiksmuose ir, jei tikslinga, 4 straipsnio 1 dalies f punkto ii papunktyje nurodytą teisinę pagalbą, kai jiems gali būti suteikiamas baudžiamojo proceso dalyvių statusas.

7 straipsnis

Su baudžiamosios bylos nagrinėjimu susijusios nukentėjusiųjų išlaidos

Kiekviena valstybė narė pagal taikytinas nacionalinės teisės nuostatas dalyvių arba liudytojų statusą turintiems nukentėjusiesiems suteikia galimybę, kad jiems būtų apmokėtos dėl jų teisėto dalyvavimo baudžiamosios bylos nagrinėjime patirtos išlaidos.

8 straipsnis

Teisė į apsaugą

1. Kiekviena valstybė narė nukentėjusiesiems ir prireikus jų šeimų nariams ar panašų statusą turintiems asmenims užtikrina tinkamą apsaugos lygį, ypač dėl jų saugos ir privataus gyvenimo apsaugos, kai kompetentingos institucijos mano, kad yra didelis atsakomųjų veiksmų pavojus arba turi tvirtų įrodymų dėl ketinimų įsibrauti į jų privatų gyvenimą.

2. Tuo tikslu ir nepažeisdamos šio straipsnio 4 dalies, valstybės narės garantuoja, kad būtų galima prireikus kaip teismo procesinių veiksmų imtis atitinkamų priemonių nukentėjusiųjų ir jų šeimų narių ar panašų statusą turinčių asmenų privatumui ir jų fotografijoms apsaugoti.

3. Kiekviena valstybė narė, be to, užtikrina, kad būtų išvengta nukentėjusiųjų ir nusikaltėlių kontaktų teismo patalpose, nebent baudžiamosios bylos nagrinėjimas reikalauja tokių kontaktų. Prireikus tuo tikslu kiekviena valstybė narė palaipsniui rūpinasi, kad teismo patalpose būtų specialūs laukiamieji nukentėjusiesiems.

4. Kiekviena valstybė narė užtikrina, kad tais atvejais, kai nukentėjusiuosius, ypač labiausiai pažeidžiamus, reikia apsaugoti nuo parodymų davimo viešame teismo posėdyje padarinių, nukentėjusieji teismo sprendimu gali turėti teisę duoti parodymus tokiu būdu, kuris leis šį tikslą pasiekti bet kuriomis tinkamomis priemonėmis, suderinamomis su pagrindiniais teisiniais principais.

9 straipsnis

Teisė į kompensaciją baudžiamosios bylos nagrinėjimo metu

1. Kiekviena valstybė narė užtikrina, kad nukentėjusieji nuo nusikalstamų veikų turėtų teisę per prideramą laikotarpį sulaukti nutarties dėl nusikaltėlio mokėtinos kompensacijos vykstant baudžiamosios bylos nagrinėjimui, išskyrus atvejus, kai tam tikri nacionalinės teisės aktai nustato kompensacijos priteisimą kitokiu būdu.

2. Kiekviena valstybė narė imasi atitinkamų priemonių skatinti nusikaltėlių nukentėjusiesiems sumokėti prideramą kompensaciją.

3. Jei baudžiamosios bylos nagrinėjimui nėra būtina, nukentėjusiesiems priklausantis grąžintinas turtas, areštuotas baudžiamosios bylos nagrinėjimo metu, yra jiems nedelsiant grąžinamas.

10 straipsnis

Tarpininkavimas dėl bausmės skyrimo baudžiamosios bylos nagrinėjimo metu

1. Kiekviena valstybė narė siekia skatinti tarpininkavimą baudžiamosiose bylose už nusikaltimus, kuriuos ji laiko tinkamais tokios priemonės taikymui.

2. Kiekviena valstybė narė užtikrina, kad į bet kurį tokio tarpininkavimo baudžiamosiose bylose metu nukentėjusiojo ir nusikaltėlio pasiektą susitarimą galėtų būti atsisveglta.

11 straipsnis

Kitoje valstybėje narėje gyvenantys nukentėjusieji

1. Kiekviena valstybė narė užtikrina, kad jos kompetentingos institucijos galėtų imtis atitinkamų priemonių kiek įmanoma sumažinti sunkumus, su kuriais susiduriama tais atvejais, kai nukentėjusysis gyvena ne toje valstybėje, kurioje padarytas nusikaltimas, ypač organizuojant bylos nagrinėjimą. Šiuo tikslu jos valdžios institucijos visų pirma turėtų:

- galėti spręsti, ar nukentėjusysis gali padaryti pareiškimą tuojau po nusikaltimo padarymo,
- kiek įmanoma remtis nuostatomis dėl apklausos organizavimo vaizdo konferencijos būdu ir telefonu, numatyto 2000 m. gegužės 29 d. Konvencijos dėl Europos Sąjungos valstybių narių savitarpio pagalbos baudžiamosiose bylose [3] 10 ir 11 straipsniuose, kad būtų išklausti užsienyje gyvenančių nukentėjusiųjų parodymai.

2. Kiekviena valstybė narė užtikrina, kad nukentėjusysis nuo nusikaltimo ne toje valstybėje narėje, kurioje jis gyvena, galėtų savo gyvenamosios valstybės kompetentingoms institucijoms paduoti skundą, jei jis negalėjo to padaryti valstybėje narėje, kurioje buvo padarytas tas nusikaltimas, arba sunkaus nusikaltimo atveju – jei jis nenorėjo to padaryti.

Kompetentinga institucija, kuriai yra pateiktas skundas, jeigu jis nepriklauso jos pačios kompetencijai, nedelsdama perduoda jį kompetentingai institucijai toje teritorijoje, kurioje nusikaltimas buvo padarytas. Skundas nagrinėjamas pagal valstybės, kurioje tas nusikaltimas buvo padarytas, nacionalinę teisę.

12 straipsnis

Valstybių narių bendradarbiavimas

Kiekviena valstybė narė skatina, plėtoja ir gerina valstybių narių bendradarbiavimą, kad sudarytų palankesnes sąlygas veiksmingesnei nukentėjusiųjų interesų apsaugai nagrinėjant baudžiamąsias bylas arba teisminę sistemą tiesiogiai siejancio tinklo, arba ryšių tarp nukentėjusiųjų rėmimo organizacijų forma.

13 straipsnis

Specialios tarnybos ir nukentėjusiųjų rėmimo organizacijos

1. Kiekviena valstybė narė procesinių veiksmų kontekste skatina nukentėjusiųjų rėmimo sistemų, atsakingų už pirminio nukentėjusiųjų priėmimo ir paskesnės paramos bei pagalbos nukentėjusiesiems organizavimą, veikimą arba parūpindama savo viešosiose tarnybose specialiai parengtus darbuotojus, arba finansuodama nukentėjusiųjų rėmimo organizacijas.

2. Kiekviena valstybė narė skatina tokių darbuotojų ar nukentėjusiųjų rėmimo organizacijų procesiniuose veiksmuose veikimą, ypač:

- a) teikiant nukentėjusiesiems informaciją;
- b) teikiant pagalbą nukentėjusiesiems pagal jų neatidėliotinus poreikius;
- c) lydin nukentėjusiuosius, jei reikia ir galima, baudžiamosios bylos nagrinėjimo metu;
- d) teikiant pagalbą nukentėjusiesiems jų prašymu pasibaigus baudžiamosios bylos nagrinėjimui.

14 straipsnis

Procesiniuose veiksmuose dalyvaujančių ar kitaip su nukentėjusiais bendraujančių darbuotojų profesinis rengimas

1. Per savo viešąsias tarnybas arba finansuodama nukentėjusiųjų rėmimo organizacijas, kiekviena valstybė narė skatina iniciatyvas, sudarančias sąlygas procesiniuose veiksmuose dalyvaujantiems arba kitaip su nukentėjusiais bendraujantiems darbuotojams gauti tinkamą profesinį parengimą, ypač atkreipiant dėmesį į labiausiai pažeidžiamų grupių poreikius.

2. Šio straipsnio 1 dalis yra ypač taikoma policijos pareigūnams ir praktikuojantiems advokatams.

15 straipsnis

Praktinės sąlygos dėl nukentėjusiųjų padėties vykstant procesiniams veiksams

1. Kiekviena valstybė narė remia, kad procesiniams veiksams apskritai, o ypač tose vietose, kuriose gali būti pradėtas baudžiamosios bylos nagrinėjimas, būtų laipsniškai kuriamos sąlygos siekiant užkirsti kelią nukentėjusiųjų antriniam persekiojimui ir išvengti, kad nukentėjusiesiems būtų daromas nereikalingas spaudimas. Tai ypač taikytina tinkamam pirminiam nukentėjusiųjų priėmimui ir jų padėčiai prideramų sąlygų atitinkamose bylų nagrinėjimo vietose kūrimui.

2. Taikydama šio straipsnio 1 dalį, kiekviena valstybė narė pirmiausia atsižvelgia į teismuose, policijos nuostatuose, viešosiose tarnybose ir nukentėjusiųjų rėmimo organizacijose esančias sąlygas.

16 straipsnis

Teritorinis taikymas

Šis pamatinis sprendimas yra taikomas Gibraltarui.

17 straipsnis Įgyvendinimas

Kiekviena valstybė narė įteisina įstatymus ir kitus teisės aktus, reikalingus, kad būtų laikomasi šio pamatinio sprendimo:

- dėl 10 straipsnio – nuo 2006 m. kovo 22 d.,
- dėl 5 ir 6 straipsnių – nuo 2004 m. kovo 22 d.,
- dėl kitų nuostatų – nuo 2002 m. kovo 22 d.

18 straipsnis Įvertinimas

Nuo 17 straipsnyje nurodytų datų kiekviena valstybė narė Tarybos Generaliniam sekretoriatui ir Komisijai nusiunčia nuostatų, įtvirtinančių nacionalinės teisės aktuose šiuo pamatiniu sprendimu nustatytus reikalavimus, tekstą. Taryba per metus nuo kiekvienos iš šių datų įvertina priemones, kurių ėmėsi valstybės narės, kad laikytųsi šio pamatinio sprendimo nuostatų, susipažinusi su pranešimu, kurį parengia Generalinis sekretoriatas, remdamasis iš valstybių narių gauta informacija, ir Komisijos raštu pateikta ataskaita.

19 straipsnis Įsigaliojimas

Šis pamatinis sprendimas įsigalioja nuo jo paskelbimo Europos Bendrijų oficialiajame leidinyje dienos. Priimta Briuselyje, 2001 m. kovo 15 d.

Tarybos vardu

Pirmininkas

M.-I. Klingvall

[1] OL C 243, 2000 8 24, p. 4.

[2] 2000 m. gruodžio 12 d. pateikta nuomonė (dar nepaskelbta Oficialiajame leidinyje).

[3] OL C 197, 2000 7 12, p. 1.

2 PRIEDAS

JT Ekonominės ir socialinės tarybos 2005 m. liepos 22 d. rezoliucija Nr. E/CN.15/2005/14/ „Vaikų kaip nusikalstamų veikų aukų ir liudytojų apsaugos baudžiamajame procese gairės“.

(Dokumento ištrauka, neoficialius dokumento vertimas)

V. Teisė į pagarbą elgesį ir užuojautą

10. Elgesys su vaikais – nusikaltimų aukomis ir liudininkais turi būti grindžiamas jų globa ir poreikių tenkinimu viso proceso metu. Būtina atsižvelgti į jų konkrečią padėtį, esamus poreikius, amžių, lytį, sveikatos būklę ir brandos lygį, taip pat užtikrinti jų fizinį, psichinį ir dorovinį neliečiamumą.

11. Su kiekvienu vaiku būtina elgtis, kaip su asmenybe, turinčia individualius poreikius, norus ir suvokimą. Nei vienas vaikas neturi būti specialistų vertinamas, kaip atitinkamo amžiaus ar tam tikros tipologijos ar atskiros rūšies nusikaltimo auka.

12. Įsiterpimas į vaiko – nusikaltimų aukos ir liudininko asmeninį gyvenimą turi būti minimaliai apribotas, tačiau užtikrinantis aukštus įrodymų surinkimo, fiksavimo standartus, kurie būtų pakankami baudžiamojo persekiojimo metu.

13. Siekiant išvengti sunkumų vaiko apklausų metu, apklausa ir kiti procesiniai veiksmai turi būti atliekami atitinkamai parengtų specialistų, kurie privalo atsižvelgti į vaiko poreikių pagarbą ir visapusišką jų analizę.

14. Visi veiksmai atliekami atsižvelgiant į vaiko poreikius ir išreiškiant jam užuojautą, sudarant palankias sąlygas ypatingiems jo poreikiams. Procesiniai veiksmai privalo būti vykdomi vaiko vartojama ir suprantama kalba.

VI. Teisė į apsaugą nuo diskriminacijos

15. Baudžiamasis procesas turi užtikrinti vaikų – nusikaltimų aukų ir liudininkų apsaugą nuo diskriminacijos pagal rasę, odos spalvą, lytį, kalbą, religiją, politinius ar kitus įsitikinimus, nacionalinę, etninę ar socialinę prigimtį, materialinį statusą, sveikatos būklę, jo tėvus ar globėjus ir kitas aplinkybes.

16. Baudžiamojo proceso metu ir teikiant paramą vaikams – nusikaltimų aukoms ir liudininkams, taip pat jų šeimoms, turi būti atsižvelgiama į jų amžių, įsitikinimus, lytį, seksualinę orientaciją, etninę, kultūrinę, religinę, kultūrinę ir kitą socialinę kilmę, priklausomumą kastai, socialines-ekonominės vaiko gyvenimo sąlygas, imigracinį ar pabėgėlio statusą, o taip pat į ypatingus vaiko poreikius, atsižvelgiant į jo sveikatos būklę, įgūdžius ir gebėjimus. Specialistai turi būti atitinkamai apmokyti ir turėti supratimą apie minėtus skirtumus.

17. Atsižvelgiant į aukos lyties aspektus ir skirtingas konkrečių nusikaltimų rūšis, tokių kaip seksualinis išnaudojimas, būtina sukurti specialias tarnybas, padalinius, kurios numatytų atitinkamas apsaugos priemones.

18. Vaiko amžius neturi būti kliūtimi dalyvauti jam baudžiamajame procese. Kiekvienas vaikas turi teisę į tinkamą elgesį su juo, kaip su gebančiu tinkamai suvokti aplinkybes liudininku, kurio parodymai turi būti tinkamai įvertinami, be to, negali būti iš anksto preziumuojama, kad vaiko parodymai yra menkaverčiai dėl jo amžiaus ar brandos lygio.

VII. Teisė gauti informaciją

19. Vaikai – nusikaltimų aukos ir liudytojai, taip pat jų šeimos ir teisėti atstovai nuo baudžiamojo proceso pradžios, pirmojo kontakto su pareigūnais, kaip ir viso proceso metu, turi teisę gauti atitinkamą informaciją apie:

- a) esančias medicinines, psichologines, socialines ir kitas atitinkamas tarnybas, taip pat taip pat būdus gauti teises, konsultacines, atstovaujamasias paslaugas, kompensacijas, finansinę paramą;
- b) baudžiamojo proceso procedūras, skirtas suaugusiems ir nepilnamečiams, įskaitant vaikus - nusikaltimų aukas ir liudininkus, svarbą, terminus ir parodymų davimą, taip pat apklausos ikiteisminio tyrimo bei teisminio nagrinėjimo metu tvarką;
- c) egzistuojančius vaiko paramos mechanizmus, kai pateikiami skundai dėl ikiteisminio tyrimo ar teisminio nagrinėjimo;
- d) konkrečius bylos tyrimo terminus ir vietą, kitas procesines priemones;
- e) esamas gynybos priemones;
- f) esamus mechanizmus (tvarką) dėl priimtų sprendimų, kurie liečia nusikaltimo aukos vaiko ar liudininko interesus, peržiūrėjimo;
- g) atitinkamas vaikų – nusikaltimų aukų ir liudininkų teises, kurias numato JT vaiko teisių konvencija ir JT deklaracija “Dėl pagrindinių teisingumo principų nusikaltimų ir piktnaudžiavimo valdžia aukoms”;

20. Nusikaltimų aukos – vaikai, jų šeimos, teisėti atstovai turi teisę neatidėliotinai (ar skubiai) gauti informaciją apie šiuos aspektus:

- a) baudžiamosios bylos tyrimo eigą ir tvarką, įskaitant įtariamojo suėmimą, sulaikymą, atitinkamų karDOMŲ priemonių paskyrimą, jų pakeitimą, taip pat prokuratūros apie ikiteisminio tyrimo bei teismų apie teisminio nagrinėjimo metu priimtus sprendimus;
- b) esamus žalos atlyginimo būdus, kai patirta žala atlygina teisės pažeidėjas, valstybė baudžiamojo persekiojimo metu ar naudojant alternatyvius civilinius, ar kitus būdus.

VIII. Teisė būti išklaustyti ir pareikšti savo nuomonę ir abejones (baimę)

21. Specialistai ir kiti baudžiamojo proceso dalyviai turi taikyti visas turimas priemones, siekiant, kad vaikas – nusikaltimo auka ir liudininkas galėtų išreikšti savo nuomonę, taip pat abejones, baimę dėl jų dalyvavimo baudžiamajame procese. Taigi čia būtina:

- a) užtikrinti vaikų konsultavimą, esant būtinumui, naudoti visą įmanomą informaciją (19 punktas);
- b) užtikrinti vaikams turėtų galimybę laisvai ir savo nuožiūra pateikti mintis, pastabas, abejones dėl baudžiamajame procese nagrinėjamų aplinkybių, nuogastavimus dėl galimo pasikėsimo iš kaltinamo asmens, taip pat dėl jiems parankaus parodymų davimo;
- c) tinkamai atsižvelgti į vaiko nuomonę ir baimes, o jei (jų negalima išsklaidyti) jos nepasitvirtina, nėra pagrįstos, tada imtis priemonių, kuriomis vaikui išaiškinamos jo neramumo priežastys, nuomonės pagrįstumas ir kt.

IX. Teisė į efektyvią pagalbą

22. Vaikai – nusikaltimų aukos ir liudininkai, atitinkamais atvejais jų šeimos nariai turi gauti pagalbą, kurią teikia tinkamai paruošti specialistai. Kalbama apie pagalbines finansines, teises, konsultacines, medicinines, pedagogines paslaugas, fizinės ir psichologinės paramos tarnybas, būtinas vaiko reintegracijai. Kiekviena pagalba turi būti teikiama atsižvelgiant į vaiko poreikius ir suteikiant jiems galimybę efektyviai dalyvauti visuose baudžiamojo proceso etapuose.

23. Suteikdami pagalbą vaikams – nusikaltimų aukoms ir liudininkams specialistai turi imtis visų priemonių, kuriomis būtų užtikrintas pagalbos koordinavimas, siekiant, kad vaikas nepatirtų nepagrįstai didelio poveikio.

24. Vaikai – nusikaltimų aukos ir liudininkai turi gauti pagalbą iš asmenų, užtikrinančių šio pobūdžio veiklas, t.y. specialistų, iki tol, kol yra paslaugų, pagalbos poreikis, t.y. vaikas negali būti paliktas be „prižiūros“.

25. Specialistai privalo įdiegti ir įgyvendinti priemones, kurios palengvintų vaikų parodymų davimą, o taip pat bendravimą ir procesinių priemonių supratimą, t.y. viską, kas vyksta ikiteisminio ir teismo nagrinėjimo metu. Tokios priemonės būtų:

- a) specialistų, teikiančių vaikams – nusikaltimų aukoms ir liudininkams buvimas, t.y. atitinkamos paramos ir pagalbos sistemos buvimas, ypatingų vaikų poreikių apskaita (registracija);
- b) vaiko palydos paslauga proceso metu, t.y. duodant parodymus, apklausų metu. Tai asmenys, teikiantys paramą, tarp jų specialistai ir atitinkami šeimos nariai. taip pat specialistai bendraujantys su šeimos nariais;
- c) teismo nagrinėjimo metu būtinas globėjų dalyvavimas, užtikrinantis vaiko interesų apsaugą.

X. Teisė į asmeninį gyvenimą

26. Vaikai – nusikaltimų aukos ir liudininkai turi pirmumo teisę pasinaudoti savo asmeninio gyvenimo apsauga;

27. Bet kuri informacija, susijusi su vaiku, dalyvaujančiu baudžiamajame procese, turi būti apsaugota. Tokia apsauga užtikrinama laikantis konfidencialumo ir informacijos neviešinimo, t.y. informacija, kuri leidžia nustatyti vaiko, dalyvaujančio baudžiamajame procese, asmenybę;

28. Esant būtinumui būtina imtis priemonių, kuriomis pašalinami visuomeniniai ir masinės informavimo atstovai iš teismo posėdžių salė, kai vaikas duoda parodymus.

XI. Teisė į apsaugą nuo sunkių situacijų baudžiamojo proceso metu

29. Specialistai privalo imtis prevencinių priemonių, kad nekiltų sudėtingų situacijų paieškos, ikiteisminio tyrimo bei teismo nagrinėjimo etapuose, siekiant užtikrinti vaikų teisėtus interesus.

30. Specialistai privalo atitinkamai elgtis su vaikais – nusikaltimų aukoms ir liudininkais:

a) užtikrinti vaiko paramą, lydinį jį viso baudžiamojo proceso metu, kai tai būtina siekiant maksimalaus vaiko teisių apsaugos;

b) užtikrinti aiškumą dėl atliekamo baudžiamojo proceso, formuojant vaiko suvokimą apie tai, kas vyksta proceso metu, siekti maksimalaus aiškumo. Vaiko dalyvavimą teisminiame nagrinėjime bei apklausose būtina iš anksto suplanuoti ir stengtis, kad būtų nepertraukiamas vaiko ryšys su specialistais;

c) užtikrinti kuo skubesnį bylos nagrinėjimą teisme, išskyrus atvejus, kai teismo nagrinėjimo pratęsimas siejamas su vaiko interesų užtikrinimu. Taip pat būtina pagreitinoti ikiteisminį tyrimą, imtis visų įstatyminių, tarydinių priemonių, ypač pagreitinant bylos nagrinėjimo procedūrą;

d) naudoti vaiko interesus užtikrinančias priemones, įskaitant ir specialiai įrengtus vaiko apklausų kambarius, taip pat specialias tarpžinybines institucijas, nestandartines teismo patalpas, kuriose vaikai jaustųsi

saugiai. Taip pat būtina nustatyti tinkamą bylos nagrinėjimo laiką, pertraukas, kurios daromos atsižvelgiant į vaiko amžių bei brandą. Be to, būtina nustatyti procedūras, kurios numato vaiko iškvietimą teisminei apklausai tik tada, kai tai būtina ir taikant kitas priemones, palengvinančias vaiko parodymų davimą.

31. Specialistai turėtų taikyti priemones siekdami:

a) Riboti apklausų skaičių. Turi būti naudojamos specialios apklausos procedūros, kurios leistų sumažinti vaiko apklausų, kitų procesinių veiksmų, teisminių posėdžių skaičių, taip pat atsisakyta nebūtinų procedūrų, kartu naudojant iš anksto fiksuotą informaciją, pvz., vaizdo įrašą;

b) riboti perteklinių kontaktų su pažeidėju, jo atstovais, gynėju, taip pat su kitais asmenimis, neturinčiais tiesioginio ryšio su baudžiamuoju procesu, skaičių. Specialistai turėtų užtikrinti vaiko apsaugą, ypač tokių procesinių veiksmų atvejais, kaip akistata (kryžminė paklausa). Visais atvejais, kai tai būtina ir įmanoma, vaiko apklausa ir jo išklausymas teisme turi būti atliekamas teisės pažeidėjui nesant, turi būti numatytos atskiros laukimo ir apklausos patalpos.

c) apklausų metu užtikrinti vaiko interesus apsaugą, taip pat sudaryti galimybę teisminės priežiūros priemonių vykdymui, siekiant liudijimo proceso palengvinimo ir įbauginimo tikimybės sumažinimo, pvz., naudojant pagalbinės apklausos priemones ar naudojantis ekspertų-psichologų paslaugomis.

XII. Teisė į saugumo užtikrinimą

32. Tais atvejais, kai vaikų (aukų/liudytojų) saugumui gali kilti pavojus, vertėtų naudoti atitinkamas priemones, informuojančias atitinkamus organus apie riziką, susijusią su santykių/eligimosi nesaugumu, ir vaikų apsaugą nuo tokios rizikos iki baudžiamojo proceso pradžios, jo metu ir jam pasibaigus.

33. Specialistai, kontaktuojantys su vaiku, įtariantys, kad vaikui, kuris yra auka/liudytojas, buvo, yra daroma arba gali būti padaryta žala, privalo apie tai informuoti kompetentingus organus.

34. Vertėtų paruošti/apmokyti specialistus šiais klausimais: prisipažinimas ir įspėjimas dėl įbauginimo, grasinimas arba padaryta žala vaikams (aukoms/liudytojams). Tais atvejais, kai aukoms/liudytojams vaikams gali kilti grėsmė dėl bauginimų, grasinimų arba kai jiems gali būti padaroma žala, vertėtų numatyti atitinkamas vaikų saugumo priemones. Tokios priemonės galėtų būti:

a) tiesioginių kontaktų vengimas tarp aukų/liudytojų vaikų ir įtariamų teisės pažeidėjų bet kuriame baudžiamojo proceso etape;

b) teismo draudžiamųjų įpareigojimų naudojimas, kartu numatant sisteminę registraciją;

c) teismo nutartis dėl kardomųjų priemonių skyrimo įtariamam asmeniui (namų areštas, užstatas);

d) vaikų aukų/liudytojų saugumo užtikrinimas, kai tai yra įmanoma padaryti ar kai tai yra būtinybė iš policijos pusės ar kitų kompetentingų institucijų, informacijos apie esamos buveinės vietą slaptumo užtikrinimas.

XIII. Teisė į atlygį

35. Vaikams (aukoms/liudytojams) visais įmanomais atvejais turi būti numatomas atlygis, užtikrinant visišką kompensaciją, reintegraciją, restituciją. Atlygio gavimo ir priverstinio išieškojimo tvarka turi būti lengvai prieinama, atsižvelgianti į vaikų interesus.

36. Atsižvelgiant į vaikų interesus ir vadovaujantis galiojančiomis procedūromis vertėtų skatinti esamas baudžiamojo įstatymo procedūras ir procedūras atlyginti žalą apjungti kartu su netradicinėmis/neformaliois procedūromis, tokiomis kaip atkuriamasis teisingumas.

37. Atlygis taip pat gali būti teisės pažeidėjų restitucija, nustatyta teismo nutartimi, pagalbos suteikimas kaip kompensacija aukoms pagal galiojančius įstatymus, žalos atlyginimas pagal priimtą teismo nutartį, vadovaujantis galiojančiais įstatymais. Visais atvejais, kai tik įmanoma, turi būti numatomas medicinos, socialinės ir švietimo reintegracijos, psichologinės pagalbos, teisinės pagalbos išlaidų padengimas. Vertėtų nustatyti procedūras, užtikrinančias priverstinį įsakymų vykdymą dėl žalos atlyginimo ir kompensacijos išmokėjimo valstybei iki baudų išieškojimo.

XV. Teisė į specialias prevencines priemones

38. Papildant esamas prevencines priemones, kurias dera taikyti visiems vaikams, vaikai (aukos/liudytojai) yra ypač pažeidžiami žiūrint iš pakartotinės viktimizacijos pusės ar nusikaltimų padarymo, jiems reikia taikyti specialias strategijas.

39. Specialistai privalo paruošti ir įgyvendinti visa apimančias, tikslines strategijas ir veiksmus tokiais atvejais, kai yra tęstinės vaikų viktimizacijos tikimybės grėsmė/rizika. Tokiose strategijose ir veiksmuose turi būti atsižvelgta į viktimizacijos būdą/charakterį, ypač į viktimizaciją, susijusią su žiauriu elgesiu šeimoje, seksualine prievarta, prekyba vaikais, atitinkamų įstaigų piktnaudžiavimu sulaikymo metu. Strategijos gali remtis valstybinėmis, rajoninėmis ir pilietinėmis iniciatyvomis.

VAIKO RAIDA

EVALDAS KARMAZA

IVADAS

Vaiko raidos išmanymas suteikia papildomų žinių ir idėjų, kaip reikėtų organizuoti auklėjimą, kaip suprasti vaiko elgesio motyvus, kaip įvertinti, ar stebimas vaikas vystosi sveikai. Vaiko raida yra gana plačiai ištirtinėta, nors dar yra daug klausimų, į kuriuos nėra aiškių ir tyrimais pagrįstų atsakymų. Daugelio tyrimų rezultatai rodo, kad vaiko raidai gali daryti įtaką labai daug veiksnių ir jų supančių suaugusiųjų.

Kas vaikams būdinga? Vaikas vystosi tam tikrais raidos tarpsniais. Du aspektai yra svarbūs: pirma, kiekvieno vaiko raidos kelias yra labai individualus. Dėl to yra nemažai vaikų, kurie neatitinka bendrai tyrimais nustatytų amžiaus normų. Antra – vaiko vystymasis tam tikru periodu gali sustoti dėl įvairiausių priežasčių. Kalbant apie tai, kas formuoja vaiką, visada yra keliamas klausimas: genai ar aplinka? Į šį klausimą nėra tiksliai atsakyta. Tyrimai rodo, kad vaiko vystymuisi įtaką daro ir paveldėjimas, ir šeima, ir mokykla, ir draugai, ir televizija, ir t. t.

Toliau išsamiau yra nagrinėjama vaiko raida pagal tam tikras vystymosi sritis (fizinis, kognityvus, emocinis ir t. t.). Toks apžvalgos būdas leidžia atidžiau pažvelgti į kai kurias sritis, kurioms Lietuvoje, kalbant apie praktinį žinių taikymą, yra skiriama nepakankamai dėmesio (vienos vaiko sritys yra ugdomos labiau, kitos – santykinai apleistos).

Vaikai augdami gyvenime susiduria su įvairiais uždaviniais. Kūdikis ir 5 metų vaikas ar ketvirtokas ir dešimtokas – labai skirtingi, vertinant pagal tai, ką jie gali, kuo domisi, ką moka, kokių turi interesų. Kokie yra vaiko poreikiai ir ką bando vaikai skirtingose amžiaus grupėse¹:

Kūdikiai:

- prisirišimas;
- saugumo jausmas;
- gebėjimas saugiai trumpam atsiskirti nuo tėvų;
- bandymas kalbėti;
- ribų išmokimas.

Ikimokyklinukai:

- fantazijos ir vaizduotė;
- smalsumas;
- blogo ir gero atskyrimas;

¹ Investigation and Prosecution of Child Abuse. 2004. P. 27.

- lyties tapatumas;
- kalbos vartojimas, reiškiant norus ir jausmus;
- kalbos vartojimas, kuriant ir palaikant santykius;
- informacijos įsiminimas;
- sąmoningumo didėjimas.

Pradinukai:

- orientavimas į mokymąsi;
- smulkesnių gebėjimų lavinimas;
- taisyklių perpratimas;
- loginių padarinių – priežasčių supratimas;
- santykių užmezgimas už šeimos ribų;
- mokymasis bendradarbiauti ir varžytis;
- didėjanti priklausomybė nuo draugų;
- pasirengimas brandai.

Paaugliai:

- atsiskyrimas nuo šeimos;
- visuomenės taisyklių ribų išbandymas;
- jėgos sampratos patikrinimas;
- tapatumo, moralės, religinių pažiūrų, ateities tikslų formavimasis;
- seksualumo išreiškimas.

VAIKŲ FIZINIS VYSTYMASIS

*„Kai mano dukrai suėjo 8 metai, pasidarė sunku su ja susikalbėti. Ji visą laiką buvo suirzusi, aikština...“.*² Vėliau motina išsiaiškino, kad apie šiuos metus jos dukros kūne pradėjo kisti hormonai, kūnas pradėjo tįsti. Tai sukėlė mergaitės irzlumą.

Vaiko augimas. Vaikai keičiasi stebuklingai greitai. Bet ne visos kūno dalys auga vienodai tolygiai. Kūdikiai turi ypač didelę galvą. Gimus vaikui, galva jau yra apie 60 procentų būsimos suaugusiojo galvos. Per pirmuosius 6 mėnesius kūdikio svoris padvigubėja. Apie antruosius metus vaikas jau turi pusę savo būsimo suaugusio kūno ūgio. Nuo pat gimimo greičiausiai vystosi vaiko nervinė sistema. Vaiko smegenys aktyviausiai vystosi iki 6 metų. Nuo 6–8 metų neuronų skaičiaus augimas gerokai sulėtėja. Nuo 12–14 metų smegenų ląstelių beveik nedaugėja. Vaiko fizinis kūnas pastebimai auga nuo gimimo iki 6 metų. Vėliau augimas sulėtėja. Kitas kūno augimo šuolis – nuo 11–12 metų iki 16–18. Įdomu pastebėti, kad suaugusieji apie staiga paaugusius paaug-

² Bee H. The Developing Child. 2000. P. 168.

glius mano, kad jie nerangūs. Tyrimai rodo, kad vaikai, net ir staiga ūgtelėję, turi tokią pat gerą judesių koordinaciją kaip ir suaugusieji (Malina, 1990)³.

Vaikai vaikščioti išmoksta net ir be suaugusiųjų pagalbos. Galima sakyti, kad gamta savotiškai užprogramavo kai kuriuos vaikų gebėjimus. Jei tėvai nemoko vaikų vaikščioti, jie tai išmoksta daryti truputį vėliau⁴, nei tėvų padedami (vaikas paprastai išmoksta vaikščioti apie 12 augimo mėnesių).

Apie 10 metus mergaitėms ir apie 12 metus berniukams dėl hormonų poveikio prasideda naujas augimo šuolis. Pirmiausia paauga plaštakos ir pėdos, vėliau – rankos ir kojos. Lėčiausiai keičiasi dubuo. Maždaug po 2–3 metų (po pastebimo ūgtelėjimo) prasideda lytinis brendimas.

Paaugliai jautriau reaguoja į besikeičiantį kūną. Padidėja dėmesys savo išvaizdai. Pastebėta, kad beveik 40 procentų merginų ir 30 procentų vaikų pradeda galvoti, kad jie negražūs, išsigimę (Offer, 1988)⁵. Paaugliai, ypač merginos, griebiasi įvairių, kartais net drastiškų priemonių „koreguoti“ savo besikeičiantį kūną (pvz: anoreksija ar bulimija dažnai kyla dėl iškreipto savęs įsivaizdavimo). Laikui bėgant, paaugliai pripranta prie pasikeitusio kūno.

KAS STABDO VAIKO FIZINĮ AUGIMĄ?

Stresas ir meilės trūkumas. Pastebėta, kad vaikai, nejaučiantys meilės, patiria stresą, jie auga lėčiau, yra prasčiau išsivystę motoriniai judesiai. B. Lozoff (1989)⁶ pastebėjo, kad tokių vaikų gali būti 1 iš 20. Tėvų neatidumas ir priešiškus vaikai skatina jį užsidaryti, prastėja jo apetitas. O tai tiesiogiai atsiliepia augimui. Nustatyta, kad emocinė deprivacija (šiltų santykių nebuvimas, vaiko atskirtis) pakeičia endokrininę sistemą ir pakeičia augimo hormono gaminimą. Tokį vaiką laiku patalpinus į aplinką su teigiama *emocrine* atmosfera, galima beveik visiškai atstatyti jo augimą (Brockington, 1996)⁷. Jeigu netinkamos emocinės sąlygos nustatomos pavėluotai, kai vaikas augo deprivuotoje aplinkoje savo pirmuosius 2 gyvenimo metus, tuomet koreguoti vaiko augimą galima tik iš šalies. Šie vaikai auga lėčiau, dažniau bus pastebima kitų sutrikimų.

Maitinimas. Negailestingo „eksperimento“ rezultatus galima pastebėti tarp Korėjos vaikų. Dėl maisto nepritekliaus Šiaurės Korėjos vaikai yra apie 10–12 cm mažesni, nei jų Pietų Korėjos bendraamžiai. Suaugę korėjiečiai, kuriems daugiau nei 40 metų, beveik neturi jokių ūgio skirtumų⁸. Šis pavyzdys iliustruoja, kad sveikas maitinimasis turi didelę įtaką vaiko fiziniam augimui.

³ Bee H. The Developing Child. 2000. P. 172.

⁴ Gerrig R. J., Zimbardo P. G. Psychology and Life. 2002. P. 503.

⁵ Pgl. Gerrig R. J., Zimbardo P. G. Psychology and Life. 2002. P. 505.

⁶ Pgl. Shaffer D. R. Developmental Psychology Childhood and Adolescence. 2002.

⁷ Ten pat. P. 276.

⁸ Demick B. Effects of famine: Short stature evident in North Korean generation. Seattle Times, 2004 02 14.

Vaiko augimas yra genetiškai užprogramuotas. Jeigu dėl maisto trūkumo jis sulėtėja (ar visai sustoja), tai sutvarkius mitybą, pastebimas gerokai greitesnis (kompensacinis) augimas. Jeigu maitinimas buvo blogas ilgesnį laiką, vaiko augimas „nesugrįš“ prie genetiškai užprogramuoto. Jautresnis laikotarpis – amžius iki 5 metų. Jeigu vaikai šiuo periodu buvo blogai maitinami, jie visą gyvenimą liks žemesni, sulėtės smegenų augimas. Skurdas taip pat daro tiesioginę įtaką vaikų fizinei gerovei. Skurdžiai gyvenančiose šeimose vaikai 2–3 kartus dažniau žūva dėl nelaimingų atsitikimų ar ligų, 40 procentų daugiau praleidžia pamokų dėl ligos, 2–3 kartus dažnesni regos sutrikimai ir pan.

Vaiko ligos. Paprastai įvairios ligos vaiko augimą gali pristabdyti tik laikinai. Tokios ligos kaip tymai, vėjaraupiai, nedaro įtakos vaiko augimui. Po ligos, kuri pristabdo vystymąsi, vaiko augimas pagreitėja. Svarbiausia sąlyga – normalus maitinimasis. Nekokybiškas maistas silpnina imuninę sistemą. R. Martorellas (1980)⁹ pastebėjo, kad tie ikimokyklinio amžiaus vaikai, kurie dažniau serga ir blogiau maitinasi, yra apie 2–3 kg lengvesni ir 3–5 cm mažesni nei jų bendraamžiai. Taip pat pastebėta, kad nepilnose šeimose vaikai serga dažniau (astma, galvos skausmai ir kiti negalavimai) (Dawson, 1991)¹⁰.

Keli įdomūs faktai apie fizinį vystymąsi:

- Mergaitės, lankančios sporto būrelius, save vertina geriau (Richman, 2000)¹¹.
- Per paskutinius 100 metų pagreitėjo vaikų brendimas. Pavyzdžiui, apie 1900 metus mergaitės pirmąsias menstruacijas turėjo apie 14–15 metus. Dabar vidurkis yra 12,5 m. (Tanner, 1990)¹². Intensyvus sportas vėlina brendimą.
- Berniukai, kurie vėliau bręsta, blogiau mokosi mokykloje, gauna mažesnius pažymius. Vėliau skirtumai išnyksta (Durbas ir kt., 1991)¹³.

VAIKŲ MĄSTYMO VYSTYMASIS

Neretai tai yra įvardijama kaip žmogaus kognityvus vystymasis. Daug tyrimų atliko šveicarų psichologas J. Piaget, jo sukurta teorija dažnai yra remiamasi iki šiol (nors kai kurie jo teiginiai yra patikslinti ar net paneigti naujesniais tyrimais), aiškinant vaiko mąstymo vystymąsi.

Vaiko mąstymo pagrindas – tai kognityvios schemos. Schema – tai tam tikra vidinė kategorija (įsivaizdavimų kompleksas), kaip žmogus supranta tam tikrus išorinio pasaulio elementus. Pavyzdžiui, kamuolio metimas – vaiko schemoje yra „surašyta“, kaip turi laikyti rankose, kaip stipriai mesti, kokio tikėtis rezultato.

⁹ Pgl. Shaffer. D. R. *Developmental Psychology Childhood and Adolescence*. 2002. P. 275.

¹⁰ Bee H. *The Developing Child*. 2000. P. 200.

¹¹ Pgl. Shaffer D. R. *Developmental Psychology Childhood and Adolescence*. 2002. P. 248.

¹² Ten pat. P. 250.

¹³ Ten pat. P. 257.

Nuo gimimo šios schemos yra labai elementarios. Tai, pavyzdžiui, ėmimo schema. Tik ką gimęs vaikas turi taip vadinamąsias sensorines-motorines schemas (pavyzdžiui, daiktą patikrinti reikia įsidedus į burną, išbandžius skonio receptoriais). Vaikui augant, schemos keičiasi, sudėtingėja. Yra išskiriamos tokios vaiko mąstymo vystymosi stadijos:

Amžiaus tarpsnis	Stadija	Pagrindinės schemos ar patirties demonstravimo būdai	Įgyjami bruožai
Nuo gimimo iki 2 metų	Sensomotorinė	Supančios aplinkos tyrinėjimui naudojamos sensorinės arba motorinės galimybės. Stadijos pradžioje vaikai naudojami tik refleksais, vėliau įgyja gebėjimą koordinuoti judesius pagal savo jautimus.	Kūdikiai įgyja primityvių savęs ir kitų jausmą, atsiranda objekto pastovumas, tai yra kai suvokiama, kad objektas nedingo, net ir jo nematant.
2–7 metai	Ikioperacinė*	Vaikai sukuria vidinius simbolius tiems daiktams, žmonėms ar reiškiniams, su kuriais susidūrė. Juos mintyse turi vaizdų, garsų, žodžių pagalba.	Žaisdami vaikai lavina vaizduotę. Mąstymas – egocentrinis (vaikas mano, kad kiekvienas pasaulį mato taip kaip jis). Vaikai daug mokosi, imituodami kitus žmones.
7–11 metų	Konkrečių operacijų stadija	Vaikai gali objektus kategorizuoti pagal tam tikrą savybę (pavyzdžiui, ilgi daiktai).	Perpylus sultis iš siauros stiklinės į plačią, vaikas pradeda suvokti, kad sulčių kiekis nepasikeitė (nors pirmas įspūdis, kad jų liko mažiau).
11 metų ir vyresni	Formalių operacijų stadija	Paauglys gali suprasti ir vartoti abstrakčias sąvokas, kurti hipotezes. Jis jau nėra tik „čia ir dabar“.	Loginio mąstymo nebevaržo konkretumas ar būtinybė stebėti. Paaugliai gali kelti hipotetinius klausimus. Jiems būdingas sisteminis mąstymas, dėl kurio galima svarstyti keletą problemos sprendimo variantų ir išsirinkti tinkamiausią.

* Operacija – bazinė mąstymo struktūra, kurios padedama kinta turimos informacijos struktūra, turinys, kategorijos

Detaliau panagrinėsime vaikystę ir paauglystę. **Vaikystė** (ankstyvoji – 3–5 metai, vidurinė – 6–11 metai) – tai pagrindinis mąstymo šuolis. Apie 1–3 metus formuojasi

gebėjimas suteikti simbolius. Tai pasireiškia žaidžiant, kai daiktams ar žaislams suteikiama kita prasmė, nei yra daiktas. Žaidimai ugdo vaikų pažintinius ir socialinius gebėjimus (Slade ir Wolf, 1994)¹⁴. Dėl to vaikams turi būti sudarytos sąlygos žaisti. Taip pat šiuo laikotarpiu formuojasi kitas svarbus mąstymo komponentas – imitavimas. Kūdikiams gali pakartoti veiksmus iš dviejų elementų (pvz: kamuoliuko įdėjimas į kibirą ir jo pakratymas). Trečiaisiais metais vaikai jau gali pakartoti veiksmus iš 8 dalių. Vaikai dažniau kartoja tėvus nei televizijos laidas ar draugus. Pagal L. Kuczinsky (1987)¹⁵, net iki 71 procento vaikų išmokyti veiksmų yra motinos veiksmų pakartojimas. Dėl to tėvų teigiamas elgesys vaikystėje yra svarbi auklėjimo dalis.

Apie 2 metus vaikų sakiniai būna iš vieno–dviejų žodžių. Apie 4-uosius metus vaikai pradeda suprasti kalbos taisykles¹⁶. 3–6 metų vaikams dar būdingos šios mąstymo savybės:

- Animizmas. Vaikai net negyviems daiktams priskiria gyvųjų būtybių savybes (saulė, traukinys, debesys ir pan.).
- Materializavimas. Vaikų fantazijos jiems gali atrodyti labai realios ir tikros, kaip ir realybėje esantys daiktai.
- Egocentrizmas. Tai vaikų polinkis aplinką (žmonės, daiktus) vertinti tik pagal savo kriterijus. Vaikas negali suprasti, kad kitas žmogus gali turėti kitokią nuomonę.

Paauglystėje (apie 11–12 metus) pereinama į formalių operacijų stadiją. Šiame raidos tarpsnyje paaugliai kelia hipotezes, aktyviau naudoja logiką. Pavyzdžiui, į klausimą „jeigu visų marsiečių kojos būtų geltonos, o šalia manęs stovėtų marsietis, kokios būtų jo kojos?“ paaugliai atsakytų „geltonos“. Pradinių klasių vaikai dažniau atsakytų „aš nemačiau marsiečio“ arba „kojos negali būti geltonos“. Šis pavyzdys rodo, kad paaugliai gali suvokti hipotetines aplinkybes ir naudotis logika.

Gabūs ir aktyviai lavinami vaikai gali anksčiau pereiti į formalių operacijų stadiją. Deja, ne visi paaugliai ir suaugusieji pereina į šią stadiją. Gali būti, kad hipotetinį („kas būtų, jeigu būtų“) ir loginį mąstymą paaugliai naudoja tik kai kuriose srityse (matematika, fizika, politika), bet kasdieniame gyvenime to netaiko. Tai priklauso nuo jų noro, intensyvių emocijų, ar sprendžiamas klausimas yra aktualus asmeniškai (Neimark, 1975)¹⁷. Tyrimai rodo (pvz., Ward ir Overton, 1990), kad paaugliai savo gebėjimus dažniau taiko tuomet, kai jie to nori. Dėl šios priežasties juos motyvuoti aukštesniems pasiekimams yra būtina (pvz., kalbėti apie jų numatomus pasiekimus, dažniau laikyti gebėjimus ir pan.).

Paaugliai „ant svarstyklių“ deda ir savo tėvų idealus, šeimos taisykles, lygina savo tėvus su kitais, vertina, „kas būtų, jeigu jų tėvai būtų kitokie...“. Paaugliai pradeda smerkti tėvus, jeigu tėvai patys nesilaiko taisyklių ar normų, kurių turi laikytis paaugliai. Tėvai, bendraudami su paaugliais, turi daugiau aiškinti. Vaikai priešinasi vien tik paliepimams (ypač jeigu tie paliepimai paauglių akimis atrodo neracionalūs). Paaugliai, remdamiesi hipotetiniu mąstymu, iškelia daug sudėtingų klausimų (pavyzdžiui, „jeigu

¹⁴ Pgl. Newcombe N. Child Development: Change over Time. 1996. P. 220.

¹⁵ Ten pat. P. 223.

¹⁶ Craig G. J., Baucum D. Human Development. 2002. P. 319.

¹⁷ Pgl. Newcombe N. Child Development: Change over Time. 1996. P. 497.

Dievas myli žmones, kodėl pasaulyje yra tiek daug kenčiančiųjų“). Paaugliai, keldami įvairias hipotezes, vertindami įvairius dalykus, gali „paskęsti“ apmąstymuose. Kartais savianalizė, savistaba, hipotezių analizavimas jiems teikia didelį malonumą. Neretai toks mąstymas būna egocentrinis (paaugliai mano, kad taip, kaip jie galvoja, galvoja ir kiti; kad tai, kas jiems įdomu, turi būti įdomu ir kitiems)¹⁸.

Vaiko ir paauglio mąstymas – įdomūs faktai:

- Jau stebint kūdikį galima iš dalies nuspėti, koks bus jo intelekto lygis. Pastebėta, kad kūdikiai, kuriems nusibosta tie patys žaislai, bet palyginti ilgai tyrinėja naują daiktą, vėliau turės aukštesnius intelekto rodiklius (McCall ir Carriger, 1993)¹⁹.

- Vaikai tik nuo dvejų metų pradeda suvokti, kad veidrodyje jie mato save (Lewis ir Brooks-Gunn, 1979)²⁰.

- 7 metų vaiko atmintis beveik susilygina su suaugusiojo atminties galimybėmis (Gathercole, 1998)²¹. Tik vaikas dar nenaudoja efektyvių įsiminimo technikų (pavyzdžiui, grupavimas, scenarijaus kūrimas).

- Mergaitės kalbėti išmoksta truputį anksčiau nei berniukai. Tai paaiškinama tuo, kad jos turi daugiau lėlių-žaislų, su kuriomis gali kalbėtis žaidimo metu (O'Brien, Nagle, 1987)²².

- Jau 3 metų vaikai gali mokėti dvi kalbas (Nicoladis, 1999)²³. Jie tik kartais vienos kalbos žodžius vartoja kalbėdami kita kalba. Maži vaikai, mokantys dvi kalbas, geba geriau prisitaikyti prie kintančių aplinkybių, yra mažiau sustabarėję (mąstymo lygyje).

- „*Isivaizduojami žiūrovai*“ – tai paaugliams būdingas fenomenas. Paaugliai neretai mano, kad juos kas nors stebi ir vertina. Tie menami stebėtojai yra net paauglio mintyse. Paaugliai yra labai jautrūs kitų žmonių nuomonei, ją gana ilgai apsvaisto (Elkind, 1967)²⁴.

- „*Amžinas gyvenimas*“. Tarp paauglių esti mitas, kad jie yra ypatingi, kad jiems nieko negali atsitikti, kad jie gyvens amžinai. Tai dažna tarp paauglių, linkusių elgtis rizikingai.

VAIKŲ EMOCINIS VYSTYMASIS

Ši vystymosi sritis tiesiogiai yra susijusi su žmogaus socialiniu vystymusi. Jas panagrinėsime atskirai, nes neretai vaikų emocinis pasaulis sulaukia nepakankamai dėmesio.

¹⁸ Pgl. Newcombe N. Child Development: Change over Time. 1996.

¹⁹ Ten pat. P. 174.

²⁰ Ten pat. P. 229.

²¹ Craig G. J., Baucum D. Human Development. 2002. P. 319.

²² Ten pat. P. 349.

²³ Ten pat. P. 353.

²⁴ Ten pat. P. 517.

Dabartinės teorijos teigia, kad vaikų emocijos yra pagrindas tam tikram tikslui pasiekti (Saarni et. al. 1998)²⁵. Vaiko emocijos – vaiko protinio vystymosi, socialinių santykių ir fizinės sveikatos pagrindas.

Nuo gimimo stebimos kelios vaiko pagrindinės emocijos. Tai džiaugsmas, susidomėjimas, nuostaba, baimė, pyktis ir liūdesys. Kūdikio emocijas galima „skaityti“ iš jo veido išraiškos, galūnių judesių. Daugiausia tyrėjai nagrinėja keturis jausmus: džiaugsmą, pyktį, liūdesį ir baimę. Džiaugsmą kūdikiai išreiškia šypsena. Vėliau šypsena įgyja socialinę prasmę (vaikas ja bendrauja su suaugusiais). Nuo 4–6 mėnesių vaikas labiau pradeda reikšti pyktį. Su amžiumi pykčio intensyvumas didėja. Priežastis – vaikai pykdami kontroliuoja aplinką (tėvus, mokytojus ir pan.). Liūdesį kūdikiai ir vaikai jaučia rečiau nei pyktį. Liūdesys – tai reakcija į praradimą (atskyrimas nuo tėvų, daikto praradimas). Liūdesį dažniau jaučia vaikai, kurių gyvenime yra pažeisti tėvų ir vaikų santykiai. Nuo vienerių metų vaikas ima bijoti. Dar tik pradėjus šliaužioti atsiranda aukščio baimė. Kai kurie vaikai genetiškai yra užprogramuoti jausti didesnę baimę. Vaiko baimės stiprumas daug priklauso nuo to, kiek jos turi tėvai. Pvz., Izraelio mažose bendruomenėse (kibucuose) vaikų baimingumas yra didesnis dar nuo kūdikystės (vaikai labiau bijo nepažįstamų žmonių nei kitose kultūrose), nes suaugusiųjų pasaulyje yra didelė teroristinių išpuolių rizika (Saarni ir kt., 1998)²⁶. Kad vaikas vystytųsi sveikai, jis turi turėti vadinamąjį saugų pagrindą (angl. *secure base*), kur visada gali grįžti ir jaustis saugiai, kur nekils baimės jausmas. Vaikai, neturėdami saugaus pagrindo (patikimo suaugusiojo, saugaus kambario ir pan.) turi daugiau vystymosi sutrikimų.

Tam, kad vaikas išmokyti išvengti pavojingų aplinkybių, jam nebūtina patirti skausmo ar bausmių. Vaikas jaučia tėvų emocijas, kai jis ką nors daro netinkamai. Tai yra pakankama sąlyga, kad vaikas mokytųsi. Kai vaikas jaučia per didelį nerimą, slopsta jo protiniai gebėjimai. Nedidelis nerimas (juntamas tik epizodiškai) pagerina protinę veiklą. Kai mes laikome egzaminą, geriausius rezultatus pasiekiamo, kai jaučiame nedidelį nerimą (Barason, 1980)²⁷. Emocijos veikia vaiko atmintį. Vaikai, patiriantys stiprias neigiamas emocijas, gerai įsimena sukėlusį jas įvykį, sukėlusį šias emocijas. Net po pirmųjų skiepų vaikas gali ilgą laiką pradėti vengti tokių aplinkybių (ir apskritai gydymo procedūrų; Goodman, 1991)²⁸. Per didelis nerimas yra žalingas. Vaikai, patiriantys stiprų nerimą, sunkiau atsimeina šalutinę informaciją (pvz., nusikaltimo aplinkybes) (Bughental, 1992)²⁹.

Dažnos neigiamos emocijos (pavyzdžiui, stresas) padidina pulsą ir kraujo spaudimą, mažina imunitetą. Vaikai dažniau serga, turi virškinimo problemų. Pastebima tokia grandis: vaikų, kurie namuose kenčia dažnus smurtinius išpuolius, yra socialiai apleisti, auga globos namuose, kraujyje atsiranda daugiau kortizolio. Kortizolis sukelia elgesio problemų ir fizinės sveikatos negalavimų. Tokie vaikai yra nerimastingesni,

²⁵ Pgl. Berk L.E. Child Development. 2003. P. 625.

²⁶ Ten pat. P. 634.

²⁷ Ten pat. P. 625.

²⁸ Ten pat. P. 625.

²⁹ Ten pat. P. 625.

maistą kartais vartoja, lyg valgytų paskutinį kartą, jeigu jaučia, kad ko nors negaus (pvz., maisto), reaguoja agresyviau (Gunnar, 2000)³⁰.

Vaikus, kurie pirmaisiais gyvenimo metais buvo emociškai traumuoti (ar apleisti), galima išgydyti (kartu sumažėja kortizolio kiekis). Pavyzdžiui, J. S. Fisheris (ir kt. 2000) sukūrė programą, kurios metu išmoko tėvus tinkamai elgtis su vaiku. Vaikams kartu su tėvais taikoma žaidimų terapija. Užsiėmimai trunka 10 savaičių. Jau po 5 savaičių sumažėja netinkamo vaikų elgesio išraiškų, kraujyje sumažėja kortizolio³¹.

Vaikai turi išmokti atpažinti savo emocijas ir tinkamai (tai yra nežalojant kitų ir savęs) jas reikšti. To vaikai išmoksta tose šeimose, kur ir teigiamos, ir neigiamos emocijos yra išsakomos, nėra slepiamos. Tėvų emocijos tiesiogiai veikia vaiką. Pavyzdžiui, motinų, kurios serga depresija (apie 8–10 procentų visų moterų), vaikai būna irzlesni, sunkiau užmezga artimus santykius su suaugusiais, mažiau dėmesingi ir jautrūs aplinkiniams, blogiau miega (Field, 1998; Martis ir Gaffan, 2000)³². Jeigu motinos serga gilia depresija, vengia gydytis, rekomenduojama, kad laikinai vaikus augintų kitas artimas asmuo (tėvas, giminaičiai ar pan.). Vaikai, nuolat jaučiantys pavojų, vėliau mokykloje ar kitoje aplinkoje gali pasidaryti nekontroliuojami, jeigu susiduria su stresinėmis aplinkybėmis.

Ilgą laiką galvota, kad vaikai neserga depresija. Tyrimais nustatyta, kad apie 10 procentų vaikų (iki brandos) susiduria su šia emocinio sutrikimo forma. Net 30–40 procentų paauglių susiduria su trumpalaikės depresijos formomis. Jei depresija trunka ilgiau nei 6 mėnesius – diagnozuojama klinikinė depresija. Tokia forma pasitaiko 1 procentui vaikų (iki brendimo), 1,6–8 procentų – paauglių. Depresiją vaikams gali sukelti: depresija serganti motina, perkėlimas į kitą mokyklą, tėvo darbo netekimas, artimųjų mirtys ir pan. Vaikams būtina suteikti pagalbą, nes depresijos negydant didėja savižudybės rizika, prastėja mokymosi rezultatai, vaikai nustoja domėtis juos dominusia veikla, mažėja draugų.

VAIKŲ TAPATUMO IR SOCIALINIS VYSTYMASIS

Stebint 2 metų vaikų žaidimus jau galima pamatyti, kaip vaikai bendrauja tarpusavyje. Vieni bus altruistiškesni, kiti – bejėgiškesni. Tarp jų dar nebus draugystės ženklų. Stebint 5–6 metų vaikus, galima pastebėti, kad daug kas jau pasikeitė. Tarp tos pačios lyties vaikų nemažai draugiškų ryšių. Tarpusavio ginčai labiau pasireiškia riktelėjimais, pravardžiavimais (tarp dvimečių – stumdymais, atiminėjimais).

Vaiko tapatumo vystymasis. Nors vaikų socialinis vystymasis gana skirtingas ir individualus, pastebimos tam tikros bendros tendencijos. Vaikas tik apie 1–2 metus pradeda atpažinti save kaip atskirą individą. Šiame amžiuje išsivysto vadinamasis „kategoriškas aš“ (tai yra savęs suvokimas per tam tikrą kategoriją – „aš – berniukas“, „aš – didelis“, „aš – gera mergaitė“). Kategorijos yra labai apibendrintos.

³⁰ Pgl. Berk L.E. Child Development. 2003. P. 627.

³¹ Ten pat. P. 627.

³² Ten pat. P. 628.

Apie 3–5 metus vystosi „įsimenamasis aš“. Tai yra vaikas jau turi autobiografinę atmintį (ką jis darė, kur buvo, kaip elgėsi). Vaiko supratimui apie save šiame amžiuje didelę įtaką daro tėvų pokalbiai apie jo elgesį, nuotykius, prasižengimus ir pan. Vaikas save dažniausiai gali apibūdinti pagal išorinius ar stebimus bruožus. Šio amžiaus vaikai yra ganėtinai egocentriški. Tai tiesiogiai veikia ir jų santykius su aplinkiniais. H. Wellmanas (1994) sukūrė vadinamąją įsitikinimų-norų teoriją (angl. *believe-desire theory of mind*)³³. Jo teoriją pagrindžia nemažai tyrimų. Teorija teigia, kad žmonės kitų elgesį aiškina pagal kitų žmonių norus ir įsitikinimus. Kai tik vaikas pradeda suvokti, kad kiti žmonės elgiasi pagal savo norus ar įsitikinimus, jis tampa socialiai brandesnis. Tik pradinėse klasėse vaikai, įkalbinėdami draugus kokiai nors veiklai, pradeda atsižvelgti ir į draugų norus. Pastebėta, kad vaikai, turintys vyresnių brolių ir/ar seserų, efektyviau sprendžia įvairias socialines užduotis, jie greičiau išmoka atpažinti skirtingus žmonių įsitikinimus ir norus. Tas pats pastebėta ir tarp vaikų, gyvenančių išplėstinėse šeimose (kai, be tėvų, šeimoje gyvena kitų artimų giminių).

6–10 metų vaikai gali save apibūdinti kur kas išsamiau. Vaikai save charakterizuoja ne vienpusiškai. Jie gali vertinti ir teigiamus, ir neigiamus savo bruožus. „Aš“ – suvokimui įtaką daro lyginimai su bendraamžiais. Pradinių klasių moksleiviai geba save palyginti su kitais vaikais ne vien tik pagal išorinius, bet ir pagal vidinius (psichologinius) bruožus.

11 metų ir vyresni paaugliai gali save apibūdinti dar daugiau ir abstrakčiai (pavyzdžiui, „esu protingas“; taip save apibūdindamas paauglys gali apibendrinti keletą savo savybių – „esu protingas, nes esu talentingas ir nuovokus“).

Nuo mokyklinio amžiaus vaikai turi suformavę vadinamąjį dvigubą „aš“ – „idealus aš“ ir „realus aš“. „Idealus aš“ – tai savybės, kurias vaikas norėtų sau priskirti ar turėti. Dažniausiai šį savęs suvokimą formuoja kitų (tėvų, bendraamžių) nuomonė, kuri paskui suasmeninama, matomi kitų žmonių pavyzdžiai. „Realus aš“ – turimų savybių, esamų bruožų vertinimas. Labai didelis skirtumas tarp „idealaus aš“ ir „realaus aš“ sukelia emocinių problemų, smarkiai pažeidžia savivertę. Vaikui iki 8 metų didžiausią poveikį apie savąjį „aš“ daro tėvai, nuo 8 iki 15 metų – bendraamžiai.

Kalbant apie savęs vertinimą ir „aš“ tapatumą, galima iš dalies paaiškinti paauglių polinkį į nusikaltimus. Dauguma paauglių vienaip ar kitaip kartais pasielgia netinkamai, nusizengia įstatymams (alkoholio vartojimas, rūkymas ar pan.). Taip netiesiogiai jie išbando kitus vaidmenis. Paaugliai, kurie turi žemą savivertę, pesimistiškai žiūri į savo ateitį, būna depresiški, nusikalsdami nebemato tiek pavojaus dėl savo ateities. Kartais paaugliai susikuria vadinamąjį „melagingą aš“ (pradeda tvirtinti tokius teiginius apie save ir savo elgesį, kuriais patys netiki, bet, deja, elgiasi pagal šiuos klaidingus teiginius). Tai dažniau atsitinka, kai aplinkiniai prastai vertina jų „realųjį aš“. Paprasta išvada – net ir nusikalstantys vaikai turi būti ir teigiamai įvertinami, nes tai netiesiogiai gali užkirsti kelią tolesniems jų nusikaltimams. Kitas paauglystės bruožas – kartais

³³ Pgl. Berk L.E. Child Development. 2003. P. 699.

jie save labai gerai vertina, remdamiesi keliais (ar tik vienu) savo teigiamais bruožais (ir to jiems pakanka). Jeigu paauglys polinkį į nusikaltimus pradeda vertinti teigiamai, būtina formuoti jo požiūrį į jo tikrąsias teigiamas savybes, „užkirsti“ kelią aplinkiniams žmonėms, kurie jį gerbia už padarytus prasižengimus.

Paaugliai pagal savo tapatumo išsivystymą, gali būti tokiuose sąlyginiuose raidos tarpsniuose:

1. *Tapatumo išskaidymas* – paaugliai neturi aiškių gyvenimo orientyrų, nėra suformavę tam tikrų vertybių, nesistengia jų nustatyti („Aš nežinau, ką veiksiu po mokyklos, gal informatiką studijuosiu, o gal teisę.. Dar nežinau, man neįdomu.“).

2. *Nebrandus tapatumas* – paaugliai priėmė tam tikras vertybes ir išsiskėlė tam tikrus tikslus sau, apie tai daug nesvarstę. Neretai autoritetingi asmenys iš aplinkos už juos nusprendžia, ko gyvenime paauglys turi siekti ir kuo tapti („Mes šeimoje apie tai daug nediskutavome, bet kažkaip yra nuspręsta, kad stosis į architektūros studijas, nes tėvas yra architektas.“).

3. *Moratoriumas* – paaugliai savarankiškai aktyviai ieško ir formuoja savo identišumą, vertybes ir gyvenimo tikslus. Paaugliams būdingas eksperimentavimas su įvairia veikla („Aš, kaip mama sakė, esu katalikas nuo gimimo, bet dabar negaliu pasakyti, ar tikrai aš geras katalikas.“).

4. *Brandus tapatumas* – individai turi savarankiškai suformuotą vertybių sistemą, aiškius gyvenimo tikslus, juos lydi psichologinės gerovės jausmas, kalbant apie jų pasirinktą kelią („Kartais pavargstu nuo darbo, bet savo pasirinkto juristo kelio nenoriu keisti, man jis patinka.“).

Paaugliai gali „keliauti“ iš vieno raidos tarpsnio į kitą tiek aukštyn, tiek žemyn. Tokios pat stadijos būdingos ir suaugusiesiems. Individai gali išlikti visą gyvenimą tik vienoje stadijoje. Sveikiausias asmenybės vystymasis yra, kai iš moratoriumo tarpsnio pereinama į brandaus identišumo lygį. Tokie paaugliai (ir suaugusieji) dažniau patiria psichologinį komfortą, geriau save vertina, labiau sutampa jų realusis ir idealusis „aš“. Paaugliai, kurie „užstringa“ tapatumo išskaidymo ar nebrandaus tapatumo stadijoje, sunkiau prisitaiko, yra sustabarėję, laikosi nelanksčių nuostatų (kurias galima pavadinti net vidinėmis dogmomomis), nuomonių skirtumus priima kaip galimą pavojų (dėl to gali nekęsti kitaip mąstančių, besirengiančių bendraamžių), yra labiau priklausomi nuo kitų žmonių (kurie juos palaiko emociškai) (Kroger, 1995)³⁴. Juos lengviau įtraukti į sektas, ekstremalias grupuotes (nes ilgai nesvarstę jie priima kitų nuomonę). Paaugliai, esantys tapatumo išskaidymo stadijoje (net nebandė formuoti sau tikslų ar vertybių) yra savotiškoje rizikos grupėje – juos labiau reikia kontroliuoti, jie tiki, kad viskas bus gerai, yra apatiški dabartinėms gyvenimo teikiamoms progoms save išbandyti ar tobulinti, labiau linkę į narkotikų vartojimą, depresiją, net savižudybes (Archer ir Waterman, 1990)³⁵. Šios problemos dar paaštrėja, pereinant iš paauglystės į jaunystę.

³⁴ Pgl. Berk L.E. Child Development. 2003. P. 731.

³⁵ Ten pat. P. 731.

Vaiko socialinis vystymasis. Vaiko socialinis gyvenimas apima daug parametų. Tai yra santykiai su tėvais, kitais šeimos nariais, bendraamžiais, socialinių sąveikų suvokimas ir t. t. Nuo gimimo plačiau socialiniai ryšiai vaiką sieja su tėvais. Vaiko socialinis vystymasis prasideda nuo kūdikystės. Dar kūdikystėje atsiranda imitacinis elgesys, bendravimas žvilgsniu, šypsena su tėvais, kitais aplinkiniais žmonėmis. Vaikui augant, tobulėja ir jo supratimas apie aplinkinį socialinį gyvenimą, kitus žmones. Iš pradžių vaikai turi menką suvokimą apie kitų žmonių jausmus ir mintis. Laikui bėgant, pradeda suprasti, kad tą patį reiškinių skirtingi žmonės gali skirtingai suprasti. Pavyzdžiui, vaikui patinka laiptoti medžiais, o mama bijo, kad jis gali susižeisti. Skirtingo amžiaus vaikai skirtingai supras mamos pastabas, jos baimę ar nerimą. R. Selmanas³⁶, atlikęs tyrimus su vaikais, pastebėjo, kad vaikų supratimas apie kitą žmogų, jo jausmus, mintis gali pereiti 5 etapus. Pirmąjį sąlygiškai pavadino nuliniu lygiu:

- 0 lygis: *nediferencijuotas „kito“ pozicijos priėmimas* (3–6 metų vaikai). Vaikai supranta, kad „aš“ ir „kitas“ gali turėti skirtingus jausmus ir mintis, nors dažniausiai savo jausmus ir mintis priskiria „kitam“.

- 1 lygis: *socialinis–informacinis „kito“ pozicijos priėmimas* (4–9 metų vaikai). Vaikai supranta, kad kiti žmonės gali kitaip jaustis ir mąstyti, bet tai jie aiškina tuo, kad „kiti“ ne viską žino arba turi visai kitą informaciją („jeigu jie žinotų, ką aš žinau, jie mąstytų kaip ir aš“).

- 2 lygis: *„kito“ pozicijos priėmimas* (7–12 metų vaikai). Vaikai gali suprasti kito poziciją, „matyti kito žmogaus akimis“. Jie supranta, kad ir kiti gali bent trumpam suprasti ir „matyti jo paties akimis“. Kartais vaikai, net pasielgę netinkamai, tikisi, kad tėvai supras jų poelgio priežastis.

- 3 lygis: *„trečiojo“ pozicijos priėmimas* (10–15 metų vaikai). Vaikai yra pajėgūs ne tik suprasti, kad „kitas“ gali turėti kitokių minčių ir jausmų, bet ir tai, kad „trečiajam“ iš šalies dviejų bendraujančių žmonių padėtis gali pasirodyti dar kitaip.

- 4 lygis: *bendruomeninė „trečiojo“ pozicija* (14 metų–suaugęs). Paaugliai suvokia bendražmogiškąsias vertybes, būdingas jų visuomenei, supranta, kad „trečiojo“ nuomonė gali remtis būtent tomis bendražmogiškomis vertybėmis.

Vaiko santykiai su bendraamžiais. Vaikas kitais vaikais pradeda domėtis jau nuo 6 mėnesių. Vaikai kartu su kitais gali žaisti nuo 1,5 metų (kai vaikas imituoja kitą vaiką, veikla tarpusavyje yra derinama). 3–4 metų vaikai pirmenybę teikia žaidimams su kitais vaikais (nei individualiai), žaidimuose atsiranda bendradarbiavimas, vaidmenų žaidimai.

Panašiai vystosi ir draugiški santykiai. Jau nuo 1,5 metų vaikai pradeda pasirinkinėti jiems labiau patinkančius žaidimo partnerius. 3–4 metais daugiau nei pusė vaikų jau turi draugiškų santykių, kurie tęsiasi mažiausiai pusę metų (Dunn, 1993)³⁷. Bendraudami su draugais, vaikai lavina daug socialinių įgūdžių. Tam, kad vyktų bendras žaidimas, vaikai turi mokėti derinti savo pastangas, mokėti aukoti dalį savo norų, pažinti draugo norus ir jausmus, mokėti išreikšti save žodžiais ir t. t. Nuo vaikystės stebima,

³⁶ Pgl. Berk L.E. Child Development. 2003. P. 740.

³⁷ Bee H. The Developing Child. 2000. P. 507.

kad didesnė dalis draugiškų santykių yra tarp tos pačios lyties vaikų. Ypač tai ryšku tarp 6–12 metų vaikų (jaunesni nei 6 metų, ir vyresni nei 12 jau neretai draugauja su priešingos lyties vaikais). Pradinių klasių moksleiviai dažniausiai renkasi draugus pagal tai, ką gali kartu nuveikti. Paaugliai draugus jau labiau renkasi pagal psichologinius veiksnius (bendri interesai, panašus požiūris). Paauglystėje lojalumas ir ištikimybė tampa labai svarbūs. Paaugliai draugams yra atviresni nei tėvams (nors prisirišimas prie tėvų išlieka gana stiprus). Vaikystėje draugai vaikams padeda įgyvendinti vieną svarbų poreikį – veiklumą. O paauglystėje draugai atlieka kitą funkciją – perėjimą prie savarankiško gyvenimo. Tarp paauglių taip pat atsiranda tokie fenomenai kaip gradacija (kas kokiais funkcijas atlieka draugų grupėje) ir konformizmas (prisitaikymas prie grupės). Paauglių grupės jauną žmogų gali ir įtraukti į neigiamą veiklą, ir iš jos ištraukti (pakeitus draugų grupę). Paaugliams rizikinga būti įtrauktiems į nusikalstamas grupes, gaujas. Ar jaunuolis įsilies į tokią grupę, priklauso nuo jo asmeninių savybių. Į netinkamas draugijas labiau linkę burtis tie paaugliai, kurie iki paauglystės turėjo elgesio problemų (Vitaro, 1997)³⁸. F. Vitaro tyrimas parodė, kad vaikams, kurie dar iki brendimo turėjo polinkį blogai elgtis, teigiamos įtakos negali padaryti net geri draugai. Neigiamos paauglių draugijos greičiau suvilioja ribinius paauglius, neturinčius su tėvais saugių ryšių ir santykių (Dishion, 1995)³⁹.

Paaugliai taip pat kuria vadinamuosius hierarchinius santykius. Yra įvedamos kategorijos, nustatinėjama (pagal įvairius kriterijus), kas kam priklauso. Skirtingos grupės turi skirtingą socialinį statusą. Tarp jaunimo pasitaiko tokios grupės kaip pankai, „for-sai“, „benglai“, „gotai“ ir t. t. Skirtingose mokyklose priklausymas vienai ar kitai grupei jaunuolių pakelia ar nuleidžia į tam tikrą socialinį statusą. Tokios grupelės ypač didelę įtaką daro 13–16 metų paaugliams. Vėliau jų aktualumas mažėja, didesnę svarbą turi artimi santykiai su vienu dviem draugais, draugystė su priešingos lyties atstovu.

Vaiko socialinis vystymasis – įdomūs faktai:

- Vaikai, geriau save vertinantys, turi daugiau draugų, yra populiariesni tarp bendramžių (Harter, 1982)⁴⁰.

- Jeigu tėvai per daug globoja savo vaikus, be pagrindo perimdami funkcijas, kurias vaikai gali įveikti patys, krenta vaikų pasitikėjimas savimi, jie be suaugusiųjų (ar kitų asmenų) priežiūros nesiima jokios atsakomybės (Pomerantz ir Eaton, 2000)⁴¹.

- Nuo 8-ojo iki 10-ojo dešimtmečio JAV taikoma nemažai programų, kuriomis buvo keliamas vaikų savęs vertinimas. Deja, kylant vaikų savivertei pradėjo daugėti asocialaus elgesio apraiškų, mažėjo motyvacija mokytis (Berk, 2003)⁴². Tarpkultūriniai tyrimai parodė, kad efektyviausia, kai tėvai vaikus giria už realius pasiekimus, nustato naudingus ir pasiekiamus tikslus, netaiko aplaidaus (auklėjimas nevyksta, yra nenuoseklus ir pan.) ar hiperglobojamojo auklėjimo metodų (Chen ir Stevenson, 1995)⁴³.

³⁸ Pgl. Bee H. The Developing Child. 2000. P. 514.

³⁹ Ten pat. P. 515.

⁴⁰ Pgl. Berk L.E. Child Development. 2003. P. 713.

⁴¹ Ten pat. P. 715.

⁴² Berk L.E. Child Development. 2003. P. 716.

⁴³ Pgl. Berk L.E. Child Development. 2003. P. 717.

VAIKŲ MORALINIS VYSTYMASIS

Vaiko moralinis vystymasis – tai vaiko suvokimo, vertinimo, nuostatų vystymasis apie visuomenišką ir asocialų elgesį, elgesys, atitinkantis vidines nuostatas, gebėjimas skirstyti, kas yra teisinga, kas – ne. Etologų išvados iš gyvūnų elgesio stebėjimo (gebėjimas dalytis, aukotis, padėti) leidžia daryti prielaidą, kad žmogaus moralė yra įgimta. Mokslininkai net smegenyse rado sritį (ventromedialinė priekinių smegenų dalis, truputį aukščiau kaktos), kuri sukelia jausmus, stebint kitų žmonių kančią. Žmonės su šios srities pažeidimais, matydami, kad kenčia aplinkiniai žmonės, nieko nejaučia (nors suvokia, kad turi kilti gailėsčio jausmas), jie mažiau paiso visuomenėje priimtų socialinių normų (Damasko, 1994). Taip pat psichopatų, kurie nejausdami jokie gailėsčio kankina savo aukas, tyrimai parodė, kad minėtoje srityje jų smegenų aktyvumas yra mažesnis.

Deja, moralės negalima paaiškinti vien tik biologiniais tyrimais. Žmogaus moralė priklauso ir nuo to, kaip ji vystosi, kokios yra sudaromos sąlygos vaikui augti moralia asmenybe, kokie taikomi auklėjimo metodai, tėvų charakteristikos ir t. t. Paprastai šis procesas yra vadinamas internalizacija – tai bendruomenės normų kaip savo asmeninių vidinių normų priėmimas.

Žmonių pasaulyje jau kūdikiai, išgirdę kitų kūdikių verkimą, pradeda verkti, netiesiogiai norėdami prisišaukti suaugusiųjų dėmesį, kad kažkam yra blogai. Vaikai jau nuo dvejų metų pradeda suvokti sąvokas, kas yra „gera“, kas yra „bloga“. Panašiu metu formuojasi gebėjimas užjausti (Kochanska ir kt., 1995)⁴⁴. Pagal Z. Froidą, apie 3–6 metus vystosi vaikų kaltės jausmas. Kartu su atsiradusiu kaltės jausmu tobulėja vaiko moralaus elgesio supratimas. Kaltės jausmas yra susijęs su įsijautimo jausmu. Tik galėdamas jausti, kad kitas kenčia, vaikas gali jausti ir kaltės jausmą („man gaila, kad dėl manęs jis taip kenčia“). Tėvai turi padėti vaikams įveikti kaltės jausmą (vaikai kaltės jausmą turi mažinti kaip nors atlygindami padarytą žalą, o ne patys patirdami pažeminimą ar bandydami pasiteisinti).

Tam, kaip vystosi žmogaus moralė, daug dėmesio skyrė L. Kohlbergas. Jis nustatė, kad žmogaus moralė pereina tam tikrus raidos tarpsnius:

- 1 *stadija*. Orientacija į bausmę ir paklusimą. Vaikai suvokia, kad už negerą elgesį jie gali būti baudžiami, dėl to negalima negerai elgtis.

- 2 *stadija*. Orientacija į naudingą tikslą. Vaikai vertina moralų elgesį kaip asmeniškai naudingą („jeigu su manimi gerai elgiasi, tai ir aš gerai pasielgsiu“, „man reikia gerai elgtis, nes tada apie mane gerai galvos“).

(1 ir 2 stadijose (ikikonvencinis lygis) esantys asmenys priima kitų (autoritetų) nustatytas taisykles ir moralės normas, neturi savo vidinių taisyklių, veiksmus vertina pagal jų padarinius, įvertina, ar bus baudžiami).

- 3 *stadija*. Orientacija į gero elgesio taisykles „geras berniukas – gera mergaitė“. Vaikai nori sudaryti gerą įspūdį, o tik atitikdami „gero berniuko – geros mergaitės“ normas jie tai gali pasiekti.

⁴⁴ Pgl. Berk L.E. Child Development. 2003. P. 756.

- 4 *stadija*. Orientacija į tvarkos palaikymą visuomenėje. Asmuo nesiekia naudoti sau, elgdamasis moraliai. Tai jis daro remdamasis nuostata, kad „reikia laikytis įstatymų, nes taip mums visiems geriau“.

(3 ir 4 stadijose (konvencinis lygis) esantys asmenys priima kitų nustatytas taisykles ir moralės normas sąmoningai, vadovaudamiesi visuomenės interesais, jų moralė nėra orientuota tik į asmeninę naudą).

- 5 *stadija*. Orientacija į socialinį susitarimą. Asmenys vertina įstatymus ir moralės normas kaip būdą žmonių gerovei ir visuomeninei tvarkai užtikrinti. Kai kurie įstatymai ir normos gali būti keičiamos, jei tai pagerintų individualaus žmogaus ir visuomenės padėtį. Tie įstatymai yra bendras sutarimas.

- 6 *stadija*. Orientacija į visuotinius moralės principus. Asmuo remiasi bendražmogiškais žmonijos moralės principais.

(5 ir 6 stadijose (pokonvencinis lygis) esantys asmenys jau nebesivadovauja besąlygiškai savo visuomenės sukurtais įstatymais, daugiau remiasi bendražmogiškomis vertybėmis)

Tyrimai parodė, kad iki 10 metų vaikai būna paprastai 1–2 stadijose, apie 11–14 metus aktyviai pereina į 3 stadiją, nuo 14–16 metų – į 4 stadiją. Tik apie 20–24 metus nedidelė dalis jaunuolių pereina į 5 stadiją. Dauguma lieka 4 stadijoje. (Kohlberg ir kt., 1983)⁴⁵.

Vėlesni tyrimai parodė, kad daugelį kasdienių problemų žmonės sprendžia, vadovaudamiesi 1–3 stadijos moralės principais, nors kalbėdami apie abstrakčias aplinkybes yra linkę vertinti iš 3–5 stadijos rėmų (Walker ir Moran, 1991)⁴⁶.

ŠEIMOS ĮTAKA VAIKŲ VYSTYMUISI

Šeima ir jos poveikis vaikui yra gana plačiai tyrinėtas. Tyrimai rodo, kad net nedideli vieno šeimos nario pakitimai veikia visus šeimos narius. Pavyzdžiui, jei vyras myli savo žmoną ir ją palaiko, žmonos, kaip motinos, yra kantresnės ir jautresnės, auklėdamos vaikus (Cox, 1989)⁴⁷. Tos motinos, kurios mano, kad vyrai turi aktyviai prisidėti auklėjant vaikus, netiesiogiai paveikia tėvus taip, kad jie iš tikrųjų pradeda vaikams skirti daugiau dėmesio (Belsky ir kt., 1984)⁴⁸. Vien motinos korektiška nuostata keičia partnerio elgesį vaiko atžvilgiu.

Vertinant dabartinę šeimą Lietuvoje ir jos poveikį vaikui, reikia atsižvelgti į kai kuriuos sąlyginai naujus aspektus:

- daugėja nesusituokusių porų ir atskirai gyvenančių tėvų;
- atidedamas vaikų gimdymas;
- sumažėjęs gimstamumas;
- didesnis moterų, užsiėmusių darbu ir karjera, skaičius;
- daugiau skyrybų;

⁴⁵ Pgl. Berk L.E. Child Development. 2003. P. 780.

⁴⁶ Ten pat. P. 781.

⁴⁷ Pgl. Shaffer D. R. Developmental Psychology Childhood and Adolescence. 2002. P. 794.

⁴⁸ Ten pat. P. 794.

- daugiau nepilnų šeimų;
- daugiau pakartotinių vedybų;
- daugiau vaikų, laikinai gyvenančių be tėvų (dėl migracijos).

Bet kuris iš šių (ar nepaminėtų) veiksnių atsiliepia ir vaikui. Kartu šie veiksniai keičia tradicinės šeimos sampratą. Jau dabar yra keblu pasakyti, kas yra vidutinė Lietuvos šeima. Kad ir koks yra šeimos statusas, pagrindinė sąlyga sveikam vaiko vystymuisi pirmaisiais metais – šilti santykiai, saugumo sukūrimas vaikui, jautri reakcija į jo problemas (Belsky, 1981)⁴⁹. E. Eriksonas įvedė tokias dvi svarbias sąlygas, norint užtikrinti vaiko sveiką augimą visais periodais: vaiko supratimas/jautrumas bei tėvų reiklumas/kontrolė. Ir viena (vaiko supratimas), ir kita (reiklumas) dera tarpusavyje. Mylintys ir besirūpinantys tėvai užtikrina, kad vaikas bus labiau emociškai prisirišęs, kels daugiau socialiai orientuotų tikslų savo gyvenime, geriau sutars su bendraamžiais, labiau save vertins, vadovausis aiškesniais ir aukštesniais moraliniais principais. Tai tik dalis privalumų. Bet būtina ir kita sąlyga – reiklumas/kontrolė/ribojimas. Tik turi būti balansas. Vaikai paprastai nori patikti savo tėvams, todėl nesunkiai priima tai, ko jie reikalauja.

Remiantis šiais dviem principais šeimos yra skirstomos į keletą kategorijų:

- *Autoritetinė šeima* (protingi reikalavimai, nuolat taikomi gyvenime, vaikas yra suprantamas ir gerbiamas);
- *Autoritarinė šeima* (daug reikalavimų, bet nesistengiama vaiko suprasti, neatsižvelgiama į jo poreikius);
- *Nuolaidi šeima* (vaiko nėra stengiamasi suprasti, išgirstami jo poreikiai, bet jam nėra keliama jokie reikalavimai, nėra kontrolės);
- *Nusišalinusi šeima* (vaikas yra nekontroliuojamas, jam netaikomi jokie reikalavimai, neatsižvelgiama į jo poreikius).

Tyrimai rodo, kad geriausi pažintiniai ir socialiniai pasiekimai būna tarp tų vaikų, kurie auga autoritetinėse šeimose (Baumrind, 1977)⁵⁰. Autoritetinėse šeimose – vidutiniai rezultatai, o santykinai žemiausi rezultatai buvo vaikų iš nuolaidžių ir nusišalinusių šeimų. Tarp vaikų iš autoritarinių šeimų dažnesnė nuotaikų kaita, impulsyvumas, agresyvus elgesys (ypač tarp berniukų). Vaikai iš nuolaidžių šeimų daugiau turi problemų su priklausomybėmis (Baumrind, 1991).

Daugiausia problemų turi vaikai iš nusišalinusių šeimų. Tokiose šeimose vaikai yra socialiai apleisti, tėvai domisi tik savimi ir savo problemomis. Vaikai apie trečiuosius metus tampa santykinai agresyvūs, sunkiai valdo savo impulsus (Miller, 1993)⁵¹. Jie ir vėliau linkę elgtis netinkamai, dažniau nusikalsta, būna priešiški, egoistiški ir protestuojantys.

⁴⁹ Pgl. Shaffer D. R. *Developmental Psychology Childhood and Adolescence*. 2002. P. 798.

⁵⁰ Pgl. Shaffer D. R. *Developmental Psychology Childhood and Adolescence*. 2002. P. 803.

⁵¹ Ten pat. P. 794.

„SUNKŪS“ PAAUGLIAI ARBA KODĖL PAAUGLIAI ELGIASI AGRESYVIAI?

DR. ROMA JUSIENĖ

IVADAS

Agresyvus ir net smurtinis paauglių elgesys kelia didelį susirūpinimą. Nemažėja ir atvejų, kai agresija pasireiškia ne tik bendraamžių ar kitų žmonių atžvilgiu, bet yra nukreipiama į save. Be to, ši agresija įgauna žiauresnių formų, dažnai tampa lemtingu įvykiu, kainuojančiu žmonių gyvybes. Žinoma, padėtis Lietuvoje šiuo požiūriu nėra išskirtinė. Pastarąjį dešimtmetį intensyvėjančiu paauglių smurtiniu elgesiu itin susirūpinę ir Jungtinių Amerikos Valstijų bei Vakarų Europos šalių teisėsaugininkai, teisėtvarkos, socialinių ir ugdymo įstaigų darbuotojai, psichinės sveikatos priežiūros specialistai.

Paauglystė civilizuotose visuomenėse visuomet buvo ir yra apibūdinama kaip sunkus psichologiškai organizmo ir asmenybės brendimo laikotarpis, pasižymintis labai stipriais prieštariniais išgyvenimais, emocijų ir elgesio sunkumais. Paaugliai yra jautresni, greičiau ir smarkiau reaguoja į nusivylimus, apribojimus, gyvenimo pasikeitimus. Be to, į realią aplinką ir joje esančius žmones jie žiūri negatyviau, nes ši tikrovė dažniausiai neatitinka jų susikurto idealaus pasaulio vaizdo. Todėl ir agresyvus ar konfliktinis elgesys šiuo amžiaus tarpsniu atrodo gana įprastas. Konfliktuodami su bendraamžiais ir suaugusiais žmonėmis paaugliai tarsi tikrina savo įsitikinimus, išbando save, siekia įtvirtinti save kaip atskirą, vientisą, nepriklausomą asmenybę. Tiesa, vien fiziologiniai ir emociniai brendimo ypatumai ir nemažų psichologinių pastangų reikalaujančios tapatumo paieškos nepateisina net ir šios agresijos ar nesutarimų su kitais. Dauguma paauglių mokosi ar jau yra išmokę, ankstesne savo patirtimi įgiję tinkamų būdų, kaip išreikšti ir patenkinti savo poreikius, kaip įtvirtinti ir atskleisti save, neskaudinant kitų. Tačiau dalis paauglių tokios patirties neturi. Be to, jie itin stipriai ir egocentriškai yra susirūpinę, kad būtų patenkinti tie jų esminiai poreikiai, kurie nebuvo patenkinti ankstyvoje raidoje. Antra, šie paaugliai nemoka ar negeba tinkamai jų išreikšti, juolab patenkinti savo poreikius socialiai priimtiniu būdu.

Taigi vienas iš esminių klausimų – kada paauglių emociniai ir elgesio sunkumai tampa trikdantys ne tik jų pačių sėkmingą prisitaikymą aplinkoje, bet ir trikdantys santykius su kitais žmonėmis. Kada paauglių agresyvus ar kitoks netinkamas elgesys peržengia „įprastinės“ agresijos ribas ir tampa labai rimta, destruktvyvia, besaike agresija? Vienas svarbiausių dalykų yra aiškintis ir suprasti veiksnius, kurie lemia tokį paauglių elgesį. Pagaliau esminis klausimas – kaip bendrauti su netinkamai besielgiančiais paaugliais įvairiomis aplinkybėmis: ginant jų ar kitų žmonių teises, ugdant juos, siekiant jiems padėti, apsaugoti juos ar kitus. Kaip pasiekti, kad bendravimas su tokiais paaugliais

pereitų į bendradarbiavimą, siekiant paauglių asmeninės gerovės ir socialiai priimtino elgesio? Mėginsime šiame straipsnyje į šiuos klausimus atsakyti.

PAAUGLYSTĖJE KYLANTYS SUNKUMAI

Psichologijoje ar kituose socialiniuose moksluose bei praktikoje vartojama daugybė sąvokų „sunkiam“ paaugliui apibūdinti. „Sunkiais“ paaugliais paprastai vadiname elgesio ar emocinių sunkumų turinčius paauglius. Jų elgesys ar emocinis reagavimas esant įvairioms aplinkybėms ne tik apsunkina jų pačių sėkmingą prisitaikymą prie aplinkos, tikslingą, kryptingą veiklą, siekiant užsibrėžtų tikslų, norų ar poreikių patenkinimo. Šis elgesys trikdo ir santykius su kitais žmonėmis, bendravimą ir bendradarbiavimą su jais. Ypač tai akivaizdu konkrečiose situacijose. Pavyzdžiui, kai tenka bendrauti ir bendradarbiauti su paaugliu, apklausiant jį, rūpinantis jo ugdymu ar gerove.

Kalbėdami apie taip vadinamuosius „sunkius“ paauglius dažniausiai omenyje turim agresyviai besielgiančius ar asocialius, nepaklūstančius paauglius. Jų elgesys aplinkinių vertinamas kaip netinkamas, nepadedantis prisitaikyti, trikdantis. Be to, šis elgesys paprastai yra destruktivus kitų žmonių arba savo paties atžvilgiu. Nereiktų pamiršti, kad daugeliu atvejų tokį elgesį lydi ir neparodomas, o tik numanomas vidinis diskomfortas, nelaimingumo jausmas, prislėgtumas ar nerimastingumas. Kaip rodo dauguma psichologinių tyrimų, netinkamu elgesiu pasireiškiantys sunkumai yra susiję su paauglių depresija, kitais emociniais sutrikimais¹.

Šiame straipsnyje daugiausia vietos skirsime būtent agresyvaus elgesio, smurtaujančiams ar įstatymus pažeidinėjantiems paaugliams, mėginsime suprasti, kodėl jie taip elgiasi.

Įvairaus pobūdžio prasižengimai yra gana būdingi paaugliams. Įsitraukimas į rizikingą ar nusikalstamą veiklą, agresijos proveržiai ar polinkis elgtis asocialiai paauglystėje yra dažniau norma, nei išimtis. Daugeliu atvejų toks elgesys yra laikinas, epizodinis. Pasibaigus paauglystei, pasibaigia ir prasižengimai. Didžioji dalis paauglystėje prasižengusių ar nusikaltusių žmonių suaugę būna produktyvūs ir socialūs².

Deja, dalis prasižengti linkusių paauglių ar jaunuolių tampa vadinamaisiais „pastoviais nusikaltėliais“ – įvairaus pobūdžio prasižengimai ir nusikalstama veika tampa jų gyvenimo būdu. Dažniausiai šie žmonės dar vaikystėje pasižymi asocialiu elgesiu. Pastebima, jog vaikystėje (iki dvylikos metų amžiaus) nusikaltę asmenys dažniau tampa vadinamaisiais rimtais ir nuolatiniais nusikaltėliais³.

Daugelio autorių nuomone, prasižengusių paauglių ar jaunuolių skirstymas į vadinamuosius „epizodinius, laikinus“ (angl. *desisters*) ir į „nuolatinius, rimtus“ (angl. *persisters*) leidžia geriau suprasti tokio elgesio prielaidas vienu ar kitu atveju. O svar-

¹ Silver M. Angry Adolescents Who Worry About Becoming Violent. In Adolescence, 2000.

² Juvenile Delinquency: Prevention, Assessment, and Intervention. Eds. Heilbrun K., Goldstein N. E. S., Redding R. E. Oxford University Press, 2005. P. 73.

³ Ten pat. P. 75.

biausia – atskleidžia, jog vienu ir kitu atveju galimos skirtingos intervencijos, pagalbos būdai.

P. Wilsono ir G. Farquharsono teigimu, nepilnamečių nusikalstama veika – tai jų negėbėjimas laikytis visuomenėje priimtų teisinių ir moralinių normų⁴. Dažnai asocialus ar netinkamas elgesys yra tik sudėtinė socialinio prisitaikymo sunkumų dalis. O su socialinio prisitaikymo sunkumais paaugliai susiduria itin dažnai. Viena vertus, paauglystei būdingas eksperimentavimas idėjomis, patirtimi; kyla noras maištauti, atmesti suaugusiųjų primestus standartus, reikalavimus; norima išmėginti naujų dalykų, naujų vaidmenų, rizikuoti, tikrinti savo galimybių ribas. Paauglių mąstymas itin idealizuotas ir egocentriškas. Tai yra jie kuria savo įsivaizduojamą idealaus pasaulio modelį, todėl tampa itin jautrūs to modelio neatitinkančiai „žiauriai ir neteisingai“ tikrovei. Aišku, kurį laiką jiems atrodo, kad tik tai, ką jie jaučia, mąsto ar supranta, yra tikra ir neginčijama.

Kita vertus, paaugliai vis labiau suvokia ir savo atsakomybę bei būtinybę atsiskirti nuo juos globojančių suaugusiųjų, tapti individualiomis savarankiškoms asmenybėmis. Tai ir džiugina, ir baugina. Psichologas E. Eriksonas paauglystėje išgyvenamą psichosocialinės raidos krizę vadino tapatumo paieškomis⁵. Paauglys turi atsakyti į daugybę klausimų, susijusių su savimi ir savo vieta aplinkoje. „Kas aš esu?“, „Ką aš sugebu?“, „Ko noriu ir ką galiu?“, „Kokia viso to prasmė?“ Paauglys mėgina suvokti, kokį jį mato kiti žmonės, ir palyginti su tuo, koks jis atrodo pats sau. Į klausimą „kas aš?“ reikia atsakyti iš įvairių požiūrio taškų: kas yra mano kūnas? Kokia mano lytis (ne tik biologinė ar socialinė, bet psichologinė orientacija: nors biologiniai požymiai ir socialinės normos yra vienokie, aš jaučiuosi esąs visai kitoks...)? Kokia aš asmenybė?

Paaugliai reikalauja, kad su jais nebūtų elgiamasi kaip su vaikais, siekia pagalbos ir pasitikėjimo⁶. Kai jų reikalavimų nelabai paisoma – protestuoja, darosi nepaklusnūs, šiurkščiai elgiasi; pripažinimo stoką bando kompensuoti netinkamais (mūsų, suaugusiųjų, požiūriu) būdais bei burdamiesi į neformalias grupes.

Pagaliau visas šias tapatumo paieškas bei transformaciją iš vaiko į saugusį žmogų apsunkina sudėtingi fiziologiniai pokyčiai. Apie keturioliktuosius metus organizme ne tik vyksta hormoniniai ar fiziologiniai pokyčiai, taigi ir lytinė branda, lemianti kūno pasikeitimus, bet ir galutinai subręsta centrinė nervų sistema. Visi šie pokyčiai daro paauglį jautresnį, be to, kelia daugiau įtampos ir nerimo. Taigi agresyvus elgesys paaugliui neretai atrodo vienas iš tinkamiausių ir paprasčiausių būdų apsaugoti save, įveikti vidinį nerimą, įsitvirtinti suaugusiųjų pasaulyje. Ypač tuomet, kai kitokių – socialiai priimtinių, brandesnių – būdų paauglys nėra įvaldęs. Arba tuomet, kaip matysime vėliau, kai ankstesnė paauglio patirtis rodo agresiją ar smurtą esant vienintelį tinkamą būdą gauti tai, ko nori.

⁴ Forensic Psychotherapy: Crime, Psychodynamics and the Offender Patient. Eds. Cordess Ch., Cox M. Jessica Kingsley Publishers, London and Philadelphia, 1996. P. 313.

⁵ Erikson E. H. Vaikystė ir visuomenė. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai, 2004.

⁶ Justickis V., Navikas G. Bendravimo psichologija. Vilnius: Lietuvos policijos akademija, 1995. P. 116.

AGRESYVUS ELGESYS IR JO TIKSLAI

Agresija apibrėžiama kaip bet koks priešiškas elgesys, siekiant pakenkti psichologiškai ar fiziškai kitiems arba sau (vadinamoji autoagresija). Agresyvus elgesys yra vienas iš dažniausių žmogaus atsakų į grėsmę ar įtampą keliančių aplinkybių arba atsakas į nepatenkintus poreikius, į kliūtis, su kuriomis susiduriama, siekiant užsibrėžto tikslo. Tai yra agresyviai elgiamasi tuomet, kai nėra saugu (taigi norima įbauginti kitą) ir kai negauni to, ko labai reikia ar norisi.

Paauglystėje agresyviai elgiamasi irgi paprastai norint apsaugoti save, įsitvirtinti, siekti pripažinimo, įvertinimo ar patenkinti poreikius. Tačiau svarbu atkreipti dėmesį į keletą dalykų. Pirmiausia, tikėtina, kad kuo nesaugiau jausis paauglys, tuo agresyviau jis elgsis. Nesaugumas gali rasti iš ankstesnės patirties, iš nesaugios, visiškai neprognuojuamos ar agresyvios aplinkos arba iš nesaugių – nepastovių, nenusipėjamų ar smurtinių – santykių su vaikų globojusiais asmenimis. Antra, kadangi agresija siejama su nepatenkintais poreikiais, agresyvus elgesys būdingesnis paaugliams, kurie jaučiasi negaunantys to, ko jiems labiausiai reikia (ir tai, aptarsime vėliau, anaipol nėra materialūs dalykai). Trečia, žmogui vystantis tam tikras kiekis agresijos reikalingas, kad galėtų atsiskirti nuo globojančių asmenų ir save apginti bei įtvirtinti. Todėl kuo labiau paauglys kontroliuojamas aplinkinių, kuo labiau ribojamas jo savarankiškumas, kuo mažiau jis turi galimybių ir gebėjimų atsiskleisti ir įsitvirtinti (tai yra parodyti, koks jis išskirtinis, gebantis, vertas pagarbos ir įvertinimo) tinkamais būdais, tuo agresyviau jis linkęs elgtis.

Svarbu pastebėti ir tai, kad agresija ne visuomet reiškiama tiesiogiai, atvirai, aktyviai. Kartais stebima vadinamoji pasyvioji agresija. Pasyvioji agresija – tai slepiamas priešiškas elgesys, kai siekis kenkti kitam pasireiškia ne atvirai priešišku elgesiu, bet netiesioginiais veiksmais ar poelgiais. Kitaip tariant, žmogus išoriškai gali atrodyti susitvardęs, net malonus, bet iš tiesų daro viską, kad pakenktų kitam. Arba kaip tik nedaro to, ko yra prašomas, ir tokiu būdu mėgina pakenkti. Pasyviosios agresijos ypač daug hierarchinėse struktūrose ar socialinėse situacijose, kada dėl tam tikrų priežasčių negalima atvirai rodyti priešiškumo. Todėl ir sulaukiami ar apklausiami paaugliai neretai yra pasyviai agresyvūs: tyli ar visiškai nereaguoja kalbinami, sutinka su reikalavimais ar pasiūlymais, bet jų nevykdo ar daro priešingai. Tokiu būdu jie išreiškia savo pyktį ar nepasitenkinimą, mėgina apsaugoti save, slepia savo nerimą ir išgastį. Nors suaugusiųjų akimis gali atrodyti, kad taip jie labiausiai kenkia sau, patys paaugliai to neįsąmonina. Leidimas paaugliui atvirai (žodžiais) išreikšti savo nerimą ar pyktį, tikėtina, labai palengvintų tolesnį bendravimą ir bendradarbiavimą su juo.

Panašiai atsitinka ir autoagresijos atveju, kai priešiškas elgesys nukreipiamas į save, ne į kitus. Galima įvairi autoagresija, pradedant depresija (kuri kartais apibrėžiama kaip į save nukreipta agresija), baigiant fiziniu savęs žalojimu ir savižudybėmis. Kai kuriems žmonėms jų vidinė būsena yra pernelyg psichologiškai sunki, skausminga, ir vienintelis būdas, kurį jie mato tai būsenai palengvinti – tai fizinis skausmas, kurį patiria žalodami save. Jie iš tiesų tuomet pasijunta geriau, kad ir kokie rimti būtų sužalojimai. Dažniausiai save žaloja asmenys, kurie jaučiasi negalintys ar nepajėgiantys kontroliuo-

ti to, kas vyksta jų gyvenime, kurie jaučiasi labai vieniši, apleisti, nemylimi⁷. Dėl minėtų paauglystėje išgyvenamų sunkumų savęs žalojimų esti ir šiame amžiuje. Psichologinių tyrimų duomenimis, paaugliai yra linkę save žaloti ir būna depresiški, nes jiems trūksta bendravimo su tėvais⁸. Save žaloti taip pat gali būti būdinga ribinio tipo asmenybės sutrikimą ar psichikos sutrikimą turintiems asmenims.

Tiesa, kartais savęs žalojimas ar kitokia autoagresija gali būti mėginimas manipuliuoti aplinka. Šitaip asmenys gali reikalauti dėmesio, gauti kokios nors naudos (pvz., patekti gydytojų priežiūron) ar tiesiog bandyti įbauginti, grasinti personalui (ypač tai dažna areštiniuose). Tačiau iš esmės savęs žalojimas dėl vidinio psichologinio skausmo skiriasi nuo savęs žalojimo norint manipuliuoti aplinka. Pirmiausia pačiu reagavimu į skausmą: pirmuoju atveju fizinis skausmas tarsi mažiau jaučiamas, tik jis ir padeda atsitokėti iš sunkiai pakeliamo vidinio nerimo. Antra, pirmuoju atveju savęs žalojimas paprastai vyksta vienumoje, kitiems nematant. Antruoju – jei taip siekiama manipuliuoti kitais ar juos įbauginti – autoagresija būtinai bus reiškiamą kitų akivaizdoje. Ir vienu, ir kitu atveju savęs žalojimas yra rimta problema, reikalaujanti greito ir profesionalaus reagavimo.

Agresijos proveržiams neretai būdingas dar vienas ypatumas – agresijos perkėlimas. Minėjome, kad agresijos priežastis gali būti paauglio vidinis nepasitenkinimas dėl nepatenkintų poreikių, dėl savarankiškumo ribojimo ar dėl bauginimo. Tačiau žmonės ar aplinkybės, į kurias nukreiptas priešiškas elgesys siekiant pakenkti, gali neturėti nieko bendra su tuo nepasitenkinimu. Savo kasdieniniame gyvenime irgi galime pastebėti atvejų, kai išliejame pyktį ant namiškių, nors jį sukėlė kolegos darbe. Arba šaukiame ant vaiko, nors iš tiesų pykstame ant sutuoktinio. Pagaliau aprėkiame pardavėją ar praeivį gatvėje, nors esame nepatenkinti savimi. Panašiai atsitinka ir paaugliams. Susikaupusį pyktį ir nuoskaudą dėl tėvų kontroliuojamo ar žeminamo elgesio paauglys gali nukreipti į silpnesnius ir ne tokius „pavojeingus“ bendraklasius. Įtampą dėl grasinimų mokykloje paauglys gali išlieti gadindamas mokyklos inventorių.

Būtina pastebėti, jog apskritai agresyvus elgesys – tapimas agresoriumi – dažnai siejamas su agresijos iš kitų ar smurtinio elgesio potyriu. Jungtinėse Valstijose nepilnamečių įvykdytų itin smurtinių nusikaltimų (pvz., kai buvo nušauta keliolika mokinių ir mokytojų) tyrinėtojai pastebi, jog tai įvykdę asmenys patys ilgą laiką patyrė tyčiojimąsi, priekabiavimą, jų atžvilgiu buvo smurtaujama⁹.

Smurto patyrimą, ypač jei smurtaujama buvo vaiko atžvilgiu, o smurtautojai – artimi vaikui žmonės, kaip svarbų veiksnį, lemiantį vėlesnį polinkį smurtauti, nurodo ir kiti tyrėjai¹⁰. Vieno tyrimo duomenimis, tarp nusikalstamą veiką įvykdžiusių ir psichikos sutrikimų turinčių asmenų 80 procentų vaikystėje patyrė fizinį arba seksualinį smurtą¹¹. Apskritai smurtą patyrusiųjų yra apie 8–12 procentų. Pirma, šis tyrimas patvir-

⁷ Abnormal Psychology, ed. Holmes D., 4th edition, 2000. P. 349.

⁸ Silver M. Angry Adolescents Who Worry About Becoming Violent. In Adolescence, 2000.

⁹ Cillessen A. H. N. Understanding the Predictors of Violent Adolescent Behavior. In USA Today, Society for the Advancement of Education, 2002. P. 130.

¹⁰ Field T. Violence and touch deprivation. In Adolescence, 2002.

¹¹ Forensic Psychotherapy: Crime, Psychodynamics and the Offender Patient. Eds. Cordess Ch., Cox M. Jessica Kingsley Publishers, London and Philadelphia, 1996. P. 368.

tina, kad esti vadinamasis „smurto ratas“: smurto patyrimas yra susijęs su tapimu smurtautoju. Antra – ne kiekvienas smurtą patyręs asmuo vėliau tampa smurtautoju. Be to, ne kiekvienas smurtautojas ar agresorius vaikystėje yra patyręs smurtą. Kiekvieni konkrečiu atveju veikia vadinamieji rizikos ir apsauginiai veiksniai, didinantys arba mažinantys paauglio agresyvaus elgesio tikimybę.

RIZIKOS IR APSAUGINIAI VEIKSNIAI

Tarp dažniausiai su agresyviu ar smurtiniu elgesiu siejamų rizikos veiksnių, daugelio autorių duomenimis, yra:

- *Biologiniai, genetiniai veiksniai.* Nustatyta, jog polinkis elgtis agresyviai gali būti įgimtas arba paveldėtas. Fiziologiškai paprastai tai lemia keletas svarbių dalykų: neurocheminiai pakitimai (pavyzdžiui, didesnė nei įprasta hormono testosterono koncentracija); neurotransmiterių, kitaip – informacijos pernešėjų nervų sistemos lygmenyje, disbalansas (pavyzdžiui, serotonino trūkumas); psichofiziologiniai veiksniai (pavyzdžiui, lėtas širdies ritmas); neuropsichologiniai trūkumai (atsakingi už mąstymo ir vykdomąsias funkcijas)¹². Šiuos įvairius pakitimus gali lemti arba iš tėvų genetiškai paveldėti nervų sistemos bei fiziologiniai ypatumai, arba patirtos galvos smegenų traumos, neurologinės ligos, per motinos nėštumą bei gimdymą patirtos komplikacijos, kenksmingų medžiagų poveikis nėštumo metu ir kt. Jau vaikystėje biologiniai rizikos veiksniai lemia mažų vaikų elgesio sutrikimus, didesnį aktyvumą, impulsyvumą, dėmesio sutrikimą, mokymosi sunkumus¹³. Agresyvių elgesį gali lemti fiziologiškai didesnis stimuliavimo poreikis¹⁴. Kai kuriems asmenims, kad gerai jaustųsi, nuolat reikalinga patirti daugiau rizikos, „aštrių potyrių“, todėl jie dažnai imasi rizikingos, pavojingos veiklos.

- *Šeimos psichologinė atmosfera ir socialinė ekonominė padėtis.* Dažnai atsitinka, kad genetinį polinkį elgtis agresyviai sustiprina ir „paveldėta“ atitinkama aplinka. Pavyzdžiui, vaikas ne tik gali paveldėti iš agresyvių tėvų prastesnę impulsų kontrolę ar didesnę stimuliacijos poreikį, bet ir auga su atitinkamų sunkumų turinčiais tėvais, kurie su juo ar aplinkiniais elgiasi agresyviai. Be to, galbūt šio vaiko tėvai nesugeba – dėl savo asmenybės ypatumų – tenkinti vaiko poreikių. Taigi vaikas auga apleistas arba yra traumuojamas. Psichologinių tyrimų duomenimis, ir visiškai nepriežiūra, ir pernelyg didelė kontrolė, ypač jei taikomos griežtos fizinės bausmės, lemia agresyvių paauglių elgesį¹⁵. Kalbant apie psichologinę atmosferą šeimoje, svarbiausi asocialaus elgesio rizikos veiksniai yra nenuoseklūs (neprognozuojamo elgesio), smurtaujantys, šalti ar atstumiantys vaiką tėvai ar globėjai. Be to, su paauglio sunkumais siejami ir dažni tėvų tarpusavio konfliktai, skyrybos, tėvų nedalyvavimas ugdant vaiką dėl per didelio užimtumo ar asmeninių psichologinių problemų, taigi vaiko emocinis apleistumas. Vėlesnius paauglio sunkumus prognozuoja ir prasta šeimos socialinė ekonominė padėtis,

¹² Farrington D. Advancing knowledge of early prevention. In Early Prevention of Adult Antisocial Behaviour. Eds. Farrington D.P., Coid J.W., Cambridge University Press, 2004. P. 8.

¹³ Ten pat. P. 9.

¹⁴ Field T. Violence and touch deprivation. In Adolescence, 2002.

¹⁵ Cillessen A. H. N. Understanding the Predictors of Violent Adolescent Behavior. In USA Today, Society for the Advancement of Education, 2002.

pajamų trūkumas, tėvų bedarbystė, itin jaunas motinos amžius¹⁶. Kiti tyrėjai kaip svarbiausius rizikos veiksnius nurodo tėvų išsilavinimą ir užimtumą, taip pat priklausomybę nuo alkoholio¹⁷.

- *Socialinė aplinka ir kultūriniai veiksniai*. Polinkį nusikalsti, daugelio tyrimų duomenimis, didina paauglio priklausymas asocialių paauglių grupei ir vadinamoji „prasta kaimynystė“. Pavyzdžiui, Kembridžo studijos duomenimis, 75 procentai vadinamųjų „nuolatinių“ nusikaltėlių, būdami keturiolikos, turėjo nusikalsti linkusius draugus; tokių draugų turėjo 33 procentai „epizodinių“ nusikaltėlių ir tik 16 procentų nenusikaltusių jaunų žmonių¹⁸. Žinoma, „prasta kaimynystė“, tai yra gyvenimas didesnio nusikalstamumo rajonuose, veikia dažniau ne tiesiogiai, o kaip papildomas rizikos veiksnys, be prastos socialinės ekonominės padėties, kitų su šeima susijusių veiksnių. Kadangi asocialus bei agresyvus elgesys yra susijęs ir su psichoaktyviomis medžiagomis, minėti socialiniai veiksniai gali didinti būtent jų vartojimo tikimybę. Kalbant apie kultūrinius veiksnius, svarbu paminėti bendrą nuostatą smurtavimo atžvilgiu bei neigiamą žinias-klaides ir industrijos poveikį. Psichologijos mokslas aiškiai parodė, jog susidūrimas su smurtu ar jo stebėjimas kuria smurtą¹⁹. Tačiau daugeliu atvejų vaikai ir paaugliai nėra niekaip apsaugoti, o neretai – dar ir skatinami – su juo susidurti, kai stebi smurtines TV laidas ar žaidžia smurtinio pobūdžio kompiuterinius žaidimus.

Apsauginiai agresyvaus elgesio veiksniai dažnai yra priešingi rizikos veiksniams reiškiniai. Pavyzdžiui, tinkamas bendravimas su tėvais ir tėvų priežiūra gali apsaugoti vaikus nuo neigiamos TV ar pramoninės industrijos įtakos. Įgimtų trūkumų ar biologinių veiksnių nebuvimas (pavyzdžiui, geri intelekto gebėjimai, optimalus nervų sistemos funkcionavimas) gali kompensuoti patiriamus šeimoje rizikos veiksnius. Ir atvirkščiai, net ir esant genetiniams rizikos veiksniams, tinkama šeimos ir socialinė aplinka gali apsaugoti nuo vėlesnio asocialaus elgesio. Štai Ontario Vaikų sveikatos tyrimas atskleidė, jog svarbūs apsauginiai veiksniai, net tuomet, kai vaikas auga rizikos šeimose, yra geri mokslo pasiekimai, dalyvavimas socialinėje popamokinėje veikloje ir geri santykiai su kitais žmonėmis²⁰.

Be to, kaip apsauginiai veiksniai įvardinama visa, kas vaiką, vėliau paauglį ar jauną suaugusį žmogų, daro psichologiškai atsparų rizikos veiksniams. Nors vaikas auga didesnės rizikos šeimoje (skurdas, tėvų psichopatologija, gimdymo komplikacijos), jis neturės elgesio problemų, jei pasižymės tokiomis savybėmis kaip socialumas, draugiškumas, pasitikėjimas savimi. Paprastai tokie vaikai yra aktyvesni mokydamiis ir užklasinėje veikloje, turi mėgstamų užsiėmimų, daugiau bendrauja su kitais žmonėmis.

¹⁶ Farrington D. Advancing knowledge of early prevention. In Early Prevention of Adult Antisocial Behaviour. Eds. Farrington D. P., Coid J. W., Cambridge University Press, 2004. P. 10.

¹⁷ Loeber R., Green S. and Lahey B. Risk factors for adult antisocial personality. In Early Prevention of Adult Antisocial Behaviour. Eds. Farrington D.P., Coid J. W., Cambridge University Press, 2004. P. 94.

¹⁸ Farrington D. Advancing knowledge of early prevention. In Early Prevention of Adult Antisocial Behaviour. Eds. Farrington D. P., Coid J.W., Cambridge University Press, 2004. P. 10.

¹⁹ Cillessen A. H. N. Understanding the Predictors of Violent Adolescent Behavior. In USA Today, Society for the Advancement of Education, 2002.

²⁰ Losel F., Bender D. Protective factors and resilience. In Early Prevention of Adult Antisocial Behaviour. Eds. Farrington D. P., Coid J.W., Cambridge University Press, 2004. P. 135.

Yra daugybė agresyvių elgesį, jo pasireiškimo formas, priežastis, dinamiką aiškinančių teorijų. Todėl ir priežastys, kodėl paaugliai tampa agresyvūs ar asocialūs, konkrečių atveju yra labai skirtingos. Žvelgiant apskritai visuomet svarbu turėti omeny įvairių rizikos ir apsauginių veiksnių sąveiką: nuo biologinių, genetiškai nulemtų ar prigimtinių, iki socialinių, lemtų aplinkybių. Vienų ar kitų vyravimas lemia tai, kad paaugliai tampa gana atsparūs, turintys vidinės jėgos, tikėjimo, saugumo arba labai pažeidžiami, nuolat agresyvūs, destruktiviški.

Šiuo atveju kalbame apie besiformuojančius asmenybės sutrikimus, tai yra nelanksčius ir tvarius elgesio modelius, ypač apsunkinančius asmens santykius su kitais žmonėmis, socialinę sąveiką. Skirtingi asmenybės sutrikimus aprašę autoriai vadino juos „charakterio patologija“, „akcentuacijomis“ ir pan. Nors asmenybės sutrikimai diagnozuojami ne anksčiau nei esant 18 metų amžiaus, manoma, jog dažniausiai jie susiformuoja per pirmuosius penkerius gyvenimo metus. Be to, panašiai kaip ir kiti psichikos sutrikimai, didesnė tikimybė, jog esant nepalankioms vaiko asmenybės raidai sąlygoms asmenybės sutrikimą turės vaikai, jau nuo gimimo pasižymintys atitinkamais temperamento bruožais (irzlumu, neigiamu emocionalumu, dideliu reaktyvumu ir pan.). Taigi asmenybės sutrikimų atveju stebima genetinių, biologinių ir ankstyvosios patirties veiksnių įtaka.

VIDINĖS AGRESYVAUS ELGESIO PRIELAUDOS

Ankstyvas patyrimas, jog esi globojamas, prižiūrimas, mylimas, kai tenkinami tavo esminiai poreikiai – ne tik fiziologiniai, bet ir saugumo, meilės (prieraišumo), vėliau savigarbos ir pripažinimo – teikia būtiną kiekvienai sveikai asmenybei pagrindą, kuris iš esmės leidžia pasitikėti savimi, kitais žmonėmis, teigiamai vertinti aplinkinį pasaulį. Kaip teigia garsus psichologas E. H. Eriksonas, kad žmogus taptų duodantis, mylintis, globojantis, jis pirmiausia pats turi tai gauti. Jei tai nepavyksta, vaikas, norėdamas kontroliuoti padėtį, nebeieško abipusio ryšio, bet stveriasi prievartos ar fantazijų.²¹

Ankstyvosios patirties trūkumai ir traumos labiausiai atsispleidžia paauglystėje, kai vyksta galutinis asmenybės formavimasis. Kai nėra ankstyvo minėtojo meilės ir globos patyrimo, vaikai auga su stipriu vidiniu alkio – troškimu to, ko negavo ir kas būtina jų žmogiškajam buvimui. Be to, jie patiria psichologinį skausmą ir nerimą dėl pakartotinio traumavimo (apleistumo, paliktumo, fizinio žalojimo, poreikių nepaisymo). Pasaulis, jų patyrimu, yra priešiškas, nedraugiškas. „Aš niekam nerūpiu, manęs niekas nepaiso ir nemyli. Aš blogas. Tad kodėl aš turėčiau paisyti kitų? Man nieko nereikia – aš pasirūpinsiu savimi ir išgyvensiu pats – bet kokia kaina!“ Taigi paaugliai su tokia patirtimi yra pažeidžiami ir išsigandę, apleisti, bet išoriškai jie savo pažeidžiamumą ir nerimą pridengia kerštingumu ir skriauda.

Svarbūs asmenybės formavimosi uždaviniai, galutinai sprendžiami paauglystėje, yra atskyrimas nuo globojančių asmenų, tapimas savarankišku, tapatumo įtvirtinimas, sa-

²¹ Erikson E. H. Vaikystė ir visuomenė. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai, 2004.

vikontrolė²². Turėdamas gerą patirtį ir palaikančią aplinką, paauglys daugiau ar mažiau sėkmingai įveikia šiuos svarbius raidos uždavinius. Tačiau kuo nesaugesni ir nepastovesni buvo ankstyvieji vaiko ryšiai su jį globojančiais asmenimis, tuo daugiau nerimo ir nepastovumo yra dabartiniuose santykiuose su artimais žmonėmis. Tai prie jų artėjama, siekiant meilės ir saugumo, tai paniškai bėgama, nes išsigąstama per didelės priklausomybės. Kraštutiniais atvejais tokie paaugliai tampa pernelyg priklausomi nuo kitų (negali be kito žmogaus ir manipuliuoja juo, kad tik nebūtų palikti), savo priklausomybę neigdami smurtu (muša, parodydamas, kas viršesnis); arba tokie paaugliai artumo su kitais žmonėmis norą patenkina prievartiniais santykiais. Kitais atvejais jie tiesiog anksti pradeda ir greitai nutraukia intymius santykius, blaškosi, keisdami partnerius, arba tampa vieniši, užsisklendę, atsiriboję. Artumo ir ryšio su kitais poreikis neretai paauglystėje pakeičiamas priklausomybėmis (nuo alkoholio, narkotinių medžiagų, žaidimų ir kt.).

Augant visiškai nenuspėjamoje, neprognozuojamoje aplinkoje labiausiai žeidžiama savikontrolė²³. Visiškai vaikystėje nekontroliuoti arba, priešingai, pernelyg griežtai ir nenusekliai kontroliuoti paaugliai vėliau nemoka kontroliuoti savęs, o tai yra viena iš svarbiausių prielaidų nusikalstamai veikai. Susidūrę su frustruojančiomis, nerimą ar grėsmę keliančiomis aplinkybėmis, jie linkę elgtis impulsyviai, neapgalvotai, neprognozuojamai. Tokiam elgesiui, kaip minėjome, įtaką gali daryti ir tam tikri prigimtiniai temperamento ar nervų sistemos funkcionavimo ypatumai.

Pagaliau sumaištį ir pasimetimą dėl tapatumo („Kas aš esu? Ką galiu? Ko noriu?“), pagarbos ir pripažinimo stoką paaugliai dažnai kompensuoja visagalybės pojūčiu, fantazavimu apie savo beribes galias, todėl gali atitinkamai elgtis, vedami šių fantazijų ar įsitikinimų.

Taigi visi šie ankstyvosios raidos sunkumai bei atitinkamas biologinių veiksmų lemtas polinkis atitinkamai reaguoti daro poveikį plačiam asmenybės sutrikimų, arba vadinamųjų „akcentuacijų“, spektrui²⁴. Nuo nekontroliuojančiųjų savęs, impulsyvių, beatodairiškai agresyvių iki labai manipuliatyvių, apgaudinėjančių, kruopščiai planuojančių savo žiaurumo ar smurto aktus. Moraliu požiūriu – nuo visiškai nepajėgių suvokti, kas yra gerai, kas blogai, kas tinkama, kas ne (arba turinčių labai savitą, iškreiptą suvokimą), iki aiškiai tai suvokiančiųjų, bet nepaklūstančiųjų.

Visiems šiems paaugliams yra būdinga nepasitikėti kitais (o tai labai apsunkina bendravimą su jais, siekiant padėti) ir nenoras priimti socialių reikalavimų ar prašymų. „Kodėl aš turėčiau ko nors paisyti, manęs juk niekas nepaisė!“ – toks jų priešiškusmas yra kartais paslėptas, pasyvus, neretai – atviras. Destruktyvumo, žiaurumo laipsnis priklausys nuo to, kaip stipriai pažeisti jų esminiai poreikiai. Kuo labiau vaikystėje jie buvo neprižiūrėti, išnaudoti, traumuoti, tuo bejėgiškesni, išsigandę, jautrus kitų kritikai ar santykiui į juos paaugliai yra, tuo gynybiškiau jie reaguoja, gindamiesi naudoja smurtą ir nepaiso kitų²⁵.

²² Forensic Psychoterapy: Crime, Psychodynamics and the Offender Patient. Eds. Cordess Ch., Cox M. Jessica Kingsley Publishers, London and Philadelphia, 1996. P. 371.

²³ Ten pat P. 372.

²⁴ Gabbard O. Psychodynamic psychiatry in clinical practice, 1995. P. 35.

²⁵ Forensic Psychoterapy: Crime, Psychodynamics and the Offender Patient. Eds. Cordess Ch., Cox M. Jessica Kingsley Publishers, London and Philadelphia, 1996. P. 317.

Turima ankstesnė patirtis visiškai nepasitikėti kitais žmonėmis lemia tai, kad net elementarus klausinėjimas ar domėjimasis jais šiems paaugliams gali kelti didžiulį nesaugumą – jais bus pasinaudota, jie bus nuskriausti. Maža to, savo elgesiu ir reagavimu jie mėgins provokuoti suaugusiųjų priešišką ar griaus jų rodomą pasitikėjimą – tam, kad patvirtintų savo įsitikinimus apie iš esmės priešišką ir nedraugišką pasaulį. Pagaliau jų pačių elgesys jiems – visame jų patirties ir įsitikinimų kontekste – atrodo pateisinamas, teisingas. Jie nuoširdžiai nesuvokia ir nemato, ką daro ne taip.

Žinoma, nuo paauglio sunkumų pobūdžio, nuo to, ar jo agresyvus arba asocialus elgesys yra tik lemtas aplinkybių, ar jau yra asmenybės bruožas, priklausys ir darbo su juo pobūdis, taikoma pagalba. Pavyzdžiui, kai paauglio agresija yra lemta daugybės rizikos veiksnių, jis pakartotinai įsitraukia į nusikalstamą ar pavojingą veiką, pagalba turėtų būti intensyvi, kompleksinė, profesionali.

BENDRAVIMAS SU AGRESYVIAIS PAAUGLIAIS

Pagrindinis darbo su agresyvaus elgesio ar vadinamaisiais „sunkiais“ paaugliais tikslas – kad jie neprasizengtų ar nekartotų prasizengimų, kad nelaužytų įstatymų. Kitas, ne mažiau svarbus, tikslas – kad jie geriau suprastų save, savo elgesio padarinius, įgytų įgūdžių, būtinų socialiai priimtinam ir asmeniškai tenkinančiam gyvenimui. Žinoma, abiem tikslams paaugliai priešinsis: ir dėl to, kad jie yra paaugliai, taigi priešinasi viskam, ką siūlo suaugusieji, ir dėl to, kad jie nepasitiki suaugusiais, taigi netiki, kad tokiu būdu siekiama jiems padėti. Be to, jei pats paauglys nemato reikalo keistis ar ką nors keisti savo aplinkoje – „kokia man iš to nauda?“ – tai jam padėti yra itin sunku. Dauguma iš mūsų dirbdami su paaugliais teisiame, baudžiame ar moralizuojuame, stengiamės parodyti savo pranašumą ir galią. Deja, tai duoda priešingą efektą. Mat kėsinimasis į paauglio privatumą bei savarankiškumą ir parodymas, kad jis bejėgis, priklausomas, daro jį dar pažeidžiamesni – todėl jis arba visai užsidaro, arba reaguoja agresyviai.

Moralizavimas, dirbant su agresyvaus elgesio paaugliais, visiškai neveiksmingas ir dėl to, kad šie paaugliai turi labai savitą „teisingumo“, „moralumo“ sampratą. Be to, asocialaus tipo asmenybės sutrikimą turintys jaunuoliai dėl savo psichologinės raidos trūkumų neturi susiformavę vadinamojo vidinio cenzoriaus, moralės jausmo, gebėjimo suprasti kitų žmonių poreikių ar skausmo. Todėl jie nejaučia sąžinės priekaištų ar kaltės. Jie gali tik apsimesti atgailaujantys, jei mato, kad iš to turės naudos. Viena vertus, dirbant su tokiais paaugliais ar jaunais žmonėmis, svarbu parodyti, kuo socialiai priimtinesnis elgesys bus naudingas jiems patiems. Antra – mokyti juos elementarių tinkamo bendravimo būdų, mokyti suprasti kito žmogaus poreikius ir atsižvelgti į juos.

Paprastai visa, ką paaugliai nori pasakyti mums savo agresyviu elgesiu, tai: „Esu vertas bent kiek pagarbos. Nusibodo, kad visi siunčia mane velniop...“²⁶ Paprastai konkrečiomis aplinkybėmis rodyti pagarbą tikrai nėra sunku: užtenka į paauglį kreiptis kaip į sau lygų suaugusį žmogų (o ne nusileisti iki jo lygio ir elgtis iššaukiamai); pasiūlyti paaugliui patogiai įsitaisyti kabinete; paprašyti jo pagalbos, mėginant suvokti padėtį, ir pan.

²⁶ Rosenberg M. B. Bendravime be pykčio: nuoširdus kalbėjimas. Kaunas, Šviesa, 2000. P. 102.

Dirbant su vadinamaisiais „probleminiais“ jaunais žmonėmis, kaip ir dirbant su bet kuriais kitais vienokių ar kitokių sunkumų turinčiais žmonėmis, vienas iš svarbiausių įrankių esame mes patys. Taigi pirmiausia šiam įrankiui valdyti reikalingas savęs pažinimas, supratimas, kaip tas įrankis – tai yra mes patys – „veikiame“. Kitaip tariant, kaip mes reaguojame į vienokį ar kitokį kitų žmonių elgesį, kiek ir kaip suprantame savo pašnekovą, ypač jo slepiamus jausmus, norus ar nepatenkintus poreikius. Dirbant su paaugliais ar jaunuoliais tokį savęs pažinimą galėtume pradėti nuo prisiminimų apie savo pačių paauglystę ar ankstyvą jaunystę. Pavyzdžiui, J. Pitts (1999) siūlo pastebėti ir įvardyti skirtumus tarp savęs, kai mums buvo šešiolika metų, ir dabartinio savęs²⁷. Paklauskite savęs: ar mes jaučiamės kitaip? Ar mes kitaip mąstome? Ar pasikeitė mūsų vertybės? Ar pasikeitė mūsų poreikiai? Pastebėkime ne tik išorinius skirtumus, bet ir vidinius. O gal yra dalykų, kurie nepasikeitė? Kaip ir anksčiau, mes galime nerimauti esant tam tikroms aplinkybėms, pikintis tais pačiais dalykais ar žmonėmis. Pavyzdžiui, ir paauglystėje, ir dabar, suaugus, mes galime panašiai reaguoti susidūrę su autoritetingais (padėtimi, valdžia „viršesniais“) asmenimis. Bendravimas su paaugliais – ypač turinčiais emocinių ar elgesio sunkumų – dažnai paskatina mūsų ankstesnius vidinius išgyvenimus, konfliktus. Dažnai nustembame pamatę, jog į paauglį reaguojame visiškai taip pat, kaip mūsų pačių tėvai, ugdytojai, nors buvome sau prisiekę, jog niekada nekartosime jų klaidų.

Vienas svarbiausių bendravimo sėkmę lemiančių gebėjimų yra empatija. Tai gebėjimas įsijausti į kito žmogaus jausmus, poreikius, neatsisakant savo paties poreikių ir neprisiimant už juos atsakomybės²⁸. Svarbu atkreipti dėmesį į keletą svarbių dalykų – pirmiausia, suprasti kitą dar nereiškia, kad būtinai reikia kažką daryti, mėginant pakeisti tuos jausmus ar patenkinti poreikius. Užtenka parodyti supratimą ir padėti pačiam paaugliui suprasti savo jausmus ir poreikius. Antra, suprasti paauglį ir priimti jį kaip individualią asmenybę, turinčią savo patirtį, poreikius, jausmus, visiškai nereiškia atleisti jį nuo atsakomybės, išteisinti.

Empatiškumo ugdymas prasideda nuo gebėjimo įsijausti į kitą asmenį, suprasti, ką jis jaučia, ko jis nori. Kitaip tariant, empatija padeda suprasti, kas slypi už vienokio ar kitokio elgesio. Juk dažniausiai savo norus, poreikius, prašymus mes atskleidžiame ne tiesiogiai. Pavyzdžiui, įsivaizduokime, kad jūs planuojate romantišką vakarą su sutuoktiniu ar mylimuoju, o šis, nieko neįtardamas, pareiškia, jog vėl užtruks darbe. Neretai, užuot sakę: „Aš labai tavęs pasiilgau ir noriu, kad šiandien vakarą praleistume drauge“, kaltiname: „Tu amžinai paskendęs savo darbuose, negali skirti laiko man.“ Arba piktai tylime, trunkame durimis ar kitaip elgiamės, demonstruodami savo pasipiktinimą ir liūdesį.

Panašiai elgiasi ir paaugliai. Pavyzdžiui, pirmąkart už prasižengimus sulaikytas paauglys, užuot sakęs: „Aš labai nerimauju dėl to, kas dabar su manimi bus, kuo visa tai pasibaigs“, gali tylėti ir nereaguoti į jokių mūsų mėginimus jį prakalbinti. Arba jis gali slėpti savo nerimą rodydamas priešišumą: kuo jam baisiau ir kuo jis labiau nerimauja, tuo pikčiau su mumis kalbasi. Todėl mūsų profesionalumo reikalas yra pastebėti ir suprasti paauglio emocijas. Parodyti, kad mes jį suprantame ir esame pasirėngę padėti.

²⁷ Pitts J. Working with Young Offenders. British Association of Social Workers, 1999.

²⁸ Rosenberg M.B. Bendravime be pykčio: nuoširdus kalbėjimas. Kaunas, Šviesa, 2000. P. 84.

Labai sutrikusiems, rimtų elgesio ar emocinių sunkumų turintiems paaugliams kartais labai svarbu yra aiški, struktūruota, nuspėjama aplinka. Jie tuomet jaučiasi geriau, saugiau.

Apskritai rekomenduojama visuomet paaugliams paprastai, aiškiai, suprantamai pasakyti, ką mes ketiname daryti, koks yra susitikimo ar pokalbio tikslas, kokie gali būti tolesni žingsniai ir pan. Nereikia manyti, jog tai ir taip yra „savaimė aišku“ ar „suprantama“.

Jau minėjome, kad vienas iš svarbiausių dalykų dirbant su paaugliais – savęs pažinimas, ypač žinojimas savo pažeidžiamų, skaudžių vietų. Tai ypač svarbu, reaguojant į agresyvių elgesį, nes padeda suprasti, kas mums trukdo taikyti veiksmingas technikas, susidūrus su kito agresija. Tarkim, verbalinės agresijos (kai užgauliojama žodžiu) atveju vienos iš veiksmingiausių yra „pasitraukimo į šalį“ ir „atviro prisipažinimo“ technikos.²⁹ Pavyzdžiui, kai ant jūsų rėkiama ar kai jūs keikiamas, ką reikėtų pasakyti: „Taip, sutinku, man dar daug ko reikia išmokyti“ ir toliau neeskaluoti šios temos. Atrodytų, paprasta ir iš tiesų veiksminga, ypač jei ir į tolesnius mėginimus mus užkabinti nereaguojame, neatsakome tuo pačiu. Tačiau daugeliu atvejų mes tiesiog negalime pasitraukti ar nuleisti visko negirdom. Negana to – negalime pripažinti, kad mūsų elgesys iš tiesų gali siutinti kitus. Kodėl to negalime? Manome, kad nukentės mūsų savigarda? Esame įsitikinę, jog tai reikš mūsų pralaimėjimą? Taikant atviro prisipažinimo techniką, siūloma nuoširdžiai ir sąžiningai sureaguoti į grąsinimus ar užgauliojimus, užuot mėginus ir toliau apsimitinėti, jog kontroliuojame padėtį ir esame nepažeidžiami: „Taip, mane tai irgi siutina“ arba „Mane gąsdina, neramina toks elgesys“... Tačiau galbūt yra vidinių ar išorinių sunkumų, trukdančių mums reaguoti tokiu būdu? Susidūrę su emociškai sunkiomis ar skaudžiomis aplinkybėmis, būtinai turime turėti galimybę kreiptis pagalbos į kitus specialistus, kad padėtų mums susivokti, suprasti save (ir paauglį), išreikšti savo jausmus.

Gali skambėti banaliai, tačiau agresyvaus elgesio paaugliams galime padėti tik rodydami nuoširdų domėjimąsi jais ir būdami su jais visiškai sąžiningi. Kaip tik būti nuoširdžiam ir sąžiningam su paaugliu, kuris yra priešiškas, melagingas ar užsidaręs, yra sunkiausia. Sąžiningumas ir nuoširdumas dar reikšia ir drąsą pripažinti, kad mes patys galime jaustis pasimetę, išsigandę, pikti ar sunerimę. Jei mėginsime apsimitinėti, slapstydami savo tikruosius jausmus, arba apgaudinėsime paauglį, nutylėdami ar meluodami bendravimo su juo tikslus, paauglys tikrai tai pastebės ir arba „demaskuos“ mus, arba taps dar priešiškesnis. Bet kuriuo atveju tai tik apsunkins kuriant pasitikėjimą – būtinos sąlygos bendradarbiauti – santykius.

²⁹ Aggression and violence, eds. Turnbull J., Paterson B., Hampshire: Macmillan, 1999.

EFEKTYVAUS BENDRAVIMO SU ASOCIALIAIS PAAUGLIAIS PRINCIPAI: KAIP TAI, KĄ SUAUGUSIEJI MANO APIE PAAUGLIUS, LEMIĄ JŲ TARPUSAVIO BENDRAVIMĄ

DR. SAULĖ RAIŽIENĖ

IVADAS

2005 m. gruodžio–2006 m. sausio mėn. Lietuvoje buvo atliktas kompleksinis sociologinis tyrimas „Nepilnamečių justicija Lietuvoje“¹. Siekiant išsiaiškinti nepilnamečių teisės pažeidėjų ir kriminalinės justicijos pareigūnų tarpusavio santykius, buvo apklausti rizikos grupei priskirti vaikai ir nepilnamečiai, atliekantys laisvės atėmimo bausmę, bei kriminalinės justicijos pareigūnai, dirbantys su nepilnamečiais teisės pažeidėjais (t. y. policijos pareigūnai, prokurorai, teisėjai, įkalinimo įstaigų ir pataisos inspekcijų pareigūnai). Tyrimo rezultatai atskleidė, kad kriminalinės justicijos pareigūnai turi neigiamą požiūrį į nepilnamečius, o ne nepilnamečiai – į pareigūnus. Nepilnamečiai gana blogai vertina nepilnamečių reikalų policijos pareigūnų ir kriminalinės policijos tyrėjų darbą. Dauguma kriminalinės justicijos pareigūnų nurodė, jog jiems sunkiau dirbti su nepilnamečiais teisės pažeidėjais nei su suaugusiais. Pareigūnai skundėsi įžūliu nepilnamečių elgesiu, nepagarba pareigūnams, neigiama nuostata prieš juos. Šie rezultatai patvirtina tai, kad nepilnamečių ir kriminalinės justicijos pareigūnų tarpusavio santykiai nėra geri. Tai gali būti įvardyta kaip Lietuvos nepilnamečių justicijos trūkumas, kurį pašalinus galima būtų tikėtis efektyvesnio darbo. Bet nuo ko reikėtų pradėti? Ar kriminalinės justicijos pareigūnams atsisakius neigiamo požiūrio į asocialius paauglius tikrai pagerėtų jų tarpusavio supratimas? Į šiuos klausimus yra atsakoma šiame straipsnyje, kurio pagrindinis **tikslas** – *atskleisti, kaip kriminalinės justicijos pareigūnų išankstinė nuomonė apie paauglius lemia pareigūno ir paauglio tarpusavio bendravimą.*

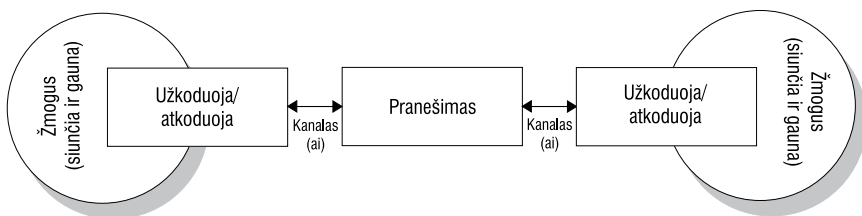
BENDRAVIMAS KAIP INFORMACIJOS PERDAVIMAS IR PRIĖMIMAS

Jeigu kriminalinės justicijos pareigūnams užduotume klausimą, koks yra pagrindinis jų darbo tikslas, tikėtina, kad išgirstume skirtingus atsakymus priklausomai nuo to, kurios institucijos atstovas pareigūnas yra. Kriminalinės policijos pareigūnai atsakytų, jog jų darbo tikslas – atlikti parengtinį tyrimą, prokurorai teigtų, jog jų darbo tikslas – valstybės kaltinimo palaikymas, teisėjai – baudžiamųjų bylų nagrinėjimas ir

¹ Vileikienė E. Kompleksinio sociologinio tyrimo „Nepilnamečių justicija Lietuvoje“ rezultatų pristatymas (http://www.vrm.lt/uploads/media/Nepilnameciu_justicijos_Lietuvoje_tyrimas_2005-2006_m.m._01.pdf, žiūrėta 2006 12 01).

baudžiamojo proceso teisėtumo užtikrinimas, įkalinimo įstaigų ir pataisos inspekcijų pareigūnai – nepilnamečių delinkventų resocializacija, nepilnamečių reikalų policijos pareigūnai – resocializacijos priemonių įgyvendinimas ir prevencinė veikla. Tačiau į klausimą, kaip jūs pasiekiate savo darbo tikslą, paprastai visų minėtų kriminalinės justicijos institucijų pareigūnai atsako vienodai – bendraudami su paaugliais. Taigi niekas negali paneigti, kad kriminalinės justicijos pareigūnams, kurių specializacija yra darbas su nepilnamečiais, bendravimas su paaugliais yra neišvengiama kasdieninė veikla.

Panagrinėkime, kas yra bendravimas. Bendravimą galima suprasti kaip informacijos perdavimo ir priėmimo procesą². Kad vyktų bendravimas, turi būti bent du žmonės. Vienas žmogus savo mintis, jausmus užkoduoja (verbaliniais ir/ar neverbaliniais ženklais, simboliais) ir siunčia užkoduotą pranešimą pasirinktu informacijos perdavimo kanalu (pavyzdžiui, žodžiu ar raštu). Kitas žmogus priima pranešimą, jį atkoduoja, supranta ir siunčia atsakymą, kurį gauna pirmasis (žr. 1 paveikslą).

1 paveikslas. Bendravimo procesas kaip informacijos perdavimo ir priėmimo procesas

Kriminalinių institucijų pareigūnai labai dažnai tiesiogiai bendrauja su paaugliais, todėl drauge pareigūnai ir siunčia informaciją paaugliui, su kuriuo bendrauja, ir gauna tam tikrą informaciją iš jo. Tokiam bendravimui yra būdingas grįžtamasis ryšys. Jei pareigūnas kreipiasi į paauglį: „Tai ką šį kartą, Povilai, iškrėtei?“, o pastarasis išgirdęs pirmuosius žodžius iš karto išplečia akis, keistai pasižiūri į pareigūną ir purto galvą, pareigūnas dar nebaigęs sakinio supranta, kad Povilas nebus linkęs atvirai bendrauti su juo, neigs savo kaltę, sakydamas, jog nepažeidė įstatymų, todėl teks pareigūnui ieškoti kitų būdų, kaip užmegzti geresnį kontaktą su šiuo paaugliu. Taigi bendravimo metu mes ne tik perduodame ir priimame informaciją, bet ir kuriame tarpasmeninius santykius sąveikaudami³.

BENDRAVIMAS KAIP PAREIGŪNO IR PAAUGLIO TARPUSAVIO SĄVEIKA

Tarpusavio sąveika – tai bendraujančiųjų poveikis vienas kitam⁴. Kriminalinės institucijos pareigūno pasisveikinimas su paaugliu lemia, kaip paauglys atsakys pareigūnui: ar atsakys maloniai ir pagarbiai, rodydamas norą tęsti pokalbį, ar nieko neat-

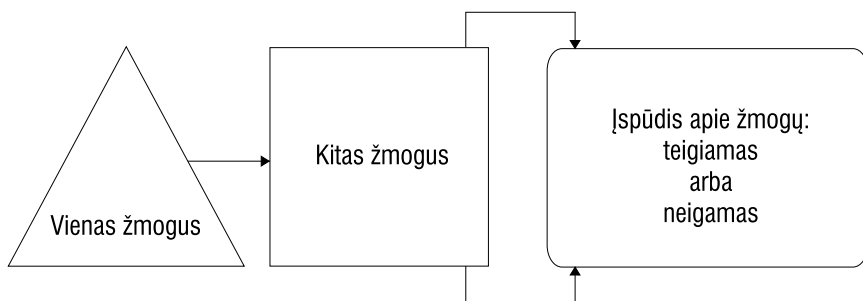
² Adler, R. B., Towne N., Proctor II R. F. Looking Out, Looking In. Wadsworth Publishing, 2005.

³ Hogg M. A., Vaughan G. M. Social Psychology, Pearson Education Limited, 2005.

⁴ Almonaitienė J., Antinienė D. ir kiti. Bendravimo psichologija. Kauno technologijos universitetas, 2005.

sakys, nusuks akis į šalį ir dar labiau susigūš. Bet gali būti ir atvirkštinis procesas: pareigūnas pasisveikina maloniai ir šiltai, o paauglys atsako šiurkščiai, pažemindamas pareigūną. Atitinkamai toliau pareigūnas su paaugliu kalba griežtai, o šis visiškai nebekalba. Vadinasi, pareigūnas ir paauglys bendraudami daro vienas kitam įtaką. Tačiau šio straipsnio tikslas yra atskleisti, kaip pareigūnų išankstinė nuomonė apie paauglius lemia pareigūno ir paauglio bendravimą, todėl toliau straipsnyje ir bus kalbama, ką pareigūnas turi suprasti ir kaip bendrauti, kad jo ir paauglio tarpusavio supratimas būtų kuo geresnis.

BENDRAVIMO PRADŽIA – ĮSPŪDŽIO VIENAS APIE KITĄ SUSIDARYMAS

2 paveikslas. Įspūdžio apie žmogų susidarymas

Tik pamatę žmogų, mes iš karto apie jį susidarome tam tikrą įspūdį (žr. 2 paveikslą). Mes pastebime, kaip žmogus atrodo, kaip jis apsirengęs, kokia jo šukuosena ir t. t. Vien tik išvaizda gali lemti tam tikrą įspūdį apie žmogų. Taip pat galime pastebėti, kaip žmogus elgiasi (pavyzdžiui, kalba taisyklingai ar vartoja daug necenzūrinių žodžių, suka akis į šalį ar įdėmiai spokso ir pan.). Visa tai, ką mes pastebime apie kitą asmenį, lemia įspūdį apie kitą susidarymą, o susidarytas įspūdis apie asmenį lemia mūsų bendravimą su juo. Jei žmogus yra tvarkingai apsirengęs, kalba sklandžiai, susidaro teigiamas įspūdis apie jį ir mes su šiuo žmogumi bendrauti linkę maloniai. Bet jei žmogaus drabužiai apdriškę, netvarkingi, nuo jo sklinda nemalonūs kvapas, mes vengiame tokio žmogaus, nes susidaro neigiamas įspūdis apie jį.

Pareigūnas, tik pamatęs paauglį, taip pat susidaro apie jį teigiamą arba neigiamą įspūdį. Žinoma, skirtingi pareigūnai, susitikę tą patį paauglį, gali susidaryti kiek skirtingą įspūdį, kadangi gali pastebėti skirtingus dalykus. Nuo pareigūno susidaryto įspūdžio apie paauglį priklauso, kaip pareigūnas su juo bendraus.

POŽIŪRIS Į PAAUGLĮ KAIP Į TAM TIKROS GRUPĖS NARĮ

Kartais įspūdis apie žmogų susidaro todėl, kad tam tikrą asmenį žmogus priskiria tam tikrai grupei, apie kurią yra susidarę stereotipai. Stereotipas – tai apibendrintas įsitikinimas apie žmonių grupę, kurios atstovams priskiriamos tam tikros savybės⁵. Tai mūsų žinios, nuostatos ir lūkesčiai tam tikros žmonių grupės atžvilgiu⁶. Stereotipai būna:

1) teigiami (pavyzdžiui, japonai yra darbštūs) ar neigiami (pavyzdžiui, paaugliai yra priešiški);

2) teisingi (pavyzdžiui, britai yra konservatyvūs) arba klaidingi (pavyzdžiui, blondinės yra kvailios);

3) apie vidinę grupę, kuriai individas priklauso (pavyzdžiui, lietuviai – santūrūs), arba apie išorinę grupę, kuriai individas nepriklauso (pavyzdžiui, italai – karštakošiai).

Tikėtina, kad kriminalinės justicijos institucijų darbuotojai, kurie dirba savo darbą ne vienerius metus, taip pat turi susidarę stereotipus apie tam tikras paauglių grupes (pavyzdžiui, padariusius tam tikras veikas, gyvenančius tam tikrame rajone arba augančius tam tikro socialinio sluoksnio šeimose ir pan.). Toliau bus aptariama, kaip šie pareigūnų stereotipai apie paauglių grupes susidaro.

Socialinėje psichologijoje yra žinomi du stereotipų susidarymo aiškinimai: socio-kultūrinis ir kognityvus⁷. Pagal sociokultūrinį aiškinimą, stereotipai susiformuoja individo socializacijos proceso metu⁸. Augdamas vaikas iš šalia esančių žmonių perima elgesio ir interpretacijos būdus, taisykles, kaip reikėtų elgtis ir pan. Vėliau pastebėjęs ar išgirdęs, jog tam tikras žmogus pasielgė kitaip nei reikėjo (ar turėjo) pasielgti, individas šį skirtumą užakcentuoja, padidina ir apibendrina visą tų žmonių, kuriai priklauso stebimas individas, grupę. Gali būti, jog pagal vieną asmenį žmogus sprendžia apie visą grupę, kuriai pats nepriklauso, nes jam būdinga manyti, jog išorinės grupės (kuriai individas savęs nepriskiria) nariai yra labiau panašūs nei vidinės grupės (kuriai individas save priskiria) nariai⁹.

Pagal kognityvų stereotipų susidarymo aiškinimą, žmogus turi įgimtą gebėjimą lyginti ir pastebėti skirtumus¹⁰. Tai vyksta greitai, natūraliai ir automatiškai (t. y. be psichikos kontrolės). Dažniausiai mes skirstome žmones į grupes pagal amžių, lytį ir tautybę¹¹. Žmogus pastebi, kas bendra vienos grupės nariams ir kuo ta grupė skiriasi nuo kitų, o tuomet apibendrina – suformuoja stereotipą.

Susipažinus ir su sociokultūriniu, ir su kognityviu stereotipų susidarymo aiškinimu, galima pasakyti, jog tai, kad pareigūnai turi stereotipus apie paauglius, yra nei gerai, nei blogai – tiesiog natūralu, žmogiška. Kaip ir kiekvienas žmogus, taip ir pareigūnas

⁵ Matsumoto D., Juang L. Culture and psychology. Belmont (California): Thomson/ Wadsworth, 2004.

⁶ Hamilton D. L., Crump S. A. Stereotypes // Encyclopedia of Applied Psychology. Elsevier Academic Press, 2004. P. 479–484.

⁷ Ten pat. P. 479–484.

⁸ Matsumoto D., Juang L. Culture and psychology. Belmont (California): Thomson/ Wadsworth, 2004.

⁹ Aronson E., Wilson T. D., Akert R. M. Social Psychology. Pearson Education International, 2005.

¹⁰ Hogg M. A., Vaughan G. M. Social Psychology, Pearson Education Limited, 2005.

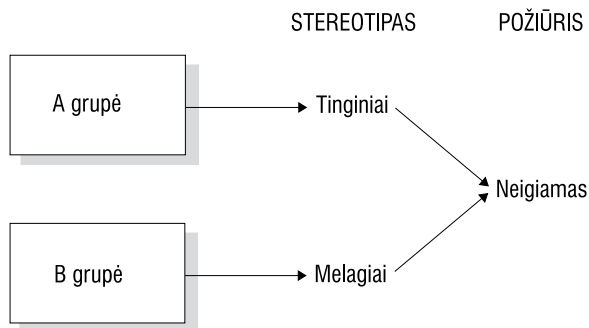
¹¹ Hamilton D. L., Crump S. A. Stereotypes // Encyclopedia of Applied Psychology. Elsevier Academic Press, 2004. P. 479–484.

negali neturėti stereotipų, nes jis yra tam tikros visuomenės narys ir turi tam tikrų kognityvių gebėjimų, o tai lemia stereotipų susidarymą.

Kriminalinės justicijos pareigūnams labai dažnai tenka susitikti su paaugliais aplinkybėmis, kai nėra akivaizdu, kodėl paaugliai vienaip ar kitaip pasielgė: dažnai nėra aišku, kodėl paauglys ką nors pavogė, pabėgo iš namų ir pan. D. L. Hamiltono ir S. A. Crumpo (2004) teigimu, tokiomis aplinkybėmis, kai stebinčiam žmogui nėra akivaizdu, kodėl kitas pasielgė vienaip ar kitaip, labai dažnai žmogus vertinamas remiantis susidarytu stereotipu. Taigi pareigūnui vertinant paauglį, pareigūno turimi stereotipai apie tam tikrą paauglių grupę veikia automatiškai, be sąmonės kontrolės. Dėl to gali būti, jog pareigūnas priskirs paaugliui savybes, kurios būdingos visiems tos grupės paaugliams. Bet gal būtent esant tokioms aplinkybėms paaugliui šios savybės nėra būdingos? Gal paauglio elgesį lėmė visai kitos priežastys nei daugelio paauglių panašiomis aplinkybėmis? Šie klausimai verčia susimąstyti apie tai, jog stereotipinis žmonių vertinimas gali būti neteisingas – mes galime suklysti, jei apie žmogų sprendžiame kaip apie tam tikros grupės narį, turėdami apie tą grupę žmonių išankstinę nuomonę.

IŠANKSTINĖ NUOMONĖ APIE PAAUGLIUS IR JOS POVEIKIS PAREIGŪNO BENDRAVIMUI SU PAAUGLIAIS

Neigiama išankstinė nuomonė apie žmonių grupę gali lemti neigiamą nuostatą kito asmens atžvilgiu vien todėl, jog jis priklauso tai socialinei grupei¹². Tai dar vadinama išankstiniu priešišku. Kaip susiję stereotipai ir išankstinės nuostatos, pateikta 3 paveiksle.

3 paveikslas. Ryšys tarp stereotipų ir išankstinių nuostatų

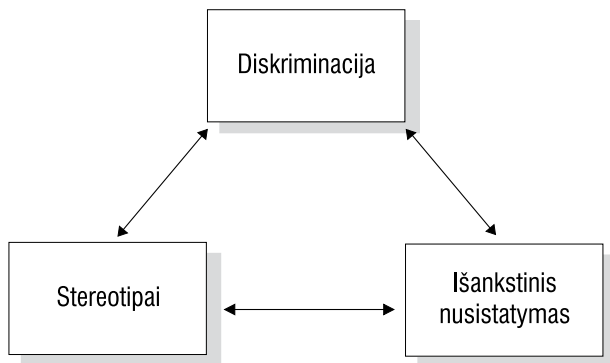
Jei pareigūnas apie A paauglių grupę mano, jog jie yra tinginiai, o apie B – jog jie melagiai, pradėdamas bendrauti su konkrečiu paaugliu, kurį priskyrė A ar B grupei, jis gali turėti išankstinę neigiamą požiūrį į šį paauglį, o tai gali lemti netgi pareigūno bendravimą su juo. Pavyzdžiui, jei pareigūnas mano, jog šis paauglys priklauso A paauglių

¹² Matsumoto D., Juang L. Culture and psychology. Belmont (California): Thomson/ Wadsworth, 2004.

grupei, o jie visi yra tinginiai, vadinasi, ir šis paauglys yra tinginys, jis per apklausą neduoda jam susipažinti su reikiama dokumentais, nes mano, jog vis viena paauglys tų dokumentų neskaitys: „Jis juk tinginys!“ Galima panagrinėti ir kitą pavyzdį: pareigūnas mano, jog paauglys priklauso B grupei, o jie visi – melagiai, todėl apklausos metu neužduoda paaugliui atvirų klausimų, o tik uždarus, nes mano, jog vis viena šis paauglys, kaip ir visi kiti priklausantys šiai grupei, meluos, tai kam vargintis užduodant atvirus klausimus, juk paprasčiau pateikti uždarus¹³.

Jeigu pirmame pavyzdyje pareigūnas nebūtų turėjęs išankstinės nuomonės apie paauglį, tikėtina, jog būtų davęs paaugliui susipažinti su reikiama dokumentais, o antrajame pavyzdyje – uždavęs atvirus klausimus. Taigi abiem šiais atvejais buvo galima pastebėti, kaip išankstinė nuomonė apie paauglius lėmė pareigūno bendravimą su paaugliais. Pateiktuose pavyzdžiuose pareigūnai su paaugliais bendravo kitaip, ir, deja, bet netinkamai ir neprofesionaliai, vien todėl, kad turėjo stereotipus ir išankstines nuostatas prieš minėtas paauglių grupes, o tai galima vadinti netgi diskriminacija.

Vadinasi, stereotipai, išankstinės nuostatos ir diskriminacija yra susiję (žr. 4 paveikslą). Žmogus, turėdamas tam tikrą apibendrintą įsitikinimą (stereotipą) apie žmonių grupę, gali iš anksto neigiamai nusistatyti prieš kitą žmogų (išankstinė nuostata), kuris priklauso tai grupei, ir su tuo žmogumi elgtis kitaip nei su kitų grupių nariais (diskriminuoti)¹⁴. Žmogaus nuomonė gali lemti, ką žmogus jaučia kitam ir kaip jis elgiasi su kitu bendraudamas.

4 paveikslas. Ryšys tarp stereotipų, išankstinių nuostatų ir diskriminacijos

Jau esame kalbėję apie tai, jog stereotipų turi visi žmonės (pareigūnai taip pat), tačiau tikrai ne visi žmonės ir ne visada bendraudami su grupių, apie kurias turi neigiamą nuomonę, nariais jaučia jiems išankstinį priešišumą ir juos diskriminuoja. Manoma, jog žmogus, kuris turi neigiamą stereotipą apie tam tikrą grupę, vis dėlto bendraudamas gali nenusistatyti prieš tos grupės asmenis ir jų nediskriminuoti¹⁵. Kai kuriems

¹³ Uždari klausimai yra tie, kurie reikalauja atsakymo „taip“ arba „ne“; atviri – kurie reikalauja išsamaus atsakymo, prasideda žodžiais „Kas“, „Kaip“, „Kodėl“ (Baršauskienė, 2002).

¹⁴ Esses V. M., Semanya A. H., Stelz M. Prejudice and Discrimination // Encyclopedia of Applied Psychology. Elsevier Academic Press, 2004. P. 101–107.

¹⁵ Matsumoto D., Juang L. Culture and psychology. Belmont (California): Thomson/ Wadsworth, 2004.

žmonėms bendraujant tai įgyvendinti yra lengviau, kitiems sunkiau. Kyla klausimas: nuo ko tai priklauso? Tačiau prieš atsakant į šį klausimą, paanalizuokime, kodėl vis dėlto žmogus linkęs į išankstinę nuostatą ir kitų diskriminavimą.

Išankstinių nuostatų ir diskriminavimo priežastys. Yra žinomos dvi teorijos, kurios aiškina, kodėl žmogus linkęs į išankstines nuostatas ir diskriminaciją – tai realistinė konfliktų teorija ir socialinio identiteto teorija¹⁶. Pagal realistinę konfliktų teoriją, išankstinį priešišumą ir diskriminaciją lemia konkurencija ir rungtyniavimas dėl ribotų išteklių¹⁷. Kaip visi žinome, ištekliai (energetikos, pinigų ir pan.) yra riboti, todėl mums tenka jais dalytis. Žmogui ne tiek svarbu, ką jis turi arba ko neturi, kiek santykinis išteklių trūkumas, kuris pastebimas, kai žmogus save lygina su kitais. Pastebėjęs, jog kiti turi daugiau nei jis, žmogus patiria nepasitenkinimą iš egoistinių (aš interesas) ir broliškų (grupės interesas) paskatų. Šiuo metu yra konkuruojama ne tiek dėl materialinių išteklių, kiek dėl socialinio statuso ir įtakos visuomenėje¹⁸.

Pagal socialinio tapatumo teoriją, kiekvienas individas siekia gerai save vertinti. Savęs vertinimas priklauso nuo asmeninio ir socialinio (grupės, kuriai žmogus save priskiria) tapatumo¹⁹. Žmogaus savęs vertinimas pagerėja, jei jis asmeniškai ką nors pasiekia arba prisijungia prie grupės, kuri yra sėkminga ir patraukli. Dėl šios priežasties žmogus linkęs palankiau vertinti grupę, kuriai priklauso, nei kitas grupes²⁰. Kartais žmogus gali pagerinti savęs vertinimą atsiliepdamas neigiamai apie kitos grupės, kuriai žmogus savęs nepriskiria, narius arba vieną tos grupės narį. Išankstinė nuostata ir diskriminacija padeda žmogui išryškinti grupės, kuriai priklauso, o drauge ir savo paties, pranašumą prieš kitas grupes²¹.

Vadinasi, žmogaus savęs suvokimas kaip tam tikro grupės nario yra pagrindinė prielaida išankstiniam priešiškumui ir diskriminacijai pasireikšti. Esant šiai prielaidai, viena teorija kaip išankstinio priešiškumo ir diskriminacijos priežastį nurodo konkurenciją dėl išteklių, kita – žmogaus norą gerai save vertinti. Tačiau abiejų teorijų atstovai sutinka, jog vieni žmonės yra labiau linkę konkuruoti arba žeminti kitus dėl gero savęs vertinimo nei kiti ir tai priklauso nuo asmenybės ypatumų. Tyrimų duomenys rodo, jog žmonėms, kurie linkę į išankstines nuostatas ir kitų diskriminavimą, būdingi autoritarinės asmenybės bruožai – jie linkę paklusti autoritetui, netoleruoja skirtumų, jų mąstymas sustabarėjęs, seksualumas užslopintas²².

Žmogaus polinkis saugoti savo įsitikinimus. Kai žmogus susidaro apie ką nors nuomonę, net ir tuo atveju, kai ji yra suformuojama, neturint pakankamai informacijos, jis nėra linkęs nuomonės keisti, net jei ji prieštarauja akivaizdiems įrodymams²³. Pavyzdžiui, politiniai lyderiai neatšaukia vyriausybės programos, kuri nėra pakankamai

¹⁶ Esses V. M., Semanya A. H., Stelz M. Prejudice and Discrimination // Encyclopedia of Applied Psychology. Elsevier Academic Press, 2004. P. 101–107.

¹⁷ Hogg M. A., Vaughan G. M. Social Psychology, Pearson Education Limited, 2005.

¹⁸ Esses V. M., Semanya A. H., Stelz M. Prejudice and Discrimination // Encyclopedia of Applied Psychology. Elsevier Academic Press, 2004. P. 101–107.

¹⁹ Hogg M. A., Vaughan G. M. Social Psychology, Pearson Education Limited, 2005.

²⁰ Aronson E., Wilson T. D., Akert R. M. Social Psychology. Pearson Education International, 2005.

²¹ Matsumoto D., Juang L. Culture and psychology. Belmont (California): Thomson/ Wadsworth, 2004.

²² Hogg M. A., Vaughan G. M. Social Psychology, Pearson Education Limited, 2005.

²³ Aronson E., Wilson T. D., Akert R. M. Social Psychology. Pearson Education International, 2005.

efektyvi; mokslininkas atkakliai gina savo teoriją, nors tyrimų duomenys akivaizdžiai jai prieštarauja, ir pan. Žmogui būdingas polinkis ieškoti, interpretuoti ir kurti informaciją, kuri patvirtintų jo įsitikinimus.

Pareigūnas, susidarantis įspūdį apie paauglį ir norintis suprasti, kodėl paauglys pasielgė būtent taip, yra ne tik pasyvus informacijos gavėjas, bet ir aktyvus informacijos ieškotojas. Jei pareigūnas mano, jog paaugliui būdingi tokie patys bruožai kaip ir kitiems tos grupės paaugliams, jis gali nesąmoningai ieškoti tikrovės faktų, kurie patvirtintų jo lūkesčius. Tuomet pareigūnas tarsi mokslininkas kelia hipotezes apie paauglį ir ieško informacijos, kuri patvirtintų jo lūkesčius.

Kaip tai vyksta, atskleidžia M. Snyderio ir W. Swann (1978) atliktas tyrimas²⁴. Tyrėjai tiriamuosius, kurie iki tyrimo nebuvo pažįstami, suskirstė poromis. Vienas poros narys rinko informaciją apie kitą užduodamas klausimus. Kokius klausimus užduoti, tiriamasis turėjo pasirinkti iš pateikto klausimų sąrašo. Prieš klausimų uždavimą klausiančiajam buvo sakoma, jog tas asmuo, kurį jis apklaus, yra arba ekstravertas, arba intravertas (žinoma, kokį apibūdinimą apie klausiamąjį pasakyti, buvo parenkama atsitiktinai) bei liepiama iš klausimų sąrašo išsirinkti klausimus, kuriuos jis norėtų užduoti. Tie, kurie manė, jog kalba su intravertu, daugiau uždavė į intraversiją orientuotų klausimų (pavyzdžiui, „Ar kada nors jauteisi grupės nuošalyje?“), o manantieji, jog kalba su ekstravertu, daugiau uždavė į ekstraversiją orientuotų klausimų (pavyzdžiui, „Ar jums patinka šventės?“). Vadinasi, klausiančiųjų išankstinė nuomonė apie apklausiamą žmogų nulėmė klausimų pasirinkimą. O atsakymai į šiuos klausimus patvirtino jų turimus lūkesčius. Kai kitiems tiriamiesiems buvo rodomas pokalbių įrašas, jie nedaug klydo įvertindami, ar klausiantysis kalba su intravertu ar ekstravertu, t. y. trečiųjų asmenų nuomonė sutapo su klausinėjančio asmens nuomone apie apklausiamąjį.

Galima sakyti, jog žmonės, kurie turi išankstinę nuomonę apie kitus asmenis, pateiktame pavyzdyje tarsi patenka į uždarą ir klaidinantį ratą: mano, jog kitiems žmonėms būdinga tam tikra savybė, ir pradeda ieškoti tam tikros informacijos, dėl to sukuria realybę, kuri patvirtina jų lūkesčius. Pareigūnai bendraudami su paaugliu taip pat gali užduoti jam tam tikrų klausimų ir atkreipti dėmesį tik į tą informaciją, kuri patvirtintų jų turimus stereotipus, o tos informacijos, kuri neatitinka jų turimų stereotipų, nepastebėti.

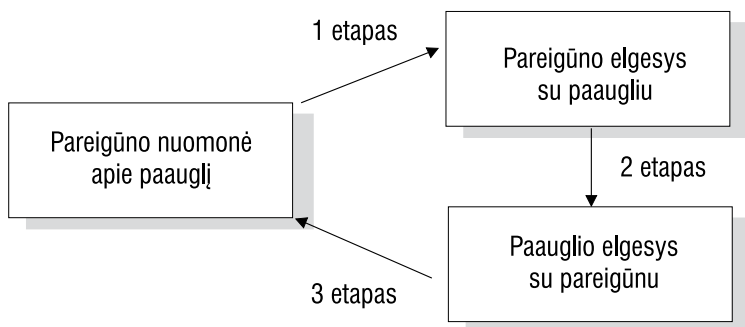
Taip pat yra stebima, jog kartais mes elgiameis su žmogumi pagal turimą tos grupės stereotipą ir savo elgesiu išprovokuojame kitą žmogų elgtis taip, kad mūsų turimas stereotipas pasitvirtintų. R. Rosenthalis ir L. Jacobson (1968) atliko tai atskleidžiantį eksperimentą²⁵. Šie tyrėjai įvertino vienos San Francisko pradinio mokyklos moksleivių intelektinius gebėjimus ir mokytojai pasakė, kurių vaikų intelekto testo rezultatai buvo aukšti, t. y. jų galimybės labai didelės, o kurių – žemi, t. y. jų galimybės nedidelės. Žinoma, vaikai į šias grupes buvo suskirstyti atsitiktinai, o ne pagal intelekto testo rezultatus. Po aštuonių mėnesių tyrėjai vėl atliko intelekto testą ir pastebėjo, jog vaikus, kurie buvo įvardyti kaip gabūs, intelekto testo rezultatai buvo 30 balų geresni nei tų, kurie buvo įvardinti kaip negabūs. Kontrolinėje grupėje (kur mokytojai nebuvo pateikta

²⁴ Hogg M. A., Vaughan G. M. Social Psychology, Pearson Education Limited, 2005.

²⁵ Hogg M. A., Vaughan G. M. Social Psychology, Pearson Education Limited, 2005.

informacija apie vaikų intelekto testo rezultatus) tokio intelekto testo rezultatų pasikeitimo nebuvo stebima. Galima manyti, jog mokytojos nuomonė apie vaiką, t. y. jog jis yra gabus, lėmė mokytojos elgesį su vaiku. Į tuos mokinius, kuriuos ji vertino kaip gabesnius, kreipė daugiau dėmesio, emociškai juos labiau palaikė, dažniau kvietė atsakinėti bei dažniau gyrė, skatino. Žinoma, šie mokiniai, tokio mokytojos elgesio paskatinti, taip pat elgėsi atitinkamai – jie daugiau mokėsi, atidžiau klausė, neužsiiminėjo pašaline veikla ir jų pasiekimai buvo geresni.

Paskelbus šio tyrimo rezultatus, tyrėjai sulaukė gana daug kritikos. Tačiau akivaizdu, jog ne tik pedagoginiame procese, bet ir pareigūno bendravime su paaugliu taip pat galima stebėti šį vadinamąjį „savaime išsipildančios pranašystės“ procesą. Panagrinėkime pavyzdį (5 paveikslas), kaip pareigūno turima nuomonė apie paauglį per apklausą gali būti patvirtinta stebint trijų etapų „savaime išsipildančią paranašystę“. Per pirmąjį etapą pareigūnas susidaro nuomonę apie paauglį: „Visi paaugliai yra įžūlus, tai ir šis yra įžūlus, žiūri iš padilbų, sėdi išsidrėbęs.“ Antruoju etapu pareigūnas elgiasi su paaugliu pagal susidarytą įspūdį apie paauglį: užduvinėja klausimus pakeltu tonu, liepia nedelsiant atsakyti, neleidamas pagalvoti ir pan. Trečiuoju etapu paauglys priderina savo elgesį prie pareigūno: pradeda taip pat kalbėti pakeltu tonu, priekaištauja, kad klausimus pareigūnas užduoda per greitai, neleidamas jam pagalvoti, taip pat, kad pareigūnas atlieka savo darbą skubėdamas. Toks paauglio elgesys pareigūnui patvirtina apie jį susidarytą nuomonę: „Sakiau, jog jie visi įžūlus, taip ir yra – šis paauglys man ką tik tai patvirtino.“

5 paveikslas. „Savaime išsipildančios pranašystės“ procesas

Taigi visiškai natūralu ir žmogiška, jei kriminalinės justicijos institucijų pareigūnai turi stereotipų apie paauglių grupes. Tačiau, jei pareigūno bendravimo su paaugliais metu pasireiškia pareigūnų neigiama nuostata prieš paauglius bei jų diskriminavimas, tai nėra gerai ir trukdo pareigūnui kurti su paaugliu gerus tarpusavio santykius. Nesant

gerų tarpusavio santykių, bendraujant pareigūnui, siekiančiam priimti teisingą sprendimą, gana sudėtinga perprasti asmenį esant konkrečioms aplinkybėms. Vadinasi, kad kriminalinės justicijos institucijų darbuotojai efektyviai atliktų savo darbą, yra būtina, kad jie bendraudami su paaugliais atsisakytų išankstinių neigiamų nuostatų prieš paauglius.

KAIP SUMAŽINTI KRIMINALINĖS JUSTICIJOS INSTITUCIJŲ PAREIGŪNŲ NEIGIAMĄ IŠANKSTINĘ NUOSTATĄ PRIEŠ PAAUGLIUS?

Pasak V. M. Esses ir kitų (2004), sumažinti žmonių priešišumą ir diskriminaciją galima: 1) suteikiant kuo daugiau informacijos, žinių apie kitų grupių kultūrą, gyvenimo būdą, įpročius; 2) sudarant galimybę susipažinti su kitų grupių gyvenimu. Šie autoriai pažymi, jog pokytis įvyks, jei bus tenkinama bent viena iš šių sąlygų:

- bendra veikla, siekiant bendro tikslo, kai visų statusas yra vienodas;
- skirtingų grupių nariai bendraus dažnai, ilgai ir prasmingai;
- į kitos grupės atstovą bus žiūrima kaip į atskirą individą, o ne kaip į grupės narį²⁶.

Galima pamąstyti apie tai, kurios iš šių literatūroje nurodomų priemonių gali padėti kriminalinės justicijos institucijų pareigūnams sumažinti išankstinę priešišumą paaugliams. Visų pirma dėl informacijos apie paauglius suteikimo pareigūnams. Manychiau, jog tai iš tikrųjų galima įgyvendinti kriminalinės ir socialinės raidos ypatumus. Tokios informacijos gavimas leistų pareigūnams geriau suprasti, kas keičiasi paauglystės laikotarpyje bei kokius išgyvenimus šie pokyčiai sukelia, ką vienas arba kitas paauglio elgesys mums atskleidžia apie paauglio jausmus. Remiantis Lietuvoje atlikto tyrimo duomenis, 53 proc. pareigūnų nurodo, jog pareigūnų, dirbančių su nepilnamečiais teisės pažeidėjais, mokymas turėtų būti viena iš prioritetinių nepilnamečių justicijos veiklos sričių²⁷. Galima manyti, jog nemaža dalis pareigūnų yra pasiruošę dalyvauti mokymuose ir išgirsti, priimti bei įsiminti pateikiamą informaciją apie paauglius.

Antroji literatūroje nurodyta priemonė, galinti padėti sumažinti išankstinę nuostatą – galimybė pareigūnams susipažinti su paauglių gyvenimu. Galima manyti, jog taikant šią priemonę priešišumui mažinti, yra sudaromos sąlygos pažinti paauglių gyvenimą ne mokymų metu, bet tiesiogiai pareigūnams bendraujant su paaugliais. Tai galima įgyvendinti organizuojant bendrą veiklą, pavyzdžiui, sporto varžybas, konkursus ar pan., kur dalyvautų ir kriminalinės justicijos pareigūnai, ir paaugliai. Tačiau tokioje veikloje visi turėtų būti lygiateisiai ir lygiaverčiai. Kuo dažniau ir ilgiau pareigūnai bendrautų su paaugliais, tuo priešišumas būtų mažesnis. Tai galėtų būti pasiekta įgyvendinant įvairias prevencijos programas. Lietuvos pareigūnai taip pat pritaria prevenciniam darbui bei jo tobulinimui (59 proc. apklaustų pareigūnų nurodo, kad tobulinti prevencinį darbą

²⁶ Esses V. M., Semenya A. H., Stelz M. Prejudice and Discrimination // Encyclopedia of Applied Psychology. Elsevier Academic Press, 2004. P. 101–107.

²⁷ Vileikienė E. Komplexinio sociologinio tyrimo „Nepilnamečių justicija Lietuvoje“ rezultatų pristatymas (http://www.vrm.lt/uploads/media/Nepilnameciu_justicijos_Lietuvoje_tyrimas_2005-2006_m.m._01.pdf, žiūrėta 2006 12 01).

turėtų būti prioritentinė nepilnamečių justicijos veiklos sritis²⁸), todėl tikėtina, jog yra pasirengę dalyvauti įgyvendinant gerai parengtas prevencijos programas.

Liko nepaminėta literatūroje nurodyta paskutinė prielaida išankstiniam priešiškumui mažinti – pareigūnų požiūrio į paauglį keitimas: žiūrėti į paauglį ne kaip į grupės narį, bet kaip į atskirą individą. Remiantis šia prielaida, pareigūnų išankstinis priešiškumas paaugliams sumažės, jei pareigūnai norės suprasti bei išsiaiškinti, kodėl konkrečiomis aplinkybėmis šis paauglys pasielgė būtent taip. Pareigūnai, bendraudami su paaugliu, neperkels neigiamo vertinimo į patį vaiką dėl to, jog jis priklauso tam tikrai grupei ar netinkamai elgėsi. Pareigūnai bus motyvuoti surinkti informaciją apie konkretų paauglį ir remiantis ja susidaryti apie jį tikslų įspūdį. Žinoma, visa tai galima įgyvendinti ir pasiekti išankstinio priešiškumo sumažinimą bei efektyvesnį kriminalinės justicijos institucijų pareigūnų ir paauglių bendravimą tik tuomet, kai pareigūnai patys to sieks: jie žinos, kad stereotipai, išankstinės nuostatos veikia, tačiau norės jų veikimą sukontroliuoti, siekdami išvengti išankstinės nuomonės įtakos jų bendravimui su paaugliais.

Taigi šios priemonės įgyvendinimas galimas tik norint patiems pareigūnams. Tačiau, kaip rodo Lietuvoje atlikto tyrimo duomenys, tik 13 proc. Lietuvos pareigūnų nurodo, jog neigiamo požiūrio į nepilnamečius teisės pažeidėjus atsisakymas turi būti prioritentinė nepilnamečių justicijos veiklos sritis²⁹. Vadinasi, tik nedidelė Lietuvoje dirbančių kriminalinės justicijos institucijų pareigūnų dalis sutinka, kad pareigūnų neigiamo požiūrio atsisakymas būtų teigiamas poslinkis į geresnį pareigūnų ir nepilnamečių tarpusavio supratimą. Viliuosi, jog šiame straipsnyje atskleistas ir paaiškintas ryšys tarp suaugusio nuomonės apie paauglius ir suaugusiojo ir paauglio bendravimo padės ir likusiai daliai Lietuvos kriminalinės justicijos institucijų pareigūnų suprasti, kas vyksta bendraujant su paaugliu ir kaip pareigūno išankstinė nuomonė apie nepilnamečius teisės pažeidėjus gali daryti įtaką jų tarpusavio supratimui, o supratęs norėti keisti savo bendravimą su nepilnamečiu, siekiant efektyvesnio bendradarbiavimo.

ISVADOS

1. Kriminalinės justicijos institucijų pareigūnų, kurių specializacija yra darbas su nepilnamečiais teisės pažeidėjais arba nukentėjusiais, bendravimas su paaugliais yra neišvengiama kasdieninė veikla.

2. Bendraudami pareigūnas ir paauglys daro vienas kitam įtaką, kuria tarpusavio supratimą, būtiną efektyviam bendradarbiavimui.

3. Kaip pareigūnas bendraus su paaugliu, priklauso nuo įspūdžio, kurį pareigūnas susidaro apie paauglį.

4. Pareigūnai turi stereotipus apie paauglių grupes. Šie stereotipai gali lemti pareigūno įspūdį apie paauglį.

5. Pareigūnai turėtų vengti stereotipinio paauglių vertinimo, nes:

a) gali pasireikšti išankstinė neigiama nuostata prieš paauglį ir jo diskriminacija;

²⁸ Vileikienė E. Komplexinio sociologinio tyrimo „Nepilnamečių justicija Lietuvoje“ rezultatų pristatymas (http://www.vrm.lt/uploads/media/Nepilnameciu_justicijos_Lietuvoje_tyrimas_2005-2006_m.m._01.pdf, žiūrėta 2006 12 01).

²⁹ Ten pat.

- b) gali būti pastebėta ir renkama tik ta informacija, kuri patvirtina pareigūno spėjimus apie paauglį;
- c) pareigūnas savo elgesiu gali išprovokuoti paauglį elgtis taip, kad tai patvirtintų pareigūno išankstinę nuomonę apie paauglį.

6. Kriminalinės justicijos institucijų pareigūnų supratimas, kas vyksta bendraujant ir kaip jų turima išankstinė nuomonė apie paauglius gali lemti jų bendravimą su paaugliais, gali padėti pareigūnams pakeisti savo neigiamą požiūrį į nepilnamečius teisės pažeidėjus ir kurti efektyvesnį bendradarbiavimą su jais.

NEPILNAMEČIŲ TEISĖS PAŽEIDĖJŲ ASOCIALIŲ MĄSTYMO SCHEMŲ KOREKCIJA

DR. AISTĖ DIRŽYTĖ

IVADAS

„1772 metais teismas nusprendė, kad tarnaitė iš Kamblė miesto, nužudžiusiai savo šeimininkę, turi būti suręstos kartuvės; jų papėdėje turi stovėti tas pats krėslas, kuriame sėdėjo jos šeimininkė Zalen, kai įvyko žmogžudystė; ją ten pasodinus, egzекutorius turi nupjauti jai plaštaką ir jos akivaizdoje įmesti į ugnį, po to nedelsdamas suduoti keturis kartus su kapokle, kuria ji nužudė šeimininkę. Tai padarius, ji turi būti pakabinta kartuvėse ir smaugiama tol, kol apleis gyvybę. Po dviejų valandų jos kūną reikia nukabinti ir atskirti nuo jo galvą kartuvių papėdėje ant ešafoto su ta pačia kapokle, kuria ji nužudė savo šeimininkę, ir tą galvą iškelti ant dvidešimties pėdų aukščio kuolo už Kamblė vartų netoli nuo kelio, vedančio į Duė, o likusį kūną įkišti į maišą ir užkasti šalia to kuolo dešimties pėdų gylyje“¹.

Prieš porą šimtmečių sunku būtų buvę net įsivaizduoti, kad Europos valstybėse radikalai pasikeis valdžios elgesys su žmonėmis, pažeidusiais galiojančius įstatymus. Viešas egzekucijas, pasmerkimą, kankinimus, prievartinį darbą XXI amžiuje pakeitė humanistinės strategijos ir projektai: nuteistiesiems sudaromos galimybės lavintis, leidžiama savanoriškai pasirinkti užimtumo programas.

Kai kuriems žmonėms sunku suprasti, kodėl su nuteistaisiais turi būti elgiamasi švelniai ir pagarbiai – juk tai asmenys, kurie parodė nepagarbą visuomenės vertybėms. Kai kurie tvirtina, jog visuomenei būtų naudingiau, jeigu grįžtume prie griežtesnių elgesio su nuteistaisiais standartų – tuomet žmogus, planuojantis nusikaltimą, pirmiausia pagalvotų apie pasekmes (prievartinį darbą ir pan.), kurias gali patirti dėl savo veiksmų. Vis dėlto toks požiūris Europoje – jau istorija, praeitis etapas – ir ne todėl, kad XXI amžiaus Europa – humanistinių, pacifistinių idėjų buveinė. Griežto elgesio su nuteistaisiais strategija tiesiog nepasitvirtino. XIX amžiaus pradžios nusikalstamumo analizė stulbina griežto poveikio nuteistiesiems neveiksmingumu: „nors disponuojama tokiomis represijos priemonėmis kaip ešafotas, geležinis antkaklis, katorgos, nusikaltimų nemažėja; recidyvų kreivė užuot leidusis kyla“².

Jau XIX amžiaus autoriai analizavo elgesio su nuteistaisiais strategijas: „neteisybės jausmas, kurį patiria kalinys, gali būti viena iš nevaldomo elgesio priežasčių; patyręs įstatymo nenumatytas kančias, jis pasiduoda įsiūčiui prieš visa, kas jį supa; visuose valdžios atstovuose jis mato budelius; nebetiki savo kaltumu, pats apkaltina teisingu-

¹ Cituojama knygoje Foucault M. *Disciplinuoti ir bausti*. Vilnius: Baltos lankos, 1998. P. 57.

² La Fraternite, Nr. 10, 1842, vasaris. Cituojama knygoje Foucault M. *Disciplinuoti ir bausti*. Vilnius: Baltos lankos, 1998. P. 313.

mą³. Iš istorijos galima pasimokyti, kad bausmių vykdyme agresyvumas nuteistųjų atžvilgiu nepaskatina pozityvių pokyčių, „neišgydo“ nusikalstamumo. Bet ar galima teigti, jog humanistiniai projektai – tokie kaip kognityvių įgūdžių ugdymo programos nuteistiesiems – „panacėja“, kuri išgelbės civilizuotas visuomenes nuo kriminalinės destrukcijos?

2004 m. Jungtinės Karalystės Tyrimų, plėtros ir statistikos direktoratas (angl. *Research, Development and Statistics Directorate*) paskelbė įspūdingus 2002–2003 m. nuteistųjų ugdymo programų analizės rezultatus⁴: grupėje, kuri dalyvavo kognityvių įgūdžių ugdymo programoje, recidyvų skaičius sumažėjo net 14 proc., t.y. buvo atlikta apie 21 000 nusikaltimų prevencija. Tai reiškia, jog bausmių vykdymo procese pavyko įgyvendinti pagrindinį visuomenės interesą – nuteistojo korekciją, sumažinant pavojingumą visuomenei ir paskatinant pozityvius elgesio pokyčius.

XXI amžiuje laisvės atėmimo vietos Lietuvoje vadinamos ne *kalinimo*, bet *pataisos* įstaigomis, vadinasi, pagrindinis jų tikslas – paskatinti nuteistojo keitimąsi, galimybę atkurti ir išlaikyti darną su savimi, aplinka, Aukščiausiuoju.

Indų filosofijoje tikima, kad žmogaus esmė yra tarsi „baltas drabužis“⁵. Visi gimsta šiame pasaulyje bejėgiai, bet „švarūs“. Visi augdami nori meilės, gerumo, pagarbos, palaikymo, supratimo. Dėl įvairių socialinių, ekonominių, psichologinių aplinkybių, krizių, klaidų, išbandymų, nemeilės, pažeminimo, atstūmimo, savižudybių „baltas drabužis“ gali tapti nešvarus, purvinas, bet jo esmė dėl to nesikeičia. „Išskalbus“ drabužį, jis vėl gali tapti baltas – t.y. šiame gyvenime kiekvienas žmogus kiekvieną dieną turi galimybę „pradėti iš naujo“.

Nuteistasis – asmuo, kuris dėl įvairių psichologinių priežasčių nesuprato savo veiksmų moralinės prasmės, padarė klaidą ir gavo gyvenimo pamoką. Ar jis pasimokys iš patirties, pasikeis, „pradės iš naujo“ – priklauso ne tik nuo jo paties psichologinio subrendimo, bet ir „reikšmingų kitų“⁶, kurie bus šalia, mėginant suprasti, kas vyksta. Žmogaus keitimasis – sudėtingas procesas, ir specialistai, dirbantys su nuteistaisiais bei dalyvaujantys šiame procese, turi ypatingą misiją. Šios misijos vykdymas kai kuriems gali atrodyti keliantis nevilgtį – tarsi „Sizifo darbas“, mėginant užridenti akmenį į kalno viršūnę iš naujo ir iš naujo. Dirbti su nuteistaisiais ugdomąjį darbą sugeba tik patys stipriausieji, ir jų ištvermingos pastangos bei tikėjimas geru rezultatu atneša visuomenei bei patiems nuteistiesiems neįkainojamą – didesnio saugumo ir geresnės gyvenimo kokybės – naudą.

Šiame straipsnyje apžvelgsime teorijas, kurių pagrindu yra kuriamos nepilnamečių teisės pažeidėjų asocialių mąstymo schemų korekcijos strategijos, taip pat susipažinsime su konkrečiais pratimais, padedančiais įvertinti ir koreguoti individo mąstymą.

³ F. Bigot Preameneu. Rapport au conseil general de la societe des prisons, 1819.

⁴ Caroline Friendship, Linda Blud, Matthew Erikson and Rosie Travers. An evaluation of cognitive behavioural treatment for prisoners. Research, Development and Statistics Directorate, London, 2004.

⁵ Swami Vivekananda. The Vedanta Philosophy. Harvard University, 1896.

⁶ Plačiau žr. Sullivan H. S. The Interpersonal Theory of Psychiatry. N.Y., 1953.

1. NEPILNAMEČIŲ TEISĖS PAŽEIDĖJŲ MĄSTYMO TYRIMŲ RAIDA

Kognityvūs nusikaltusių nepilnamečių ypatumai pradėti tyrinėti tik XX a. 6–ajame dešimtmetyje. G. M. Sykesas ir D. Matza 1957 metais tyrė, kaip nuteistieji bando pateisinti savo asocialų elgesį. Jie nustatė 5 kognityvius faktorius:

1. Atsakomybės neigimas (kiti paskatino, buvau girtas, esu vargšas, turėjau sunkią vaikystę).
2. Žalos neigimas (nieko iš tiesų nepadariau blogo, beveik nepakenkiau).
3. Aukos neigimas (auka to nusipelnė, išprovokavo).
4. Įstatymų ir jų saugotojų smerkimas (dėmesio koncentravimas į procedūrinės „neteisybės“).
5. Noras kreiptis į aukštesnes instancijas (ieškoti teisybės dėl įvykusio „nesusipratimo“).

Tyrimai rodo, jog net suvokdamas, kad gali gauti nuobaudą už netinkamą elgesį, nepilnametis nuteistasis bus orientuotas į aukščiau pateiktus kognityvius faktorius, t.y. elgsis pagal juos.

S. Yochelsonas ir S. Samenowas 1976 metais „Kriminalinėje asmenybėje“ aprašė recidyvistų „mąstymo klaidas“: impulsyvumas, perfekcionizmas, konkretus mąstymas, nesugebėjimas įsijausti į kitą.

R. Rossas ir R. Fabiano 1985 metais atkreipė dėmesį, kad nepilnamečiai nuteistieji skiriasi nuo kitų *socialinės kognicijos* aspektu, t.y. savęs, kito ir situacijos suvokimu. Jie taip pat nustatė, kad efektyviausios yra tos nepilnamečių resocializacijos programos, kurios pirmiausia skirtos keisti mąstymą, požiūrį į save ir kitus bei problemų sprendimą. 1978 metais Novaco sukurta „Pykčio valdymo“ programa taip pat buvo plačiai naudojama nepilnamečių resocializacijos programose („Neleisiu šitam žmogui manęs išprovokuoti“), ir pagal ją iki šiol dirbama daugelyje nepilnamečių pataisos įstaigų vakarų šalyse.

2. NEPILNAMEČIŲ TEISĖS PAŽEIDIMAI ASMENINIŲ KONSTRUKTŲ TEORIJOS KONTEKSTE

Asmeninių konstruktų psichologijos autorius – G. Kelly (1955). AKP – asmenybės teorija, kuri teigia, kad kiekvienas asmuo aktyviai interpretuoja situacijas (konstruoja pasaulį) ir elgiasi pagal asmeninių konstruktų sistemas. Taigi norint suprasti elgesį, reikia tirti asmeninius konstruktus. Konstruktai – „savitas supratimas, kuo du dalykai (objektai, reiškiniai ir t.t.) yra panašūs, ir kuo jie skiriasi nuo trečiojo“. Konstravimas nėra tas pats, kas mąstymas. Konstravimas – aktyvus lyginimas. Pvz., jei asmuo apibūdina mamą kaip patikimą, skirtingai nuo tėvo, tai reiškia, patikimas/nepatikimas yra to asmens konstrukto sistemos dalis.

Konstruktyvus alternatyvizmas teigia, kad žmonės patiria pasaulį skirtingai, priklausomai nuo to, kaip interpretuoja įvykius. O įvykius išmokstame interpretuoti pagal tai, kokiaje aplinkoje augome, kokius elgesio modelius matėme. Kita vertus, G. Kelly pa-

brėžia, kad „nė vienas asmuo nėra biografijos auka“. Jis pateikia tokius pagrindinius asmeninių konstrukty teorijos postulatus:

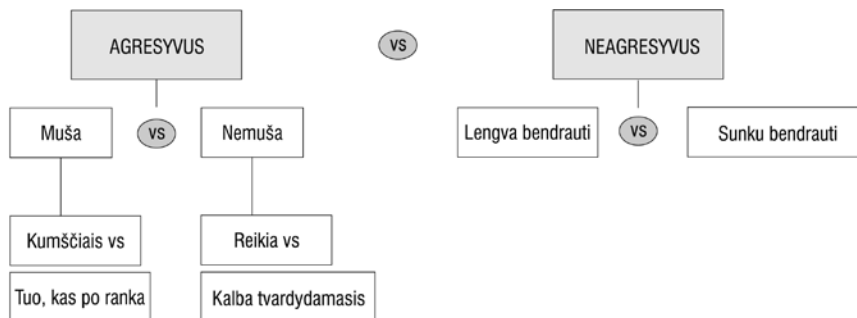
1. Asmens procesai psichologiškai nukreipiami pagal tai, kaip asmuo numato įvykius.

2. Konstravimo taisyklė: asmuo numato įvykius, remdamasis ankstesne patirtimi, kurią integravo į jam prasmingas kategorijas.

Pavyzdys: Jonas kreipėsi į organizaciją, bet negavo paramos, kurios tikėjosi. Susiformuos konstruktas „Nepadedanti vs padedanti“. Taigi tikėtina, kad į „nepadedančią“ organizaciją jis daugiau nesikreips.

3. Individualumo taisyklė: žmonės skiriasi tuo, kaip interpretuoja įvykius. Negalima „spėti“, kad Petras, įvykdęs plėšimą, konstravo situaciją taip pat kaip Jonas, įvykdęs analogišką nusikaltimą.

4. Organizavimo taisyklė: konstruktai sudaro hierarchinę sistemą, pvz.:

5. Dichotomijos taisyklė: asmeninę konstrukty sistemą sudaro baigtinio skaičiaus bipoliniai konstruktai. Jei asmuo vartoja apibūdinimą, jo sąmonėje visada yra ir individualios prasmės priešingybė: „mėgsta išgerti“/„nuobodus“.

Taigi galima sakyti, kad nepilnametis įvykdo nusikaltimą, jeigu lygindamas skirtingas elgesio alternatyvas ir remdamasis ankstesne savo patirtimi jis suvokia, kad vienoje iš jų yra didesnis naudos koeficientas. Norint suprasti nusikaltimą, labai svarbu išsiaiškinti nepilnamečio teisės pažeidėjo motyvaciją.

3. NEPILNAMEČIŲ TEISĖS PAŽEIDĖJŲ MOTYVACIJA

Žmogaus elgesio motyvacija psichologai domisi jau nuo XX amžiaus pradžios. Psichologas S. Freudas (1914, 1915) teigė, kad pagrindiniai elgesio motyvatoriai yra instinktai: seksualumas ir agresyvumas. Pavyzdžiui, ankstyvuojau mokslinės veiklos periodu Freudas aiškino, jog vyrui pinigai, geras darbas pirmiausia reikalingi tam, kad galėtų užmegzti santykius su patinkančia partnere ir patenkinti seksualumo poreikį. Vėliau Freudas pakeitė savo požiūrį, ir psichologams gerai žinomas jo teiginys apie asmenybės brandą: „brandi asmenybė – tai žmogus, kuris sugeba mylėti ir dirbti“.

Psichologas Hullas (1943) išskyrė kitus instinktus (angl. *drives*), kurie motyvuoja elgesį – tai alkis, troškulys, seksas ir skausmo vengimas. Bet zoopsichologai S. E. Nissenas ir G. M. Berlyne (1950), atlikę eksperimentus su gyvūnais, nustatė, kad, pavyzdžiui, pelės ignoruoja maistą ir skausmą, jei tik yra galimybė „patyrinėti naujas erdves“. H. F. Harlow (1950) tyrimai parodė, kad beždžionėms patinka motoriniai žaidimai su galvosūkiais (angl. *puzzle*), net jeigu už veikimą jos negauna jokio „apdovanojimo“ (maisto), dar daugiau – jos mieliau žaidžia, jeigu pačios to nori, ir nėra skatinamos maistu. Taip buvo sukurtas *vidinės motyvacijos* terminas ir savideterminacijos teorija.

Savideterminacijos (E. Deci, R. Ryanas, 1985) teorijoje teigiama, kad kiekvienas sveikas žmogus gimsta su aktyvumo ir iniciatyvos potencialu. Maži vaikai intensyviai tyrinėja aplinką, „ragauja“, mokosi – ir jiems tai patinka. Jie žaidžia neskatinami, stato smėlio pilis nesitikėdami jokio apdovanojimo, atlyginimo. Jiems patinka stimulų kaita, ir jie vengia nuobodulio. Jiems patinka veikti, o per veikimą jie pajunta savo pačių galimybes (kompetencijos poreikio realizavimas), išgyvena teigiamas emocijas.

C. E. Izardas (1977) teigė, kad galima išskirti 10 skirtingų emocijų, susijusių su motyvacija, tačiau pagrindinė emocija, motyvuojanti veiklai – *susidomėjimas-susizavėjimas* (angl. *interest-excitement*).

E. Deci (1985) teigimu, tam, kad žmogus iš tikrųjų būtų vidiniai motyvuotas, jis turi jaustis laisvas nuo išorinio spaudimo, autonomiškas pasirinkdamas veiklą. Dirbant ugdomąjį darbą su nuteistaisiais, labai svarbu padėti jiems sudaryti savarankiško apsisprendimo įspūdį.

C. DeCharms (1968) teigimu, pagrindinė žmogaus elgesį motyvuojanti jėga – noras kontroliuoti savo likimą. Tokiai minčiai pritaria daugelis autorių (pvz., Heider, 1958), teigiančių, kad gyvenimo eigoje kiekvienas žmogus siekia didesnės autonomijos, ir kiekvienas turi poreikį apsispręsti (savideterminacija).

Įvairius *poreikius* kaip žmogaus elgesio motyvacijos šaltinius analizavo daugelis autorių (pvz., Maslow, McClelland, Montgomery, Myers, Harlow, Isaac, Herzberg). Humanistinės psichologijos krypties autoriai motyvacijos šaltiniams priskyrė *tikslius, vertybes*. Ugdomojo darbo su nuteistaisiais kontekste svarbiausia atkreipti dėmesį į tuos faktorius, kuriuos galima keisti. Nors kiekvienam asmeniui yra svarbi savideterminacija, ne kiekvienas žmogus supranta savirealizacijos – kūrybiško savęs išreiškimo galimybę. Taigi norint paskatinti pozityvius pokyčius nuteistųjų motyvacijoje, pirmiausia reikia keisti supratimą, mintis apie savo galimybes.

Seymouras Epstein – kognityvios patyrimo savasties teorijos autorius, tyrinęjęs „konstruktyvų mąstymą“ ir mąstymo (kognityvių) schemų formavimosi ypatumus (Epstein, 1990; 1993; 1994; 1996). Įsitikinimų sistemų visumą, kurią skirtingi autoriai vadina įvairiai, pavyzdžiui, „pasaulio modeliais“ (Bowlby, 1969), „prasmės struktūromis“ (Bruner, 1990), „asmeniniais konstruktais“ (Kelly, 1991), Epstein vadina „asmenine tikrovės teorija“. Epsteino teigimu, kiekvienas žmogus kuria asmeninę tikrovės teoriją, kurią sudaro teorijos apie save, pasaulį ir santykį su pasauliu. Šių teorijų pagrindiniai teiginiai arba įsitikinimų sistemos yra emociškai reikšmingų gyvenimo įvykių

išvestinė. Pagal tai, kokios schemos žmoguje dominuoja, galima daryti prielaidas apie tam tikrą emocinį patyrimą. Kognityvių schemų formavimuisi poveikį daro reikšmingi gyvenimo įvykiai ir pasikartojančios kasdieninių situacijų patirtys (Epstein, 1996). Pateiksime pavyzdį.

M., 19 m. vyras, neturi darbo. Jis iš pradžių nenusiminė – pradėjo aktyviai jo ieškoti. Kreipėsi į konsultacinę firmą, kurioje parašė savo CV (gyvenimo aprašymą), ir kruopščiai tikrino darbo skelbimus teritoriniame darbo biržos skyriuje bei laikraščiuose. Deja, net suradus tinkamus skelbimus, jis taip ir nebuvo pakviestas pokalbiui. Po kelių nesėkmingų bandymų M. padarė išvadą, jog jis per jaunas ir nepatyręs, kad susirastų darbą. Ilgainiui jis nustojo ieškoti darbo, o kai pažįstami atkreipdavo jo dėmesį į naujus skelbimus – net nebesikreipdavo.

Kaip matyti iš pateikto pavyzdžio, asmuo gali tapti nemotyvuotu ieškoti darbo po kelių nesėkmingų bandymų jį susirasti. Motyvaciją dirbti gali sumažinti tokie faktoriai kaip nepakankami išoriniai (atlyginimas, materialinė nauda) ar vidiniai (pasitenkinimas darbu, veiklos įdomumas, geras psichologinis klimatas darbe) pastiprinimai.

Asmeninė tikrovės teorija, pagal S. Epsteiną, yra hierarchiškai struktūrinių schemų ir jų ryšių tinklas. Ją sudaro 4 pagrindiniai postulatai (teigiami arba neigiami):

1. Pasaulis yra geras, palankus		1. Pasaulis yra nepatikimas, grėsmingas
2. Gyvenimas yra prasmingas (numatomas, kontroliuojamas, teisingas)		2. Gyvenimas yra beprasmis (nenumatomas, nekontroliuojamas, neteisingas)
3. Kiti žmonės yra geranoriški		3. Kiti žmonės yra grėsmės šaltiniai
4. Aš vertingas		4. Aš bevertis

Jeigu žmoguje dominuoja neigiami postulatai (pasaulis blogas, gyvenimas beprasmis, kiti pavojingi, aš bevertis) – tai rodo asmenybės destabilizaciją. Kriminalinio elgesio atveju gali būti stipriai pažeista kognityvių schemų ir asmenybės struktūra (Epstein, 1994).

Schemų hierarchija, Epsteino teigimu, apima įvairių rūšių schemas – nuo bazinių postulatų iki situacinių schemų. Svarbiausi postulatai, arba įsitikinimai, yra sąlyginai stabilūs, situacinės schemos – pakankamai lanksčios (Epstein, 1990). Tarkime, nors nuteistasis gali turėti priešišką nuostatą psichoedukacinių užsiėmimų atžvilgiu, apsilankius užsiėmime ir patyrus „susidomėjimą-susižavėjimą“, schema gali pasikeisti.

Asmeninė tikrovės teorija rūšiuoja patyrimo duomenis ir nukreipia elgesį. Pagrindinės jos funkcijos: 1) asimiliuoti realybės duomenis; 2) palaikyti malonumo – skausmo pusiausvyrą; 3) palaikyti teigiamus socialinius santykius; 4) palaikyti teigiamą savęs vertinimą. Epsteino teigimu, susilpnėjęs vienai iš funkcijų, nedelsiant bandoma sustiprinti kitą, ir taip palaikyti pusiausvyrą.

Svarbiausi įsitikinimai, arba schemas, gali būti: 1) „aprašomosios“ arba 2) „motyvacinės“. Aprašomosios schemas yra įsitikinimai apie asmenines ir pasaulio savybes. Motyvacinės schemas – įsitikinimai apie vertybes ir tikslus bei jų įgyvendinimo būdus. Jos formuojasi emociškai svarbaus patyrimo pagrindu (Epstein, 1990).

Siekiant paskatinti nepilnamečių teisės pažeidėjų prosocialaus elgesio motyvaciją, labai svarbus *motyvacinis konsultavimas*. Motyvacinis konsultavimas – priemonių, skirtų padėti individui ugdyti socialines vertybes ir sėkmingai įsitvirtinti darbo rinkoje, visuma, apimanti: įvertinimą (asmenybės, įgūdžių, požiūrių, vertybių ir t.t.); mokymą (įsitvirtinimo darbo rinkoje sąlygos); konsultavimą (pasitikėjimo, pozityvaus mąstymo ugdymas ir kt.). Motyvacinio konsultavimo metodai gali būti: grupinė edukacija (kas yra karjera? kokie yra karjeros sėkmės veiksniai? ir t.t.), grupinės pratybos (savęs pažinimas, socialinių įgūdžių lavinimas ir t.t.), individualus darbas su nuteistuoju (įvertinimas, karjeros plano ruošimas).

Daugelio autorių teigimu, efektyvus motyvacinis konsultavimas gali būti atliekamas remiantis kognityvia asmenybės teorija (Kelly, Beck). Pagal šią teoriją, norint paskatinti elgesio pokyčius, pirmiausia reikia keisti žmogaus mąstymą, mąstymo schemas (informacinės struktūros atmintyje, nuo kurių priklauso informacijos apdorojimas ir atgaminimas).

Mąstymo schemas, pagal A. Becką, gali būti adaptyvios – padedančios prisitaikyti prie aplinkos reikalavimų, ir neadaptyvios – trukdančios, apsunkinančios integraciją į visuomenę. Išskiriamos tokios teistųjų neadaptyvios mąstymo schemas:

- „Nėra prasmės keisti gyvenimo būdą“,
- „Neverta eiti dirbti už minimalų atlyginimą“,
- „Aš teisnas, todėl manęs į normalų darbą nepriims“,
- „Eičiau dirbti nebent už n tūkstančių, kitaip neapsimoka“,
- „Aš per senas/per jaunas/ ir t.t., kad rasčiau normalų darbą“.

Neadaptyvios mąstymo schemas gali apsunkinti motyvacinį konsultavimą ir karjeros planavimą, todėl pirmiausia reikalinga šių schemų korekcija. Tolimesnis darbas su nuteistuoju organizuojamas pagal žemiau išvardintas motyvacinio konsultavimo užduotis:

Nuteistojo pokyčių stadija	Motyvacinė konsultavimo užduotis
Abejonės	Sukelti abejones – padėti atsirasti supratimui apie dabartinio elgesio problemas
Noras keistis	Sužadinti priežastis keistis; sustiprinti pasitikėjimą savimi, kad galima pakeisti dabartinį elgesį
Apsisprendimas	Padėti pasirinkti geriausią kelią siekiant pokyčio
Veiksmas	Padėti žengti žingsnius link pokyčio
Palaiikymas	Padėti pasinaudoti strategijomis, užkertančiomis kelią atkryčiui
Atkrytis	Padėti atnaujinti svarstymo, apsisprendimo ir veiksmo procesus, įveikiant beviltiškumą

Žemiau pateikiama nepilnamečių teisės pažeidėjų asocialių schemų korekcijos programa, paremta kognityvios krypties psichoterapeutų - A. Becko, J. Youngo, V. Guidanno darbais.

4. NEPILNAMEČIŲ TEISĖS PAŽEIDĖJŲ ASOCIALIŲ MĄSTYMO SCHEMŲ KOREKCIJOS PROGRAMA

Šios kognityvios programos tikslas – atlikti nepilnamečių nuteistųjų asocialių mąstymo schemų korekciją; uždaviniai – pakeisti asocialias nuteistųjų mąstymo schemas prosocialiomis schemomis; įtvirtinti prosocialių mąstymo schemų veikimą. Nepilnamečių teisės pažeidėjų mokymo trukmę paprastai gali sudaryti 5 užsiėmimai (po 3 val., iš viso 15 val.) 1 asocialios mąstymo schemos korekcijai. Rekomenduojama individuali arba grupinė psichoedukacija (grupės iki 5 asmenų, homogeniškos amžiaus, nusikalstamos veikos specifikos ir lyties pagrindu). Pratimų eiga gali būti organizuojama pagal žemiau pateikiamą planą:

1 užsiėmimas: „Tai, ką darome, priklauso nuo to, apie ką mąstome“.

2 užsiėmimas: „Kokia mintis paskatina nusikalsti?“

3 užsiėmimas: „Akistata su tuo, ką dabar išgyvenu“.

4 užsiėmimas: „Ko siekiau, nusikalsdamas, ir kaip to pasiekti, nenusikalstant?“

5 užsiėmimas: „Mano teisės, tikslai, interesai, vertybės“.

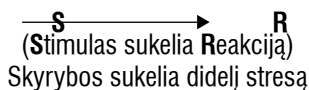
Rekomenduojama, kad programą vykdytų socialinis darbuotojas arba psichologas. Jeigu užsiėmimus veda priežiūros funkciją atliekantis asmuo, gali kilti psichologinis pasipriešinimas iš nepilnamečio nuteistojo pusės, ir programa nebus pakankamai efektyvi.

Šiame darbe pateikiamas tolesnių užsiėmimų turinys gali būti padalinamas nuteistiesiems atskiruose lapuose kaip dalomoji medžiaga, kuri aptariama grupelėse arba su specialistu. Specialistas, kuris ves užsiėmimus su nuteistaisiais, gali metodikoje aprašytiems atvejams savarankiškai parinkti analogiškus pavyzdžius pagal individo arba grupės, su kuria bus dirbama, nusikaltimo specifiką.

Programos pagrindinis siekis – padėti nepilnamečiui teisės pažeidėjui suprasti minčių ir elgesio bei emocijų ryšį, paskatinti savianalizę, nusikalstamų minčių neigiamų pasekmių numatymą, vertybių ir gyvenimo tikslų „inventorizaciją“.

1 užsiėmimas. „Tai, ką darome, priklauso nuo to, ką mąstome“.

Ilgą laiką psichologijoje buvo manoma, jog emocijos ir elgesys yra atsakas į tam tikras situacijas. Pavyzdžiui, skyrybos su sutuoktiniu buvo vertinamos kaip didelį psichologinį stresą sukeliantis įvykis. Schematiškai tai galima pavaizduoti taip:

Bet sutikime, kad ne kiekvienas žmogus liūdi dėl skyrybų – kai kuriems žmonėms skyrybos sukelia psichologinį palengvėjimą. Kitas pavyzdys – būsto pakeitimas. Anksčiau buvo manoma, jog būsto pakeitimą galima vertinti kaip didelio streso šaltinį. Bet tarkime, laimėjote „aukso puodą“ ir galite įsikraustyti į naujutėlaitį Jums patinkančiais baldais apstatytą ir paruoštą gyventi namą. Ar Jums tai bus džiaugsmo, ar nerimo šaltinis? Jeigu esate psichologiškai sveikas žmogus, patirsite daugiau džiaugsmo, negu nerimo. Taigi psichologai teigia, kad ne patys įvykiai, bet tai, kaip mes juos interpretuojame, kokią prasmę jiems priskiriame, apsprendžia, ką mes jausime ir kaip mes elgsimės tam tikroje situacijoje.

Prisiminkite ir aptarkite situacijas, kurias paskatino Jūsų **mintys**:

Kada ir kas įvyko?	Ką mažčiau?	Kaip jaučiausi?	Kaip pasielgiau?
Pvz., Vaikystėje sudaužiau vertingą indą	Jeigu sužinos, kad tai padariau aš, mane nubaus	Nerimas, baimė	Paslėpiau, pasakiau, kad tai padariau ne aš

Psichologai A. Beckas, R. Leahy teigia, kad **mintys** yra tai, kas skatina veikti arba neveikti, jaustis gerai arba blogai.

Naujoji formuluoė gali būti pavaizduota taip:

(**S**timulus sukelia tam tikras **M**intis, o šios – tam tikrą emocinę ir elgesio **R**eakciją)

Taigi ne kas kita kaip **mintys** nulėmė tai, jog buvote nuteistas/-a; mintys, kad veikdami:

- būsite laimingesnis,
- tapsite laisvesnis,
- turtingesnis,
- galingesnis,
- saugesnis,
- bus patenkinti Jūsų poreikiai ir t.t.

Jeigu mintys sukūrė tokią situaciją, kurioje esate dabar, tik mintys gali tą situaciją ir pakeisti, padaryti Jūsų gyvenimą kitokį.

Paanalizuokime, kaip mintys mumyse sukuria skirtingas emocines būsenas:

Mintis: Manau, kad...	Emocija: Taigi aš jaučiu...
Pvz., Niekada jau nebūsiu laimingas	Bejėgiškumą
Pvz., Nėra prasmės gyventi	Nenorą gyventi, apatiją
Pvz., Man nesiseka	Neviltį
Pvz., Manęs laukia tik nesėkmės, nelaimės	Nerimą
Pvz., Niekam nerūpiu	Vienatvę
Pvz., Kai kas manęs nekenčia	Pyktį
Pvz., Išsprendžiau problemas praityje, todėl išspręsiu ir ateityje	Viltį
...	...
...	...

*** Atlikite vaizduotės pratimą.*

1 situacija. Įsivaizduokite, kad už patalpos, kurioje esate, durų, stovi žmogus, kurio nenorėtumėte matyti. Tai žmogus, su kuriuo susitikdamas išgyvenate labai nemalonias emocijas. Pabandykite vaizduotėje „pamatyti“ to žmogaus veidą, laikyseną. Pabandykite įsivaizduoti, kad tas žmogus tuoj užeis į patalpą, ir Jums bus labai nemalonu su juo susitikti. Jeigu gerai pavyksta įsivaizduoti, ką pradėsite jausti?

Užrašykite, kokias emocijas jaučiate, jeigu tuojau reikėtų susitikti su „žmogumi, kurio labai nenorėtumėte matyti“?

Aš jaučiu...

2 situacija. Įsivaizduokite, kad esate vietoje, kurioje Jums gera būti. Tai galėtų būti pieva, miškas, jūros pakrantė... Vieta, kurioje jaučiatės labai saugiai ir ramiai, kurioje Jums labai gera. Galite užsimerkti ir pabandyti pajusti tos vietos kvapą bei juo pakvė-

puoti. Įsijauskite į tą būseną, kurią patiriate būdamas Jums maloniausioje vietoje. Jeigu gerai pavyksta įsivaizduoti, ką pradodate jausti?

Užrašykite, kokias emocijas jaučiate „vietoje, kurioje Jums gera būti“?

Aš jaučiu...

Apibendrinimas.

Kai darėte vaizduotės pratimą, Jūsų aplinka nesikeitė – nebuvo nei „žmogaus, kurio nenorėtumėte matyti“, nei „vietos, kurioje gera būti“. Bet jeigu Jūs sugebėjote susikaupti ir Jums pavyko įsivaizduoti abi situacijas, Jūs išgyvenote labai skirtingas emocijas: pirmuoju atveju – pyktį, susierzinimą, nerimą, antruoju atveju – ramybę, atsipalaidavimą. Kaip matome, vidinės būsenos ir elgesys priklauso tik nuo mūsų pačių minčių.

2 užsiėmimas. „Kokia mintis paskatina nusikalsti?“

Nusikaltimai įvykdomi ne be priežasties. Jų kaltininkės – tam tikros mintys. Minčių analizė reikalinga tam, kad ateityje nebekartotume tų pačių klaidų.

Paanalizuokite, kokios mintys paskatina įvykdyti nusikaltimus?

Mintis: (sugalvokite sakinio pabaigą)	Veiksmas: (sugalvokite, kaip žmogus galėtų pasielgti)
Reikia pinigų, todėl...	...
Išvedė iš kantrybės, todėl...	...
Kilo seksualinis potraukis, todėl...	...
Reikia išgerti/narkotikų, todėl...	...
...	...
...	...
...	...
...	...

Ne kiti žmonės, įvykiai, aplinkybės, bet mūsų pačių mintys kuria mūsų gyvenimą dabar ir lemia, kur mes būsimė, ką mes veiksime, kaip mes jausimės ateityje.

Paanalizuokime žmonių, padariusių įvairius nusikaltimus, „minčių turinį“.

1 atvejis. *Petras M., 39 m., nuteistas už vagystę iš buto.* Kas jį paskatino vagystei? Psichologų požiūriu, ne pinigų stoka. Taip, žmogus gali stokoti pinigų, bet pinigus galima gauti ir įvairiais legaliais būdais. Vagystei paskatino tam tikra minčių grandinė:

„Reikia pinigų“ – „Galiu apvogti N. butą“ – „Paseksiu, kada bute nieko nebus“ – „Išlaušiu spyną“ – „Gal bus kas bute grynais, arba parduosiu“ – „Paspruksi nepastebėtas“ – „Manęs nesugaus“ – „N. vogė ir jo nesugavo“ – „Viskas baigsis gerai“.

Daugelis nusikaltimų įvykdoma tikintis, kad „viskas baigsis gerai“. Deja, psichologas D. Myersas teigia: „žmonės linkę pervertinti savo sėkmę įvairiose situacijose“. Jei gu žmogus yra nors kartą teistas, tai rodo, jog jam ypač būdingas polinkis pervertinti savo sėkmę nusikaltimo situacijose, ir, norint nesusigadinti gyvenimo ateityje, mintys apie nusikalstamą veikimą yra išbrauktinos iš galvos. Beje, psichologai išskiria ir kategoriją žmonių, kurie pasąmoningai siekia susigadinti sau gyvenimą – toks žmogus ryšis nusikalstamai veikai net aiškiai suvokdamas, jog yra reali grėsmė būti nuteistam ir patirti įvairius gyvenimo apribojimus. Tokiems žmonėms reikalinga psichologinė pagalba – mat jie pasąmoningai „baudžia save“ dėl galbūt dar vaikystėje patirtų neigiamų išgyvenimų.

2 atvejis. *Jonas G., 26 m., nuteistas už žmonos nužudymą.* Kas jį paskatino žmogžudystei? Jonas G. teisinasi, kad tądien sužinojo apie žmonos neištikimybę. Vis dėlto ne visi sutuoktiniai puola žudyti savo partnerius, sužinoję apie neištikimybę – juk galima išsiskirti, palikti, susirasti kitą, dar geresnį, partnerį. Už neištikimybę tyčia nužudžiusio savo sutuoktinį asmens nusikalstamos veikos minčių schema yra tokia: „L. padarė tai, kas man nepatinka“ → „L. gaus tai, ko nusipelnė“.

Jono G. mąstymų nusikaltimo įvykdymo metu stipriai veikė emocijos arba *emocinis sužadkinimas*, kuris palaikė nusikalstamos veikos tęsimą: „Mane išvedė iš kantrybės“ → „**Aš esu auka**“ → „Tai, ką darau, yra pateisinama“.

Taigi tik mintys inicijuoja ir skatina nusikaltimą. Jei gu Jonas G. būtų pamąstęs: „Ji dar gyvenime savo atkentės“ – „Ji neverta, kad susigadinčiau sau gyvenimą“ – „Aš žinau, kad surasiu kitą moterį, su kuria būsiu laimingesnis“ – šiuo metu jis būtų ne kalėjime, grauždamasis dėl tokio gyvenimo, kokį gyvena, bet, labai tikėtina, jau turėtų kitą moterį, su kuria būtų laimingas.

Paanalizuokite, kokios mintys paskatino įvykdyti tai, už ką esate nuteistas?

Kas įvyko?	Ką mažčiau?	Kaip jaučiausi?	Kaip pasielgiau?	Pasekmės
1. Pažįstamas man pasakė: nuvarom mašiną	„Jeigu nuvarysim, gausim pinigų“	Entuziazmas, ryžtas veikti	Mašinos nuvarymas	Kalėjimas, bausmė n metų
2. Pažįstamas man pasakė: nuvarom mašiną	„Jeigu nuvarysim, suras ir nuteis“	Pyktis, nenoras veikti	Atsisakymas veikti	Laisvė

Nusikaltimo „minčių schema“

Mintys, kurios paskatino nusikalsti

Mintys, kurios būtų sulaikiusios nuo nusikaltimo

--	--

Kodėl jas pasirinkau?

Kodėl jų nesirinkau?

--	--

Pasekmės

Pasekmės

--	--

„Klysti yra žmogiška, bet pasilikti klaidoje – neprotinga“.

3 užsiėmimas. „Akistata su tuo, ką dabar išgyvenu“.

Mintis, kuri paskatino nusikalsti, gyvenimui sukėlė tam tikras pasekmes. Tos pasekmės – daugiau nei teistumas ir laisvės apribojimai. Turime gerai suprasti tos minties „padarytą darbą“.

1 atvejis. *Linas N., būdamas 24 m. amžiaus, sutiko dalyvauti organizuotame nusikaltime* – budėti prie degalinės parduotuvės durų, kol draugas apiplėš kasą. Jam atrodė, kad jo dalyvavimas – „nekaltas“, beveik tas pats, kas pasaugoti prie tvoros pažįstamus, vagiančius obuolius iš kaimynų sodo. Atsitiko taip, kad Lino N. draugas plėšimo metu nužudė kasininką, ir Linas N., kaip nusikaltimo bendrininkas, buvo nuteistas ilgalaikiu laisvės atėmimu. Lino N. teistumo ir dabartinių kančių priežastis – mintis „nieko čia tokio, kad pasaugosiu draugą“ – „viskas bus gerai“. Bet kokias pasekmes ši mintis sukėlė?

- jis buvo pasodintas į kalėjimą,
- jį paliko mergina, kurią jis labai mylėjo,
- jis patyrė pažeminimą ir gėdą,
- jis neteko perspektyvų, kurias galėjo turėti,
- jo gyvenimas kuriam laikui prarado normalią tėkmę,
- jis išgyveno vieatvę, baisy nerimą ir liūdesį.

Paanalizuokite, kokias **pasekmes dabarčiai** sukėlė mintys, kurias mąstėte prieš nusikaltimą?

Ką mąščiau?	Ką padariau?	Kokios pasekmės dabarčiai?		
		Ką mąstau?	Ką jaučiu?	Kaip gyvenu?
Pvz., „mane išvedė iš kantrybės“	Pvz., sunkus sužalojimas	Ką mąstau?	Ką jaučiu?	Kaip gyvenu?
		Nesuprantu, kodėl taip atsitiko man	Liūdesys, gėda	Apribotas, pažemintas, priklausau nuo kitų

Psichologas F. Parkinsonas teigia, kad mintis, kuri paskatino nusikalsti, vėliau gali sukelti emocijas, mąstymo, elgesio ir psichopatologines pasekmes. Dalis nuteistųjų suserga depresija, išgyvena stiprų emocinį šoką, intensyvių psichologinį skausmą.

2 atvejis. *Tadas Z., 36 m., kelintą kartą buvo teisiamas už vagystę.* Teisėjams ir pataisos įstaigos darbuotojams net atrodė, kad jam patinka sėdėti kalėjime – vos išėjęs į laisvę jis neužtrunka sugrįžti atgal. Ar gali būti, kad jam patinka nusikalstamos minties pasekmė – patekimas į kalėjimą, kad ten jis turi savų draugų ratą, o „laisvėje“ negali įsitvirtinti kitaip kaip tik per vagystes? Ar gali būti, kad Tadu Z. yra maloni „akistata su pasekmėmis“, ir pasekmėse jis įžvelgia daugiau „plusų“ negu „minusų“?

Aptarkite klausimą: Kodėl Tadas nusikalsta?

O dabar paanalizuokime Tado Z. gyvenimo istoriją. Jis augo šeimoje, kurioje buvo geriama, be to, nuolat trūko pinigų. Dėl barnių namuose negalėdavo susikaupti mokslams, todėl šie jam nesisekė. Metė vidurinę, bandė įsidarbinti pagalbinio darbuotoju. Pinigai, kuriuos užsidirbo sąžiningu darbu, Tadu pasirodė per maži. Tada vienas draugas patarė: „Žinai, aš pragyvenu vogdamas.“ Iš pradžių Tadu tai pasirodė netikusi mintis, bet paskui jis ryžosi – ir, kaip matome, pateko į kalėjimą. Pirmosios dienos kalėjime jam atrodė siaubingos – gėda, pažeminimas, gyvenimas „už grotų“, negalint pasirinkti, ką nori veikti, kur nori eiti. Be to, nėra moters... Bet ilgainiui jis priprato prie sąlygų – lyg pagal priežodį „ir šuo kariamasi pripranta“. Įsigijo draugų, ir kalėjimo tvarka pradėjo atrodyti nebe tokia sunki. Suėjus bausmės atlikimo terminui, buvo paleistas į laisvę, bet laisvė Tadu pasirodė baisesnė už kalėjimo sąlygas. Tie patys apgriuvę ir šalti namai, geriantys tėvai, pinigų stygius. Jeigu būtų buvę kur kitur eiti – jis būtų ėjęs – pas mylimą merginą, į kitą miestą. Bet neturėjo kur eiti. Neturėjo pinigų, kad galėtų išsinuomoti kur nors mieste butą, neturėjo išsilavinimo ir darbo, kad galėtų pakankamai užsidirbti pragyvenimui. Ir Tadu vėl kilo ta pati mintis – „vogsiu“, o jeigu pabaigsiu – „gal dar ir geriau“. Ir ta mintis jį vėl paskatino nusikalsti, ir jis vėl grįžo į kalėjimą. Tiesą sakant, kalėjime net pajautė palengvėjimą – savi draugai, lova, šiltas maistas... Ne taip jau blogai. Bet Tadas nesuprato, kaip tokiomis mintimis – apie tai, kad jis *bejėgis nenusikalsdamas susikurti tokį gyvenimą, kokio norėtų*, pats apriboja savo laimę, ir lieka gyventi „už sienos“. Taip, priprasti prie bet kokių aplinkybių yra įmanoma, bet ar tam duotas gyvenimas? Ar ne tam jis duotas, kad įrodytume savo psichologinę jėgą – kartą suklydę – nebeklystume, ir kabintumėmės į gyvenimą „dantimis ir nagais“? „Kabintis į gyvenimą“ reiškia suvokti savo misiją šiame pasaulyje, suvokti savo prigimties gerumą, suvokti, kad „palaimingiau yra duoti“, kad darna su savimi, savo Aukščiausiąja esme yra svarbiau už bet ką – aplinkinių nuomonę, pinigus, prestižą. Tačiau tokią nuostatą turi tik stiprieji – psichologiškai silpniems žmonėms labai svarbu, kiek jie turi turto, kiek jie yra gerbiami, kiek jų bijomasi, ką apie juos kalba kiti.

Aptarkite klausimą: Kaip, Jūsų nuomone, baigėsi Tado istorija?

Epilogas (*kaip iš tikrųjų baigėsi Tado istorija*). Tadas Z., eilinį kartą paleistas iš kalėjimo, nusprendė pabandyti kažką pakeisti savo gyvenime. Su vienu lagaminėliu rankose išleistas iš kalėjimo, jis nužingsniavo ne į stotelę, kad galėtų nuvykti pas tėvus, bet į nakvynės namus. Nors psichologiškai jautėsi labai nekaip, kitą dieną nuvyko į darbo biržą. Po kelių nesėkmingų bandymų įsidarbinti (beje, už minimalų atlyginimą), jam buvo pasiūlytas darbas vos už šešis šimtus litų per mėnesį. Sukandęs dantis, Tadas Z. pusę metų labai sunkiai dirbo. Seni „pažįstami“ jam siūlė „lengvesnį būdą įsigyti pinigų“, bet Tadas buvo tvirtai apsisprendęs nebegrįžti į kalėjimą, be to, norėjo išbandyti savo jėgas ir pasižiūrėti, kaip gi jam pavyks savo rankomis įsikabinti į gyvenimą. Bedirbdamas jis įgijo naujų pažįstamų, buvo pastebėti ir įvertinti jo būdo bruožai – atkaklumas, užsispyrimas, ir po kurio laiko Tadiui buvo pasiūlytas naujas darbas. Tadas nusprendė „nestovėti vietoje“, įgijo naują kvalifikaciją, ir dar po kurio laiko įsidarbino už labai gerą atlyginimą. Dar dirbdamas pirmajame darbe, pradėjo bendrauti su mergina, vėliau vedė, susilaukė sūnaus. Dabar gyvena laimingą šeimos gyvenimą, jaučiasi realizavęs save profesinėje srityje. O kai kurie Tado „seni pažįstami“ tebesisuka užburtame rate: „nusikaltimas“ – „teismas“ – „kalėjimas“ – „laisvė“ – „nusikaltimas“ – „teismas“ – „kalėjimas“... Tuo tarpu tam, kad išeitų iš šio užburto rato, jiems pakaktų tik pasitikėjimo savo jėgomis ir minties: „noriu gyventi geriau“.

„Savo sugebėjimus žmogus gali pažinti tik juos išbandęs“. [Seneka]

4 užsiėmimas. „Ko siekiu, nusikalstamas, ir kaip to pasiekti, nenusikalstant?“

Nusikalstama mintis galvoje kyla ne šiaip sau. Turi būti motyvas, priežastis, kodėl ji kyla. Nors kai kuriems gali atrodyti, jog nusikalstamą mintį „išprovokuoja“ aplinkybės, psichologo A. Becko teigimu, ją sukelia mūsų pačių mąstymo schemas. Pavyzdžiui, schema „vagystė – būdas greitai gauti pinigų“. Tokia schema, aktyvuota poreikio gauti pinigų, paskatins nusikalstamai veikai. Taigi nusikalstamos mintys yra susijusios su tam tikrais poreikiais, norais, tikslais.

Nužudymo, kūno sužalojimo veiksmą gali sukelti:

- noras atkeršyti, atstatyti prarastą jėgų pusiausvyrą, įrodyti savo fizinį ir/ar psichologinį pranašumą.

Plėšimo veiksmą gali sukelti:

- poreikis valgyti/gerti/nusipirkti narkotikų, poreikis sumokėti skolas ir t.t.

Paanalizuokite, kokį poreikį, norą, tikslą tenkino veika, už kurią esate nuteistas. Užbaikite sakinius:

Aš norėjau...

Man reikėjo...

Aš turėjau...

Aš negalėjau...

Aš siekiau...

Aš maniau...

Teistumas reiškia, jog nusikalstamą veiką matėte kaip vienintelę išeitį patenkinti poreikį arba pasiekti tikslų.

1 atvejis. *Antanas V., 55 m., nuteistas už sukčiavimą stambiu mastu.* Antanas V. dirbo vienoje didelėje įmonėje ir pažinojo daug turtingų žmonių, turinčių naujutėlaičius galingus automobilius, didžiulius prabangius būstus prestižinėse vietose, sklypus paežerėse su puikiai įrengtais rąstiniais namais, gražias žmonas, dar gražesnes meilužes ir daug – labai daug pinigų. Antanui V., kuriam nuolat žmona priekaištaudavo dėl „per mažo atlyginimo“, kilo mintis: „kuo aš prastesnis už juos – tuos, kurie turi, ko įsigiečiau – galiu susiorganizuoti, kad ir aš turėsiu daug pinigų, ir nereikės sukti sau galvos dėl to ateityje“. Antanas V. įvykdė nusikaltimą, manydamas, kad tokiu būdu jis taps turtingas, ir galės neribotai tenkinti įvairius poreikius. Tik kalėjime jis suprato, kad „iš tikrųjų žmogaus laimei reikia labai nedaug“...

2 atvejis. *Genadijus S., 23 m., teistas už apiplėšimą, yra narkomanas.* Jeigu nesusileidžia eilinės narkotikų dozės – prasideda baisūs skausmai, „laužo kaulus“, atsiranda stiprus nerimas ir krečia virpuly. Vieną dieną Genadijus visiškai nebeturėjo iš kur gauti pinigų „dozei“. Draugai nebeskolino, iš namų jau beveik visi vertingi daiktai buvo išnešti, iki atlyginimo buvo dar toli. Krečiamas „nervinio drebulio“, jis ėjo gatve, kol pamatė merginą, kalbančią mobiliuoju telefonu. Genadijui tarsi nušvito mintis – „pagaliau, išeitis!“. Jis pribėgo prie merginos, pagriebė mobilųjį telefoną, ir nubėgo, tikėdamasis tuojau jį parduoti. Genadijui S. nusikaltimas buvo priemonė patenkinti poreikį – priklausomybę nuo narkotikų.

Psichologas A. Beckas tokį „vienintelės“ išeities matymą vadina mąstymo klaida – *tunelio vizija*. Nuteistiesiems jų atlikta veika (plėšimas, sukčiavimas ir t.t.) atrodo kaip gera, patikima priemonė pasiekti tam tikrų tikslų. Kartu su šia mąstymo klaida

būdingas „mąstymo susiaurėjimas“, nesugebėjimas generuoti problemos sprendimo alternatyvų.

Paanalizuokite, kaip galima patenkinti poreikius, norus, tikslus, nenusikalstant:

1 variantas: Jeigu esate narkomanas, ir nebeturite pinigų...

Tuomet aš...

2 variantas: Jeigu neturite darbo, bet „gyventi reikia“...

Tuomet aš...

3 variantas: Jeigu neturite merginos, bet norite mylėtis...

Tuomet aš...

4 variantas: Jeigu turite grąžinti skolas, bet nėra iš ko...

Tuomet aš...

5 variantas: Jeigu reikia įsigyti automobilį arba būstą...

Tuomet aš...

*Taigi pagrindinis uždavinys, kai mums ko nors reikia – generuoti **ne vieną**, bet **kelis** variantus, kaip tai gauti, ir iš informacijos gausos atrinkti pačias geriausias, patikimiausias alternatyvas.*

5 užsiėmimas. „Mano teisės, tikslai, interesai, vertybės“.

Tam, kad suprastume savo elgesį, svarbu atpažinti tą elgesį skatinančias mintis. O mintis galima rūšiuoti:

- mintis apie mano, kaip žmogaus, teises: „N. neturi teisės su manimi elgtis nepagarbiai“,
- mintis apie mano tikslus: „aš gyvenime siekiu, kad žmonės mane gerbtų“,
- mintis apie mano interesus: „aš noriu matyti, kad N. mane gerbia“,
- mintis apie mano vertybes: „jeigu žmogus nerodo pagarbos, tai reiškia, kad jis pats nevertas pagarbos – su juo galima elgtis, kaip nori“.

Kaip gyvenime formuojasi mūsų tikslai ir vertybės? Psichologų teigimu, jų mes „išmokstame“, stebėdami mums reikšmingus žmones ir analizuodami savo pačių gyvenimą.

1 atvejis. *Saulė B., 20 m., užsiima prostitucija.* Saulė yra įstabaus grožio, „angeliško“ veido mergina, kuriai prostitucija – jos kasdienybė jau nuo 13 metų. Saulė augo pas mamą, kuri nuolat keisdavo partnerius, mėgo išgerti, atsiduodavo už pinigus. Saulė išmoko, jog kūnas – priemonė gauti pinigų. Kai jai buvo 18 metų, internetu susipažino su penkeriais metais vyresniu vaikinu ir už poros mėnesių išteikėjo, prisiekdama ištikimybę ir meilę iki mirties. Nors ir išteikėjusi už puikaus vyro, praėjus dviems savaitėms po vestuvių, Saulė vėl „prisėdo“ prie interneto ir pasiūlė intymias paslaugas. Jos vyras apie „užklasinę“ veiklą sužinojo tik po pusmečio. Jis negalėjo suprasti Saulės elgesio. O priežastis buvo paprasta – santuokinė ištikimybė Saulei nebuvo vertybė. Ji nemastė: „man gerai su savo vyru, ir aš jį gerbiu, todėl būsiu ištikima“. Ji mąstė – „tai kas, kad atsigulsiu su kitu, bus pramoga, o kartu ir pinigų smulkioms išlaidoms“. Saulė išsiskyrė su savo vyru ir vėl tapo prostitute. Deja, ji jaučiasi labai nelaiminga.

Kaip matyti iš pateikto pavyzdžio, mūsų elgesį lemia *vertybės*. Jei mums svarbu santuokinė ištikimybė – mes būsimė ištikimi, jei svarbu materialinis turtas – visomis išgalėmis jo sieksime, jei svarbu meilė – dėsime visas pastangas, kad ją surastume.

Atlikti vertybių, gyvenimo tikslų „inventorizaciją“ niekada nevēlu. Tai reikalinga tam, kad nebūtume kaip laivai be vairo atviroje jūroje, kad suprastume, kodėl pasielgiame vienaip, o ne kitaip, ir taptume tikrais savo gyvenimo šeimininkais.

Paanalizuokite, ir išvardinkite, kas Jums gyvenime svarbiausia (5 Jūsų vertybės eilės tvarka pagal svarbą):

Šiame gyvenime man svarbiausia...	Kodėl? Pagrįskite pavyzdžiais, kaip ši vertybė veikia Jūsų elgesį.
1. 2. 3. 4. 5.	

Paanalizuokite, ir išvardinkite pagrindinius savo gyvenimo tikslus (ką ir per kiek laiko norite pasiekti; tai turi būti realiai įvykdomi, konkretūs, pamatuojami, asmeniškai vertingi, pozityvūs tikslai):

Mano tikslai. Ko noriu pasiekti? 1. 2. 3. 4. 5.	Per kiek laiko galiu tai pasiekti?	Ko reikės įgyvendinimui?

2 atvejis. *Rimas S., 43 m., du kartus teistas.* Kai buvo nuteistas antrąjį kartą, Rimas pradėjo galvoti apie savo gyvenimo perspektyvas ir sau pasakė, kad yra skaudžiai gyvenimo bei žmonių apviltas ir nebesitiki iš gyvenimo nieko gero. Jam atrodė, kad niekas jo nesupranta, nemyli, kad visi žmonės – egoistai, ieškantys sau naudos, kad neegzistuoja tokie dalykai kaip meilė, ištikimybė, darni šeima, morali politika, teisingumas. Jis juokėsi iš įsakymų „nevok“, „nekalbėk netiesos“. Daugeliui iš šalies žiūrint, atrodė, kad tai – žmogus, kuris arba išvis neturėjo moralinių vertybių, arba jos gyvenimo eigoje visiškai sunyko. Rimas savo mintis „nėra meilės“, „mano gyvenime nebus nieko gero“ traktavo kaip faktus – neginčijamą tiesą, nors tai tebuvo jo paties mintys. Taip buvo tol, kol vieną dieną į pataisos įstaigą, kurioje jis atlikinėjo bausmę, pabendrauti su nuteistaisiais atvyko labai paprastas, bet dvasingas žmogus. Rimas buvo matęs daug kunigų, bet jis buvo jais nusivylęs, manė, jog jie tėra „hierarchiniai darbuotojai“, kuriems anaipatol ne visada svarbu žmogaus sielos šauksmas... Vis dėlto šio žmogaus Rimas klausėsi labai įdėmiai. Tas žmogus kalbėjo apie meilę, Dievą, šventumą, gyvenimo išbandymus ir pamokas, kurias siela turi išmokti, įsikūnydama žemėje. Peržvelgęs savo gyvenimą, Rimas pagalvojo, kad jo sielai iš tikrųjų buvo skirta labai daug išbandymų, bet iki šiol jis tarsi vis „sugrįždavo į tą pačią klasę“. Rimas pradėjo skaityti filosofines, teologines knygas, domėtis meditacija. Ilgainiui jis pastebėjo,

kad jo požiūris į pasaulį keičiasi – jis suprato, kad visi žmonės siekia laimės ir gali būti geri savaip („kas kaip moka, tas taip šoka“), kad kiekvienas šiame gyvenime „moko-si“, ir kad mylėti – tai įžvelgti žmoguje „Dangaus karalystę“. Rimas suprato, jog vogdami, žudydami, prievartaudami žmonės pažeidžia visatos dėsni – „nedaryk kitam to, ko nenorėtum, kad Tau darytų“, ir niekada nevėlu liautis užsiimti *savidestrukcija*, nes blogų veiksmų pasekmės anksčiau ar vėliau sugrįžta bumerangu. Rimas įgijo naujas vertybes ir, atlikęs bausmę, pradėjo naują gyvenimą. Dabar jis yra klestinčios įmonės savininkas ir su žmona augina du vaikus, kurie jį labai myli.

Paanalizuokite, kokios Jūsų vertybės, tikslai, gyvenimo filosofijos teiginiai padėtų „pradėti gyvenimą iš naujo“:

Per gyvenimo patirtis, aš supratau, kad...

Gyvenime aš labiausiai vertinu...

Manau, jog šiame gyvenime išmokau...

Gyvenime aš norėčiau...

„Mokymasis – tarytum kalvos pylimas. Jeigu aš sustoju, kai kalvos viršūnei te-trūksta vienos pintinės žemių, tas sustojimas priklauso nuo manęs, arba, jeigu aš tik pradedu ir tesu išpylęs vieną pintinę žemių, tačiau stengiuosi kopti aukštyn, tai tas kopimas priklauso nuo manęs“. [Konfucijus]

VAIKO APKLAUSA

NERINGA GRIGUTYTĖ

IVADAS

Apklausa yra ašinė teisinio proceso dalis. Ji tampa sudėtinga, ir tuo pačiu ypač svarbi, kai liudija vaikai. Tačiau vaikai nėra maži suaugusieji, duodantys parodymus teisiniame procese. Remiantis Lietuvos Respublikos įstatymais, vaiku laikomas asmuo iki 18 m. Jie yra besivystančios asmenybės, turinčios specifinius raidos ir emocinius poreikius, jų suvokimas bei kognityvūs gebėjimai dar nėra pilnai išvystyti. Nukentėjusių vaikų apklausa gali turėti dvejopą poveikį: teigiamą, nes vaikas yra išgirstamas, išklauseras, gauna pripažinimą, kad jis yra nukentėjęs, ir kad ne jis kaltas, o su juo buvo blogai pasielgta. Vien įvykio pripažinimas ir papasakojimas jau gali būti terapinis (gydomasis) veiksnys, jei apklausa atliekama kvalifikuotai ir atsižvelgiant į vaiko poreikius. Tačiau vaikų apklausa gali turėti ir neigiamą poveikį, kai vaikas gali būti pakartotinai ar papildomai traumuojamas teisinio proceso metu. Būtent dėl šios priežasties būtinas išskirtinis dėmesys ir specialus pasiruošimas vaikų apklausoms.

Teisingumo ministro įsakymu (2006 m. vasario 7 d., Nr. 1R–33) įgyvendinant Nacionalinės smurto prieš vaikus prevencijos ir pagalbos vaikams 2005–2007 metų programą, buvo sudaryta tarpžinybinė darbo grupė, kuri išnagrinėjo ir parengė pasiūlymus dėl nepilnamečių liudytojų ir nukentėjusiųjų apklausos baudžiamajame procese tobulinimo¹. Darbo grupė konstatavo, kad nepilnamečiai liudytojai ir nukentėjusieji gali būti papildomai traumuojami baudžiamojo proceso metu, ne visuomet užtikrinamos ir tinkamai atstovaujamos nepilnamečių liudytojų ir nukentėjusiųjų teisės, dėl netinkamo apklausos organizavimo sumažėja jų parodymų patikimumas bei nukenčia nusikaltimo atskleidimas ir sėkminga bylos eiga. Nustatyta, kad silpnai realizuojamos įstatymuose ir kituose teisės aktuose įtvirtintos nuostatos, pavyzdžiui, nesilaikoma rekomendacijos paprastai vaiką apklausti vieną kartą, nedaromas vaizdo ar garso įrašas apklausos metu, nėra taikomos priemonės apriboti įtariamojo kontaktus su nepilnamečiais liudytojais ar nukentėjusiais ir pan. Apklausančios vaikus išskiriamos pagrindinės problemos, kurios gali papildomai traumuoti vaiką ir neigiamai įtakoti bylos eiga:

- akistata su įtariamuoju;
- ilgas baudžiamosios bylos tyrimas, kai 1) vaikas, jo suvokimas bei kognityvūs gebėjimai vystosi. Jau po pusės metų patirtus įvykius vaikas gali visai kitaip suvokti, ne viską atsiminti ir duoti kitokių parodymus, nei buvo užfiksuoti iškart po įvykio, todėl gali kilti procesinių nesklaidumų; 2) kol nesibaigė baudžiamasis procesas, vaikas

¹ Tarpžinybinės darbo grupės dėl nepilnamečių liudytojų ir nukentėjusiųjų apklausos baudžiamajame procese tobulinimo išvados. Darius Mickevičius, darbo grupės vadovas, Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos Teisėkūros ir viešosios teisės departamento vyriausiasis specialistas, 2006 m. rugpjūčio 2 d., Vilnius.

jaučia nuolatinę įtampą, išgyvena nežinomybę, dalyvaudamas teisinėse procedūrose patiria antrinę traumą, negali grįžti į ankstesnį įprastą gyvenimą;

- daugkartinės apklausos, kurias vykdo vis kiti asmenys;
- parodymų fiksavimo problemos ir kita.

Vienas iš darbo grupės pasiūlymų – su vaikais dirbti turėtų tik tam tikrus reikavimus atitinkantys ir specialius bendrus mokymus išklausę policijos pareigūnai, prokurorai, teisėjai bei specialistai. Kol nėra parengta ir praktiškai įgyvendinta tokia valstybės programa, kiekvienam vaikui apklausiančiam pareigūnui būtina žinoti pagrindinius vaikų apklausos principus ir kaip išvengti galimų klaidų, atsižvelgiant į vaikų raidos ypatumus.

Neretai specialistai yra įsitikinę, kad vaikai linkę meluoti ir negali pateikti patikimos informacijos apie tai, kas jiems atsitiko. Tačiau yra nustatyta, kad jau trejų metų vaikai gali pateikti tikslią informaciją apie įvykį. Problema yra ne ta, kad vaikai negali pasakyti patikimos informacijos, o ta, kad suaugusieji nežino, kaip įgalinti vaikus pateikti tą informaciją, kurią jie gali suteikti. Taip pat reikėtų žinoti, kad klausimas apie tai, kad maži vaikai linkę meluoti ir jais negalima tikėti, yra netinkamas. Turime formuluoti klausimą ne apie tai, ar vaikas meluoja, ar ne, bet kelti klausimą apie suaugusiųjų įtaką vaikų parodymams, įvykio suvokimui ir atsiminimui. Pokyčiai atmintyje dažniausiai yra pasąmoniniai ir įtakoti išorinių veiksnių. Nors vaikai yra įtaigesni, nei suaugusieji, galima kalbėti tik apie įtaigumo laipsnį.

Įtaigos poveikis vaikų parodymų tikslumui labiausiai tikėtinas, jei:

- a) laiko tarpas tarp apklausos ir buvusio nusikaltimo yra didelis;
- b) įteigiama informacija vaikui atrodo tikėtina, galėjusi realiai įvykti;
- c) vaiko apklausos procedūra buvo atliekama netinkamai.

Tai, kaip apklausiami vaikai, žymiai įtakoja vaikų gebėjimą atsiminti įvykį ir jį pasakoti. Pakartotinės ir/ar įtaigos apklausos iškreipia vaiko liudijimus, labai apsunkina, kartais padaro neįmanomu nustatyti to, kas, jei iš viso kas nors, įvyko, tačiau tai nereikia, kad vaikas nebuvo išnaudotas. Tyrimais nustatyta, kad net ir maži vaikai, tinkamai apklausiami, gali pateikti patikimus pasakojimus. Dėl to būtina specialiai ruošti vaikų apklausoms.

APKLAUSOS STRUKTŪRA

Prieš planuojant vaiko apklausą, pirmiausiai būtina nusistatyti apklausos tikslus ir uždavinius:

1. Surinkti tikslią ir patikimą informaciją apie įvykį.
 2. Sumažinti bet kokią galimą neigiamą apklausos poveikį vaikui.
- Siekiant šių tikslų galima išskirti būtinas vaiko apklausos struktūrines dalis.

1. PASIRUOŠIMAS APKLAUSAI

Pasiruošimą apklausai galima būtų suskirstyti į keletą dalių:

A) Pareigūno pasiruošimas.

Pareigūno pasiruošimas prasideda nuo susipažinimo su atveju (byla). Yra manoma, kad kuo apklausiantysis geriau pasirengia kiekvienai apklausai, kuo tvirčiau jaučiasi, tuo lanksčiau gali reaguoti apklausos metu. Svarbu iš anksto žinoti, ar vaikas neserga kokia liga, ar neturi negalios, ar supranta lietuviškai, kokie yra reikšmingiausi žmonės vaiko aplinkoje, su kuo jis gyvena, dažniausiai leidžia laiką, kokie yra mėgstamiausi jo užsiėmimai ir pan. Nusikaltimai prieš vaikus įtraukia įvairių žinybų – teisėtvarkos, švietimo, sveikatos, vaiko apsaugos – atstovus. Kartu su kitais specialistais (Vaiko teisių apsaugos tarnybos atstovais, medikais, kitų teisėsaugos institucijų atstovais) būtina pasidalinti vaidmenimis ir atsakomybėmis tiriant nusikaltimus prieš vaikus, nedubliuojant funkcijų. Siekiant išvengti daugkartinių apklausų, būtina prieš tai surinkti visą informaciją apie vaiką ir situaciją, pagal poreikį apklausti liudininkus ir vaiko tėvus ar globėjus (jei įtariamasis nėra šeimos narys), sutarti, kas iš specialistų apklaus vaiką ir aptarti galimybę pasinaudoti vaiko apklausos kambariu (žr. toliau). Labai svarbi informacija, kuri padėtų įvertinti galimą įtaką ar įtaigą vaikui – informacijos surinkimas, kam vaikas pirmą kartą prasitarė apie įvykį ir kiek kartų, kam apie tai yra pasakojęs. Būtina įvertinti: ar reikia nedelsiant pasirūpinti vaiko saugumu; ar būtina medicininė pagalba ir medicininė ekspertizė; ar yra asmuo, kuriuo vaikas pasitiki (pvz., kuriam vaikas pasisakė apie patiriamą prievartą) ir ar galima jį įtraukti į teisinį procesą kaip vaiko teisėtą atstovą; ar būtina pirma apklausti vaiką, ar galima pirma reikšti įtarimą skriaudikui ir daryti vieną apklausą dalyvaujant ikiteisminio tyrimo teisėjui; ar galima apklausos metu daryti vaizdo ar garso įrašą; ar apklausos metu reikia organizuoti vertėjų ir kitų specialistų dalyvavimą ir pan.

Skirtingų sričių specialistų pasitarimai padeda aptarti rūpimus klausimus ir neversti vaiko daug kartų pasakoti tų pačių dalykų. Priėmus sprendimą, kur ir kas apklausia vaiką, reikia užtikrinti draugišką aplinką vaikui, kur būtų saugu, tylu bei nuošalu. Apklausos metu vaikas jausis saugesnis, jei bus apklausiamas pakankamai jaučioje, komfortiškoje ir privatumo jausmą kuriančioje patalpoje.

Jei yra įmanoma, apklausą reikėtų atlikti vaiko apklausos kambaryje, atliekant vaizdo ir garso įrašą. Vaiko apklausos kambarys – tai specialiai vaiko apklausai skirta jauki patalpa, kurioje įmontuota vaizdą ir garsą fiksuojanti įranga – mikrofona, vaizdo kameros. Šiame kambaryje vaikas bendrauja su apklausėju, o visi proceso dalyviai turi galimybę stebėti apklausą kitoje patalpoje bei užduoti klausimus techninių priemonių pagalba. Apklausa yra įrašoma ir įrašas gali būti naudojamas vėlesnėse teisinėse procedūrose – teisme ar ekspertams darant išvadas apie vaiko parodymų patikimumą. Taip galima minimaliai sumažinti apklausų skaičių. Remiantis Nacionalinės smurto prieš vaikus prevencijos ir pagalbos vaikams 2005–2007 metų programa², numatyta įsteigti apklausos kambarius penkiose Lietuvos apskrityse³.

² Nacionalinės smurto prieš vaikus prevencijos ir pagalbos vaikams 2005–2007 metų programa, patvirtinta Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2005 m. gegužės 5 d. nutarimu Nr. 491 (Žin., 2005, Nr. 58–2021).

³ VĮ „Vaiko namas“ įrengtu vaiko apklausos kambariu nemokamai gali naudotis visos Lietuvos specialistai, tiriantys vaikų seksualinės prievartos atvejus (daugiau informacijos tel. 8 5 2338396; info@children.lt).

Pagrindinis reikalavimas apklausos aplinkai – saugumas. Neretai teisėsaugos pareigūnai guodžiasi, kad net neturi patalpos, kur ramiai galėtų apklausti vaiką, o kabinetuose dirba po kelis. Tačiau ir tokiomis sąlygomis galima pasistengti padaryti aplinką kiek įmanoma saugesnę ir jaukesnę vaikui, pvz., apklausti vaiką, kai kolega išvykęs į reidą, ar paprašyti, kad kiti kolegų neitų į kabinetą ir netrukdytų, kai vyksta apklausa; pastatyti keletą kėdžių ir leisti vaikui pasirinkti, kur jam patogiau sėdėti, ar bent pasiūlyti stiklinę vandens.

Taip pat vertėtų atsižvelgti į apklausos laiką ir vaiko dienotvarkę. Pvz., neplanuokite apklausos po pietų, ypač mažesnių vaikų, jeigu šie įpratę numigti po pietų. Pasidomėkite vaiko numatyta veikla tą dieną, kai planuojama apklausa. Įsivaizduokite, kad paauglys pusę metų ruošėsi sportinėms varžybose, į kurias negali vykti, nes yra suplanuota apklausa, tai kiek jis bus linkęs kalbėti su apklausėju apie tai, kas jam yra nutikę?

B) Vaiko ir jo tėvų/globėjų paruošimas apklausai. Vaiką būtina paruošti teisinėms procedūroms, nes jis:

- nesupranta vykstančio proceso ir jaučia didelį nerimą,
- bijo nepažįstamų žmonių ir nežinomų situacijų,
- yra sutrikęs ir droviasi papasakoti, kas jam atsitiko,
- jaučiasi kaltas,
- bijo, kad gali neišpildyti suaugusiųjų lūkesčių,
- yra sumišęs, išsigandęs, vienišas.

Kadangi paprastai vaikai turi miglotą supratimą apie teisinės procedūros ir teisėsaugos pareigūnų funkcijas, informacijos suteikimas nukentėjusiems vaikams apie tai, kad teisėsauga atlieka ne tik baudžiamąją funkciją, bet ir saugo bei padeda, patikslinimas, kokios laukia vėlesnės teisinės procedūros, yra būtinas mažinant vaikų nerimą bei suteikiant psichologinio saugumo jausmą.

Ruošiant vaikus teisinėms apklausoms būtina:

- a. Pasikalbėti ir sumažinti vaiko baimes, susijusias su baudžiamuoju procesu.
- b. Supažindinti su teisinėmis sąvokomis, baudžiamojo proceso taisyklėmis, procedūromis, su vaiko role teisinėse procedūrose. Pvz., papasakokite, kas yra prokuroras, kas gins vaiką, kodėl jam reikia kelis kartus pasakoti tai, kas nutiko, ir pan. Ruošiant jaunesnius vaikus galite naudotis specialiai paruoštomis knygelėmis⁴.

c. Paruošimo teisinėms procedūroms metu vaiką svarbu supažindinti ir su aplinka, kurioje vyks teisinė apklausa. Pavyzdžiui, apsilankymas teismo salėje, papasakojimas, kur kas sėdės, kaip turi elgtis ir pan., gali žymiai sumažinti vaiko nerimą teismo metu.

Paruošimo apklausai metu galioja viena svarbi taisyklė – nekalbama apie konkrečius įvykius, kas nutiko vaikui. Tam išsiaiškinti ir bus atliekama teisinė apklausa. Paruošimo turinys apima su teisinėmis procedūromis susijusių vaiko neigiamų jausmų sumažinimą bei informacijos apie teisinį procesą suteikimą. Paruošimo metu būtų svarbu gauti vaiko sutikimą ar leidimą atlikti apklausą. Jei vaikas nenori pasakoti, tai būtų gerai iš pradžių išsiaiškinti, kodėl jis ar ji nenori dalyvauti apklausoje.

⁴ Keller-Hamela M. „Aš einu į teismą“ (Kreipkitės į Paramos vaikams centrą tel. 8 5 2715980, el.p. pvc@pvc.lt).

Yra nustatyta, jog tinkamas nukentėjusio vaiko paruošimas teisinėms procedūroms, supažindinimas su procedūrų eiga, jose dalyvaujančiais asmenimis, jų tikslais, pagerina teisinių procedūrų eigą, padidina vaiko parodymų patikimumą bei sumažina vaiko patiriamą psichologinę traumą teisinių procedūrų metu. Gali susidaryti įspūdis, jog reikia atskiro žmogaus, kuris paruoštų vaiką dalyvauti teisinėse procedūrose. Iš tiesų, ir Lietuvoje yra programų, kurių metu vaikai ruošiami teisinėms procedūroms⁵. Tačiau nemažai gali padaryti kiekvienas teisinės sistemos atstovas: pasikalbėti su vaiku ir tėvais/teisėtais globėjais:

- paaiškinti vaikui, ką darys nepažįstami suaugusieji, uniformuoti pareigūnai;
- suteikti pagrindinių teisinių žinių vaikui;
- palaikyti vaiko tėvus/globėjus, suteikti jiems reikalingų teisinių žinių;
- nukreipti į jas ar suteikti informacijos apie kitas įstaigas, kurios gali padėti.

Paruošti apklausai bei visam teisiniam procesui būtina ne tik nukentėjusį vaiką, bet ir jo tėvus ar įstatyminius atstovus. Vaiko labui yra labai svarbu dirbti su tėvais ar vienu iš tėvų, kuris palaiko vaiką. Jei tėvai yra bendradarbiaujantys, didelė tikimybė, kad ir vaikai bus linkę bendradarbiauti. Geriausias būdas palaikyti tėvų norą bendradarbiauti su teisėsaugos pareigūnais – įtraukti tėvus suteikiant visą informaciją apie jų veiksmus ir paaiškinti bei paprašyti tėvų leidimo prieš apklausiant vaiką. Svarbiausia yra suteikti elementarią informaciją, kaip vyks procesas, kokios yra jų bei vaikų teisės ir pareigos, bei atsakyti į kylančius klausimus. Tėvai ar globėjai taip pat, kaip ir nukentėję vaikai:

- yra sutrikę naujoje, nežinomoje situacijoje,
- nežino teisinių procedūrų, savo vaikų ir net savo pačių teisių viso proceso metu,
- nerimauja dėl vaiko saugumo ir sveikatos,
- nežino, kur ieškoti pagalbos,
- kaltina save dėl to, kas atsitiko vaikui.

Kalbantis su tėvais, reikia patarti kaip reaguoti ir elgtis su savo vaikais. Pvz., jei įtariama, kad jų vaikas patyrė seksualinę prievartą ir apie tai prabyla, tėvai turėtų išlikti ramūs ir būti palaikantys. Neversti vaiko apie tai pasakoti, išklausti, jei jis pats nori kalbėti apie prievartą. Svarbu detalai pasižymėti ką, kaip, kada, kokiomis aplinkybėmis vaikas pasakė bei kitą neįprastą vaiko elgesį. Tėvai neturėtų aptarinėti įvykio girdint vaikui (įtaiga vaikui iš šalies yra stipriausia, kai tėvai tiesiog kalba su savo vaikais apie įvykius jų neklausinėdami) ar atsilyginti vaikui už tai, kad jis ką nors papasakojo, nes tai gali sukelti klaidingus vaiko liudijimus.

Tėvų paruošimas yra būtinas dėl keleto priežasčių: a) vaikas labai gerai jaučia tėvų emocinę būseną, ir, jei matys, kad tėtis ar mama yra susijaudinę ir išsigandę, gali nepasakoti galvodamas, pvz., kad mamą liūdina tai, kas su juo atsitiko ir apie ką jis pasakoja; b) nukentėjusiam vaikui palaikymą gali suteikti jam artimi žmonės, tėvai. Jie taip pat gali paruošti vaiką apklausoms, jei tik patys bus joms pasiruošę ir galės atsakyti į vaikui kylančius klausimus.

⁵ VĮ „Vaiko namas“ specialistai ruošia seksualinę prievartą patyrusius vaikus ir vaikus liudytojus dalyvauti baudžiamojo proceso procedūrose (daugiau informacijos tel. 8 5 2338396; info@children.lt).

2. KONTAKTO SU VAIKU UŽMEZGIMAS

Ar vaikas išdrįs kalbėti ir pasakoti apie patirtą prievartą, priklauso ne nuo vaiko, o nuo bendravimo ir ryšio su vaiku ypatybių. Jei vaikas nežino jį kalbinančio žmogaus tikslų, nepasitiki juo ar jo bijo, jaučiasi su juo nesaugus – jam bus sunku atskleisti skaudžią savo patirtį. Todėl apklausos metu ypatingas dėmesys turi būti skiriamas tinkamo, produktyvaus kontakto su vaiku užmezgimui. Geras kontaktas yra svarbus apklausiant ir vaikus aukas, ir liudytojus, ir pažeidėjus. Jeigu atėjus vaikui bus pildomas protokolas ir net nepakeliant akių į vaiką pasakoma: „Sėskis, pasakyk savo vardą, pavardę ir gyvenamąją vietą. O dabar papasakok, kaip ten viskas buvo, pradėk nuo pradžių“, - nelabai tikėtina, kad vaikas duos išsamius parodymus. Kontakto užmezgimo tikslas – ne tapti geriausiais vaiko draugais, o užmegzti ryšį, kad vaikas pasijustų saugus ir galėtų jumis pasitikėti.

Kontakto užmezgimas prasideda nuo susipažinimo, paklausiant vaiko vardo, amžiaus, bet taip pat prisistatant patiems bei pasakant, kas vyks apklausoje. Kontakto užmezgimui labai svarbus paprastas ir aiškus prisistatymas, pareigų bei funkcijų nusakymas vaikui suprantamais žodžiais. Reikia ne tik suteikti informaciją, bet ir pasiteirauti, pasitikrinti, ar vaikas viską suprato. Pirmosiomis apklausos minutėmis svarbu skirti laiko ir papasakoti vaikui, dėl ko jis čia yra, kaip ir kur bus panaudota apklausos metu gauta informacija, o taip pat informuoti vaiką, jei apklausa yra įrašinėjama, ar yra kokie nors pašaliniai asmenys, kurie stebi apklausą.

Siekiant užmegzti kontaktą su vaiku, būtina apklausos pradžioje skirti pakankamai laiko susipažinimui bei prisistatymui. Būtų puiku, jei pareigūnas su vaiku pirmą kartą susitiktų ne kabinete apklausos metu, bet dar koridoriuje, kuriame vaikas būna kartu su jį atlydėjusiu suaugusiuoju. Susipažinus vertėtų užduoti keletą bendrų klausimų apie vaiko pomėgius, žaislus, išvykas ar pan. Nors ir nesusijusi su nusikaltimu, ši informacija pareigūnui bus naudinga, kadangi iš jos galima susidaryti bendrą vaizdą apie vaiko kalbinius, atminties, suvokimo ir kitus gebėjimus. Šie neutralūs klausimai nuramins vaiką, nes bus kalbama apie jam malonius ar rūpimus dalykus. Bendraujant su vaiku, svarbu būti kantriam. Jei vaikas, paprašytas ateiti į kambarį, išsigąsta, nereikia jo versti: leiskite jam šiek tiek apsiprasti su aplinka. Kartais kontakto su vaiku užmezgimui padeda žaidimas ar piešimas.

Prieš apklausą su vaiku būtina sutarti taisykles. Vaikas neturi apklausų patirties ir nežino, kaip reikia elgtis. Taisyklės apklausoje skiriasi nuo vaikai įprastų taisyklių namuose ar mokykloje. Galimi vaikų apklausos taisyklių pavyzdžiai:

- papasakok tai, kas įvyko,
- jei neprisiminsi ar nežinosi atsakymo į klausimą, ne spėliok, o pasakyk, jog nežinai ar neprisimeni,
- pataisyk mane, jei ką pasakysiu neteisingai,
- jei pakartosiu klausimą, tai nereiškia, kad tavo atsakymas buvo neteisingas. Aš tiesiog stengiuosi tave geriau suprasti,
- pasakyk man, jei nesupranti ar neatsimeni,

- aš nebuvo ten, kai įvyko įvykis ir nežinau, kas atsitiko. Papasakok viską, ką atsimeni, net jei manysi, kad tai yra nereikšminga.

Su vaikais, ypač jaunesnio amžiaus, neužtenka tik sutarti taisykles, būtina jas išbandyti praktiškai. Pvz., (1) šešerių metų vaikas į klausimą, ar žino kas yra tiesa, gali atsakyti, kad tiesa yra tada, kai nemeluoja. Vaiko galima paklausti pateikiant paveikslukus ar istorijas, pvz., kada mergaitė meluotų: ji gavo Kalėdoms dovanų lėlę, paklausta vieną kartą sakė, kad gavo lėlę, o kitą kartą – kad senelis šaltis atnešė meškiuką. Kada mergaitė melavo? Jei vaikas nepasako, kas yra melas, jūs turite perfrazuoti jo teiginį ir paaiškinti melo sąvoką remdamiesi pavyzdžiu („Jei aš sakysiu, kad šiandien mes atvažiuojame čia kartu autobusu, ar tai bus melas, ar taip iš tiesų buvo?“ Jei vaikas pasako, kad tai melas, galima paklausti jo, kodėl jis taip galvoja.). (2) Apklausėjas gali paklausti, kokios spalvos marškinėlius dėvi, nors jų nesimato po nertiniu. Svarbu, kad vaikas atsakytų „nežinau“, o ne bandytų spėlioti spalvą.

Galimas toks kontakto su vaiku užmezgimo pavyzdys. Tyrėjas nukentėjusiam vaikui prisistato, pasako, jog jis yra atsakingas ir sieks išsiaiškinti tai, kas įvyko, dėl to prašys vaiko papasakoti apie įvykį. Pirmiausiai prašys vaiko papasakoti apie įvykį savais žodžiais, taip, kaip viskas įvyko, po to užduos keletą klausimų, kad įsitikintų, jog teisingai suprato, kas atsitiko. Jis taip pat gali nuraminti vaiką, kad kelis kartus perklaus tam tikrų dalykų ne todėl, kad netiki, ką vaikas jam pasakoja, bet todėl, kad nori teisingai suprasti tai, ką vaikas sako. Tyrėjas gali užtikrinti, kad jis supranta, jog vaikui gali būti sunku papasakoti kai kurias įvykio detales, bet jis pasiruošęs vaikui padėti. Jis taip pat norės pasikalbėti ir su skriaudiku bei kitais žmonėmis. Visa tai, ką vaikas pasakoja, jis užrašys, o paskui perskaitys vaikui norėdamas patikslinti, ar viską teisingai, taip kaip sakė vaikas, užrašė. Tyrėjas gali pasakyti vaikui, kad, nors jis viską ir papasakojo, jam gali dar kartą tekti viską papasakoti vadinamajam ikiteisminio tyrimo teisėjui, nes... Šį pavyzdį būtų galima ilgai tęsti, kiekvieną kartą pasakant vaikui, kas jo laukia ir kodėl to reikia, pasakant, ką vaikas ir jo atstovas (tėvai) turės daryti, perklausiant, ar vaikas teisingai suprato, atsižvelgiant į amžių bei emocinę būseną.

3. INFORMACIJOS RINKIMAS

A) Laisvas pasakojimas

Informacijos apie įvykį rinkimas pirmiausiai prasideda nuo laisvo vaiko pasakojimo, apklausos fazės, kuri pareigūnų dažnai yra praleidžiama, o tai yra pagrindinė klaida apklausiant vaikus. Yra nustatyta, kad tais atvejais, kai vaikai pateikė klaidingą informaciją, dažniausiai apklausose buvo praleista laisvo pasakojimo fazė. Geriausi apklausėjų yra laikomas toks pareigūnas, kuris daugiau laiko klausosi vaiko, o ne pats kalba, t.y. moka paskatinti vaiką toliau tęsti pokalbį. Nepilnamečio laisvas pasakojimas apie įvykius ir aplinkybes – geriausia apklausos forma. Tokio pasakojimo metu pateikiama pati patikimiausia informacija, kaip ją suvokia nepilnamečiai. Pasakojimo metu jokios įtakos nedaro pareigūno pateikiami klausimai. Laisvas pasakojimas – būtina apklausos dalis. Šio pasakojimo metu pareigūnas turi būti „skatintojas“, o ne „tardytojas“. Pagrindinė užduotis – leisti pasakoti viską, tik sekti, kad nebūtų nukrypstama nuo temos.

Kai vaikas pasakoja, pareigūnas turi būti „aktyvus klausytojas“. Tai reiškia, kad:

- Turi būti palaikomas akių kontaktas (negalima vien tik žiūrėti į savo užrašus).
- Neturi būti užsiimama papildoma veikla (žiūrėjimas į kompiuterį, stalo tvarkymas, žinutės rašymas mobiliuoju ir pan.).
- Reikia valdyti savo kūno judesius (nežiovauti, nelaikyti prieš nepilnametį sukryžiuotų kojų ir rankų, galima palinkti link „pasakotojo“), reaguoti į skirtingus pasakojimo epizodus, taip parodant, kad girdite.

- Jeigu pasakojimas nutrūko, galima klausiamai pakartoti paskutinius pasakytus žodžius ar paskatinti pasakoti klausiant, kas vyko po to (pvz., „aš tada labai išsigandau...(paузė)“, pareigūnas – „išsigandai? O kas toliau buvo?“).

Tokio pasakojimo metu nėra pateikiami jokie specifiniai klausimai, vaikas tiesiog skatinamas pasakoti. Laisvą vaiko pasakojimą galima pradėti nuo nukreipiančio klausimo, ar jisai žino, kodėl čia atėjo (ir neretai vaikai patys pradeda pasakoti, ypač jei prieš tai buvo vykdomas paruošimas), tada galima tiesiog vaiką paskatinti papasakoti apie tai daugiau ar paklausti, kas vyko vėliau. Kartais vaikus galima paskatinti kalbėti pateikiant tik sakinio pradžią, o ne užduodant klausimą, pavyzdžiui: „Tu minėjai, kad vakar tavo kambaryje...“. Tai kvietimas užbaigti pradėtą sakinį.

Pasakojimas turi būti fiksuojamas ir aprašomas tokiais žodžiais, kokius vartoja nepilnametis. Pasakojimo metu pareigūnas gali pasižymėti vaiko vartojamus terminus ar kylančius klausimus, kuriuos užduos vėliau. Apklausėjas negali taisyti vaiko, keisti jo pasakojimo ar tikslintis šioje apklausos fazėje. Paprastai laisvo pasakojimo metu vaikai pasako tai, kas jiems atrodo svarbu, perteikia savo suvokimą, tačiau tai būna nepakankama informacija bylos nagrinėjimui ir būtina užduoti papildomus klausimus.

Kartais vaikai, ypač maži, sunkiai gali savo žodžiais papasakoti apie tai, kas įvyko. Paskatinkite vaikus klausdami: „Kas vyko po to?“, „Papasakok apie tai plačiau“. Venkite tokių klausimų, į kuriuos vaikas atsakytų „Ne“ (pvz., „Ar dar kas nors įvyko?“), taip nutraukdamas pokalbį. Tik po laisvo pasakojimo fazės arba pabandžius paskatinti ir vaikui vis tiek nepradėjus pačiam pasakoti, galima pereiti prie klausimų uždavimo fazės.

B) Tikslinimas – klausimų uždavimas

Jau seniai yra nustatyta, kad atsakymo kokybė priklauso nuo to, koks ir kaip yra užduodamas klausimas. Tinkamas klausimų formulavimas yra vienas iš svarbiausių veiksnių, lemiančių vaiko pasakojimo tikslumą. Vaiko pasakojimas priklauso nuo to, kaip pareigūnas formuluoja klausimus, ar klausimai yra kartojami tos pačios ar vėlesnių apklausų metu. Mokslinėje literatūroje klausimai dažniausiai skirstomi į atvirus ir uždarus. *Atviri* klausimai suteikia apklausiamam asmeniui galimybę pateikti „savo“ atsakymą, juose nėra pateikiamos atsakymų alternatyvos, pvz., „Kas nutiko po to?“, „Papasakok daugiau, kas nutiko, kai tu buvai parke?“. Paprastai atviri klausimai skatina detaliau papasakoti apie tai, ką vaikas jau yra paminėjęs. *Uždari* klausimai, skirti tiksliai informacijai surinkti, nukreipia vaiką į siaurą specifinę įvykio temą, ir paprastai atsakymas būna iš vieno ar kelių žodžių, pvz.: „Koks buvo paros laikas?“, „Kas šovė?“. Atsakymai į atvirą klausimą dažnai yra žymiai informatyvesni nei į uždarą klausimą.

Tuo tarpu dažnas uždary klausimų uždavimas sumažina vaikų pasakojimų tikslumą. Žinoma, apklausos metu dažniausiai neįmanoma surinkti visos reikiamos informacijos tik atvirų klausimų pagalba. Šie klausimai yra būtini siekiant išsiaiškinti neaiškias pasakojimo vietas, patikslinti vaiko terminus ar sužinoti trūkstamą informaciją, kurios vaikas nepateikė laisvo pasakojimo metu. Todėl kartais ir uždary klausimų taikymas gali suteikti patikimos informacijos apie įvykį, tačiau svarbu, kad uždaro tipo klausimai būtų naudojami saikingai.

Galima išskirti „taip-ne“ klausimus ir klausimus su pasirenkamais atsakymais.

Klausimai su pasirenkamais atsakymais („Ar ji dėvėjo kelnės, sijoną, ar buvo su suknele?“). Tačiau šios rūšies klausimų vartojimas turi svarbiausią trūkumą – dažnai taikant klausimus su pasirenkamais atsakymais, yra didelė tikimybė surinkti netikslią ir neteisingą informaciją. Be to, yra pavojus, kad, pateikus keletą atsakymų variantų, vaikas nebeprisimins visų atsakymų ir pasakys paskutinį, kurį išgirdo.

„Taip-ne“ klausimai („Ar jis tau liepė nieko nesakyti?“). Šie klausimai paprastai apima tik du atsakymų variantus ir neretai naudojant tik šios rūšies klausimus surenkama netiksli ar net klaidinga informacija. Šių klausimų reikia vengti dėl kelių priežasčių: 1) ikimokyklinio amžiaus vaikams gali būti ypač sunku atsakyti į „taip-ne“ klausimus, kadangi vaikai tokią klausimo formą supranta kaip būtinai reikalaujančią atsakymo ir stengiasi pateikti atsakymą net ir tais atvejais, kai jo nežino; 2) vaikai, stengdamiesi būti geri, dažniau gali į tokius klausimus atsakyti teigiamai, manydami, kad tai yra labiau pageidaujamas atsakymas. Tai ypač būdinga jaunesnio amžiaus vaikams. Taigi vaikai retai kada į uždarus klausimus atsako „Nežinau“, nors, uždavus atvirus klausimus, jie nevengia tokio atsakymo.

Nors uždari klausimai yra naudingi, bet juos reikia naudoti budriai. Kadangi jie nukreipia vaiko atmintį į specifinę įvykio temą, o detalės nėra aiškiai prisimenamos, vaikas tiesiog gali atsakyti nebūdamas tikras, ar atsakyti tik tam, kad savo atsakymu jums įsiteiktų. Siekiant išvengti klaidų rekomenduojama po „taip-ne“ klausimo užduoti atvirą klausimą, pvz.: „Ar tavo mama buvo kambaryje? Papasakok, kas vyko toliau“.

Apklausėjas, pats to nenorėdamas ir neįsisąmonindamas, gali paskatinti vaiką teikti neteisingus parodymus. Patys pavojingiausi klausimai – *atsakymą menantys ar įtaigūs klausimai*. LR BPK nurodoma, jog draudžiama užduoti atsakymą menančius klausimus (183 ir 275 str.). Tai klausimai, kurie turi atsakymą savyje. Šie klausimai priverčia apklausiamąjį kalbėti apie temas ar sritis, apie kurias jis neplanavo ar net negalvojo pasakoti. Atsakymą menantys klausimai sukuria vaizdinį mintyse, kuris nebūtų sukurtas, jeigu klausimas nebūtų užduotas. Tai klausimai, menantys tokią informaciją, kurios dar nepaminėjo vaikas. Pvz., vaikas nieko nėra minėjęs apie tetą Marytę, o pareigūnas klausia: „O kas atsitiko, kai susitikai su teta Maryte?“. Šiuo atveju yra daroma prielaida, kad vaikas buvo su teta Maryte ir kad kažkas tuo metu nutiko. Įtaigūs klausimai veda apklausiamąjį prie išvados, kurią jau pateikė apklausėjas („Tave netinkamai lietė tėtė, ar ne?“). Vaikui belieka ją patvirtinti arba paneigti. Įtaigių klausimų uždavimas apklausos ar daugkartinių apklausų metu gali iškreipti vaiko prisiminimus apie įvykį, sumažina vaikų pasakojimų tikslumą ir vaiko parodymai tampa nepatikimi.

Vaikų parodymų tikslumas sumažėja ne tik tada, kai užduodami įtaigūs klausimai, bet ir tada, kai šie klausimai yra pakartojami tos pačios arba kitų apklausų metu. Šiuo atveju vaikai mano, kad jei pareigūnas užduoda tuos pačius klausimus, tai reiškia, kad jam nepatiko pirmasis atsakymas. Todėl vaikai, atsižvelgdami į situaciją, yra linkę pakeisti savo atsakymus, kadangi nori pateikti apklausėjui tokią informaciją, kokią, jų nuomone, jis tikisi išgirsti.

Tikslinantis vaiko pasakojimą, reikia vengti pateikti tokią informaciją vaikui, kurios jis dar neminėjo, bet yra žinoma iš kitų liudytojų ar šaltinių. Tačiau apklausėjas negali sakyti vaikui, kad kitas asmuo jam papasakojo apie nusikaltimo detales. Įvykį turi papasakoti pats vaikas, kaip ir pats vaikas pirma turi įvardinti įtariamąjį, tik tada jam galima užduoti tikslinančius klausimus, susijusius su konkrečiu įtariamuoju. Tokios formuluotės, kaip „Tavo draugai man papasakojo, kad su tavimi atsitiko...“ arba „Ar tave lietė dėdė Jonas?“, aiškiai pasako vaikui, ką apklausėjas tikisi ir nori išgirsti, ir vaikui „belieka“ tai patvirtinti.

Tačiau kartais negalime išsiversti ir turime vaikų paklausti nurodant mūsų turimos informacijos šaltinį, pvz.: „Tavo mamytė mano, kad tave kažkas nuskriaudė. Ar tave kas nors nuskriaudė?“. Vaikui atsakius teigiamai, būtina užduoti atvirą klausimą: „Papasakok man apie tai“.

Jei vaikas sako, kad nieko jam nenutiko, įkyriai neuždavinėkite specifinių sufleruojančių klausimų, tokių kaip „Ar jis tave čia lietė?“, „Aš čia tam, kad tave apginčiau, tai papasakok man viską, ką jis tau padarė“ ir pan. Tai rodo išankstinį apklausėjo įsitikinimą, kad vaikui kažkas atsitiko. Pavargęs nuo klausimų, vaikas gali atsakyti teigiamai tik tam, kad liautųsi klausinėjimas. Taip bus patvirtinta išankstinė apklausėjo nuostata.

Apklausoje metu būtina suvokti, ar jau yra susidaryta išankstinė nuostata apie įvykį ir vaiką, dar apklausai neprasidėjus. Jei apklausėjas įsitikinęs, jog vaikas tikrai nukentėjo, pvz., patyrė seksualinį išnaudojimą, jis gali tai įteigti vaikui. Pravartu stebėti savo reakcijas, nes vaikai ypatingai reaguoja ne tik į klausimo turinį, bet ir į tai, kaip yra klausama.

Apklausoje metu venkite naudoti dvigubus neiginius („Nesakyk, kad niekam apie tai nepasakojai, ar ne?“) ar užduoti daugiaprasmius klausimus vaikui, kai klausama dviejų ar daugiau skirtingų dalykų. Pvz., „Ar tu tadaėjai namo, o tavo mama buvo darbe?“. Vaikas gali teigiamai atsakyti į vieną iš klausimų, bet tai nereiškia, kad iš tiesų atsakymas yra teisingas, nes kito klausimo pateikta informacija gali būti klaidinga. Vienu metu vaikui užduokite tik vieną klausimą. Užduodant klausimus vaikui, atsižvelkite į jo amžių, venkite teisinių terminų, vartokite paprastus, konkrečius žodžius ir nesudėtingus sakinius. Vartokite vardus, o ne įvardžius, jei tai yra įmanoma. Pasitelkite pagalbines priemones – piešinius, paprastą lėles (pvz., kurios padės vaikui parodyti su juo atliktus judesius, kuriuos jam sunku įvardinti žodžiais), bet tik tada, kai vaikas apie tai jau pradėjo kalbėti. Venkite kartoti kelis kartus tą patį klausimą. Neretai daroma didžiausia įtaiga, kai negirdimas vaiko atsakymas, nes jis nesutampa su turima įvykio versija, ir dar kartą užduodamas tas pats klausimas. Jei nesupratote vaiko atsakymo ar norite pasitikslinti, vėliau sakykite ne „Pasakyk man dar kartą...“, o paaiškinkite, kad

ne visiškai supratote, ką vaikas turėjo omeny ir reformuluokite klausimą naudodami vaiko pasakytus teiginius. Jei atsitinka taip, kad vaikas nesuprato jūsų klausimo, pažodinis klausimo pakartojimas nepadės. Pasistenkite perfrazuoti klausimą naudodami paprastesnę sakinio konstrukciją ir paprastesnes sąvokas.

4. APKLAUSOS UŽBAIGIMAS

Dauguma apklausėjų praleidžia šią fazę, nors ji tokia pat svarbi kaip ir kitos vaiko apklausos fazės. Nuo apklausos užbaigimo didžiąja dalimi priklauso vaiko suvokimas apie apklausas ir noras pasakoti tai, kas jam atsitiko kitų apklausų metu. Galima trumpai apibendrinti tai, apie ką buvo kalbėta ir pasitikslinti, ar vaikas pasakė viską, kas susiję su įvykiu. Vaikui būtina padėkoti už dalyvavimą ir už pastangas (bet ne už turinį!). Leiskite vaikui užduoti klausimus, kurie jam kyla, bei paaiškinkite jam suprantama kalba, kas vyks toliau. Svarbu nežadėti vaikui dalykų, kurių negalėsite ištesėti (pvz., „Tavęs daugiau niekas niekada nenuskriaus“). Paskatinkite vaiką ir jo tėvus/globėjus kreiptis, jei bus poreikis. Svarbu, kad vaikas žinotų, jog gali sugrįžti, jei turės ką papildomai pasakyti. Pabaigoje galite su vaiku pasikalbėti apie neutralius dalykus.

PRAKTINIAI PATARIMAI APKLAUSĖJUI

- **Ko negalima daryti vykdant apklausą:**
 - Nemokykite vaiko per apklausą (pvz., teisingų kūno dalių pavadinimų, kokie prisilietimai geri, kokie – blogi).
 - Negirkite vaiko ir nežadėkite atsilyginti už vaiko pateikiamą informaciją.
 - Nedarykite spaudimo vaikui, kad pasakytų atsakymą.
 - Nenutraukite vaiko pasakojimo savo klausimais.
 - Neklauskite vaiko, kokios bausmės jis norėtų skriaudikui.
 - Neklauskite, kodėl kitas asmuo taip pasielgė. Vaikas negali skaityti minčių.
 - Nežadėkite to, ko negalite ištesėti.
 - Netaisykite klaidingų atsakymų, paprašykite, kad vaikas plačiau paaiškintų.
 - Nemeluokite ir nepateikite vaikui klaidingos informacijos.
 - Nebūkite šališkas, nesiekite patvirtinti savo išankstinių įsitikinimų, apžvelkite visas galimas įvykio versijas.
- **Vykdant vaikų apklausą rekomenduojama:**
 - Stenkitės kaip greičiau po įvykio ir kuo mažiau kartų apklausti vaiką.
 - Suorganizuokite keletą susitikimų su vaiku, jei reikia, ir paskirkite laiko kontaktui su vaiku užmezgti ir paaiškinti, kas ir kaip vyks – tai pasiteisina.
 - Pasistenkite sukurti pasitikėjimo atmosferą, kad vaikas jaustųsi saugus.
 - Nevertinkite ir nesmerkite vaiko, kalbėkite kaip su sau lygiu.
 - Apklausdami vaikus, ypač mažamečius, apsiginkluokite kantrybe.
 - Pradėkite apklausą paskatindami laisvą vaiko pasakojimą ir naudokite atvirus klausimus bei paskatinius: „Papasakok man daugiau“, „Kas vyko po to?“.

- Jei uždari klausimai turi būti užduoti vaikui, užduokite juos apklausos pabaigoje ir tik po bandymų gauti laisvą vaiko pasakojimą atvirų klausimų pagalba.
- Laikykitės visų apklausos stadijų.
- Išlikite objektyvus apklausos metu, neutralus vaiko atžvilgiu, kontroliuokite savo emocijas.
- Būkite atidus ir stebėkite, kaip formuluojate klausimus. Svarbu, kad klausimuose nekeltumėte nepagrįstų prielaidų ir vengtumėte atsakymą menančių klausimų.
- Stebėkite vaiko kūno kalbą ir atsižvelkite į vaiko poreikius. Darykite pertraukas apklausos metu, leisdami vaikui pasirinkti, ar daryti pertrauką, ar pertraukos metu jis bus vienas.
- Jei vaikas pradeda verksti, ar jam pasidaro sunku kalbėti, išlikite ramus ir parodykite, kad klausotės vaiko bei jo jausmų. Sureaguokite į vaiko jausmus, ir, jei būtina, temą laikinai pakeiskite saugesne.
- Vaikų apklausos metu pasinaudokite specialistų pagalba ir specialiai įrengtų vaiko apklausos kambarių teikiamomis galimybėmis.
- Išsiaiškinkite, kiek kartų ir kam vaikas jau pasakojęs apie įvykį. Įvertinkite, ar buvo naudojami įtaigūs klausimai, ar vaikas galėjo „išmokti“ bei būti įtakojamas iš šalies.

NEPILNAMEČIŲ PAKARTOTINIO NUSIKALSTAMUMO RIZIKOS VERTINIMAS

DR. ILONA ČESNIENĖ

IVADAS

Nepilnamečių nusikalstamumas yra svarbi problema visame pasaulyje. Lietuva šiame kontekste nėra išimtis. Didžiausią nerimą mūsų šalies specialistams kelia vis sunkėjantis nepilnamečių daromų nusikaltimų pobūdis. Pavyzdžiui, nuo 1995 iki 2005 metų nepilnamečių padarytų plėšimų skaičius išaugo daugiau nei 3 kartus, o nepilnamečių, padariusių sunkius kūno sužalojimus, skaičius padidėjo 2,5 karto¹. Be to, stebima tendencija, kad nepilnamečiai vis dažniau nusikalsta pakartotinai. Viena iš pakartotinio nusikalstamumo priežasčių yra dažnas laisvės atėmimo bausmės taikymas, kuris siaurina pozityvios socializacijos galimybes. Todėl nenuostabu, kad nepilnamečių nusikalstamo elgesio prevencija šiuo metu tapo labai svarbia įvairių sričių specialistų užduotimi. Pavyzdžiui, LR švietimo ir mokslo ministerijos specialistai parengė Nepilnamečių minimalios ir vidutinės priežiūros įstatymo projektą, kuriuo siekiama humanizuoti nepilnamečiams teisės pažeidėjams taikomas poveikio priemones, mažinant jų represinį pobūdį ir didinant resocializacijos bei adaptacijos visuomenėje galimybes. Norint pasiekti, kad nepilnamečiui būtų galima parinkti labiausiai tinkamą jo resocializacijai poveikio priemonę ar kriminalinę bausmę, minėto projekto autoriai teigia, kad „nepilnamečio elgesio ateityje socialinė prognozė yra būtina kiekvienoje nepilnamečių baudžiamojoje byloje“².

Pakartotinio nusikalstamumo rizikos vertinimo problema yra aktuali ir teisiniu, ir socialiniu, ir psichologiniu požiūriu. Europos šalyse, Kanadoje, JAV, Australijoje susidomėjimas šiuo reiškiniu pastaraisiais dešimtmečiais ypač išaugo, kadangi šiose šalyse toks vertinimas yra įteisinta procedūra, dažniausiai sprendžiant klausimą apie laisvės atėmimo bausmės dydį ar alternatyvių bausmių nusikaltusiam asmeniui skyrimą. Šis straipsnis skirtas aptarti pakartotinio nusikalstamumo rizikos sampratą, išskiriant svarbiausius šios rizikos pasireiškimo veiksnius, vertinimo metodus ir pateikiant galimas įžvalgas praktiniam darbui bei ateities tyrimams.

PAKARTOTINIO NUSIKALSTAMUMO RIZIKOS VERTINIMO SAMPRATA

Rizikos vertinimas yra tam tikras bandymas numatyti ateitį. Ateities prognozavimas yra svarbus kai kuriose žmonių veiklos srityse. Pavyzdžiui, draudimo kompanijos

¹ Informatikos ir ryšių departamentas prie Vidaus reikalų ministerijos (<http://www.vrm.lt/index.php?id=65>).

² Lietuvos Respublikos nepilnamečių minimalios ir vidutinės priežiūros įstatymo projektas // Nr. XP-933. Aktuali redakcija nuo 2005 11 18 (http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=265886).

numato automobilio avarijos riziką, medikai svarsto apie būsimos operacijos sėkmę, biržos makleriai prognozuoja pokyčius rinkoje ir pan. Pakartotinio nusikalstamumo rizikos vertinimas yra toks procesas, kurio metu tiriama naujo nusikaltimo pasireiškimo tikimybė bei galimybės šią tikimybę sumažinti³.

Kalbant apie pakartotinio nusikalstamumo problemą, mokslinėje literatūroje yra išskiriami du pagrindiniai – rizikos ir poreikių – principai. Anot Kanados mokslininkų D.A. Andrewso ir J. Bonta (1998), *rizikos principas* reiškia, kad efektyvus darbas su nusikaltusiu asmeniu bus tuomet, kai šio asmens pakartotinio nusikalstamumo rizika bus siejama su įvairių tarnybų, atsakingų už tinkamą resocializaciją, veiklos kokybe ir intensyvumu⁴. Pavyzdžiui, asmeniui, vertinamam kaip turinčiam vidutinę riziką nusikalsti, turėtų būti skiriama intensyvi psichoterapija, o mažos rizikos nusikalsti asmenų gydymas turėtų būti atitinkamai mažiau intensyvus. Akivaizdu, kad norint nusikaltėliui parinkti tinkamą psichokorekcinę priemonę, būtinas jo rizikos pakartotinai nusikalsti vertinimas.

Poreikių principą galima paaiškinti tuo, kad nusikaltėliai, kaip ir visi kiti žmonės, turi įvairių poreikių. Šiuo atveju būtina atskirti kriminogeninius poreikius nuo nekriminogeninių. Kriminogeninių poreikių buvimas rodo didelę asmens riziką pakartotinai nusikalsti. Kadangi šie poreikiai yra dinamiški, situacijai keičiantis gali kisti ir pakartotinio nusikalstamumo tikimybė. Nekriminogeniniai poreikiai taip pat yra kintantys, tačiau jų pokyčiai nebūtinai susiję su pakartotinio nusikalstamumo didėjimu.

Apibendrinant galima teigti, kad egzistuoja stiprus ryšys tarp rizikos ir poreikių: kriminogeniniai poreikiai, palaikantys motyvaciją nusikalsti, patys savaime yra pakartotinio nusikalstamumo rizikos veiksniai. Vadinasi, rizikos vertinimas suteiks informaciją apie vertinamo asmens ypatumus bei kriminogeninius poreikius, kurių aktualumas gali būti sumažintas arba pašalintas tikslingai taikant atitinkamas intervencines priemones (gydymą, konsultavimą, psichoterapiją ir pan.).

RIZIKOS PAKARTOTINAI NUSIKALSTI VERTINIMO METODAI

Egzistuoja du pagrindiniai rizikos pakartotinai nusikalsti vertinimo būdai: klinikinis ir statistinis^{5 6}. *Klinikinis* rizikos numatymo būdas yra paremtas profesionalų (klinikinį darbą dirbančio specialisto ar jų komandos) sprendimais. Vis dėlto reikia pažymėti, kad jau seniai diskutuojama dėl šio rizikos vertinimo metodo tikslumo ir patikimumo. *Statistinis* rizikos prognozavimo būdas remiasi matematinės statistikos metodų nau-

³ Kropp P. R., Hart S. D. The Spousal Assault Risk Assessment (SARA) Guide: Reliability and validity in adult male offenders // *Law and Human Behaviour*. 2000. Vol. 24. P. 101–118.

⁴ Andrews D. A., Bonta J. The Psychology of Criminal Conduct. Cincinnati, OH: Anderson Publishing, 1998.

⁵ Hollin C. R. Risk-Needs Assessment and Allocation to Offender Programmes / J. McGuire (Ed.), *Offender Rehabilitation and Treatment: Effective Programmes and Policies to Reduce Re-offending*. Chichester: John Wiley & Sons, Ltd., 2002. P. 309–332.

⁶ McCarthy J. Risk Assessment of Sexual Offenders // *Psychiatry, Psychology and Law*. 2001. Vol. 8. P. 56–64.

dojimu. Dėl šios priežasties dauguma mokslininkų praktikų pripažįsta, kad statistinis rizikos prognozavimo būdas yra geresnis ir labiau papildęs nei klinikinis⁷ ⁸. Tačiau norint sukurti patikimą statistinį vertinimo instrumentą, būtina atsižvelgti į įvairius pakartotinio nusikalstamumo riziką didinančius ir mažinančius veiksnius.

PAKARTOTINIO NUSIKALSTAMUMO RIZIKOS VEIKSNIAI

Mokslinėje literatūroje pakartotinio nusikalstamumo rizikos veiksnių yra išskiriama labai daug, todėl jie gali būti grupuojami įvairiai, atsižvelgiant į skirtingus kriterijus.

Remiantis kintamumo kriterijumi, jie skirstomi į dvi pagrindines kategorijas: statinius ir dinامينius veiksnius. *Statiniai*, arba, kitaip tariant, istoriniai, veiksniai yra nekintantys (demografinės charakteristikos, amžius pirmojo nusikaltimo metu, lygtinio paleidimo sąlygų pažeidimas), o jų buvimas padidina nepageidaujamo įvykio pasireiškimo tikimybę ateityje⁹. Kai kurie autoriai mano, kad tam tikri kriminalinės istorijos kintamieji, pavyzdžiui, buvusių suėmimų skaičius ir sprendimas laikyti areštinėje iki teismo, geriausiai numato nepilnamečių pakartotinį nusikalstamumą ateityje¹⁰.

Tačiau sunkių nusikaltimų atveju didesnis dėmesys turi būti skiriamas *dinaminiams*, arba kintantiems, rizikos veiksniams nustatyti¹¹. Šie veiksniai pasireiškia dabartinėje individo veikloje ir apima įvairius psichosocialinio funkcionavimo aspektus. Pavyzdžiui, tyrimų rezultatai rodo, kad impulsyvumas, agresyvumas, žemas bendrųjų intelektualinių gebėjimų lygis yra susijęs su didesne pakartotinio nusikalstamumo rizika¹². Dinaminiai veiksniai dar gali būti skirstomi į:

- santykinai stabilius veiksnius (seksualiniai pomėgiai, iškreiptas mąstymas, alkoholizmas), kurie gali tęstis keletą mėnesių ar metų;
- greitai kintančius veiksnius (emocinės būsenos, intoksikacija), kurie gali trukti keletą minučių ar dienų.

Norint tiksliai prognozuoti riziką, būtina atsižvelgti į statinių ir dinaminų veiksnių sąveiką¹³. Svarbu atminti, kad dinaminiai veiksniai, tokie kaip psichinė būsena ir socialinė ar situacinės aplinkybės, gali gana greitai keistis. Iš vienos pusės, tokia dinaminų veiksnių kaitos galimybė sudaro sąlygas sėkmingai valdyti rizikos procesą. Iš kitos pusės, ne visada galima nustatyti visus šiuos veiksnius pakartotinio nusikaltimo situacijoje, o tai sumažina ateities prognozių tikslumą.

⁷ Funk S. J. Risk Assessment for Juveniles on Probation: A Focus on Gender // *Criminal Justice and Behavior*. 1999. Vol. 26. P. 44–68.

⁸ Žr. 5.

⁹ Proulx J., Tardif M., Lamoureux B., Lussier P. How Does Recidivism Risk Assessment Predict survival? / D.R. Laws, S.M. Hudson, T. Ward (Eds.), *Remarking Relapse Prevention with Sex Offenders*. London: Sage Publications Inc., 2000. P. 466–484.

¹⁰ Žr. 5.

¹¹ Žr. 6.

¹² Žr. 5.

¹³ Webster C. D., Hucker S. J., Bloom H. Transcending the Actuarial Versus Clinical Polemic in Assessing Risk for Violence // *Criminal Justice and Behavior*. 2002, Vol. 29. P. 659–665.

Pagal rizikos veiksmų pasireiškimo sritį yra išskiriami penki lygmenys: individo, šeimos, mokyklos, bendraamžių ir visuomenės. *Individo* rizikos pakartotinai nusikalsti veiksmų grupei priskiriamos kai kurios demografinės, kriminologinės bei asmenybės ir elgesio charakteristikos. Vienos jų yra sunkiai keičiamos arba nekintamos (pavyzdžiui, lytis), kitos yra kintančios ir todėl gali būti koreguojamos, siekiant mažinti jų žalingą poveikį ateityje. Kadangi individo veiksmų grupė yra labai plati, aptarsime tik keletą iš jų:

- Nusikalstamos veiklos atlikimas. Ankstyvas pirmų nusikaltimų įvykdymo amžius yra susijęs su pakartotinio nusikalstamumo rizika¹⁴. Ši rizika didėja, jei: a) jaunėja nepilnamečio amžius jo pirmųjų nusikaltimų padarymo metu¹⁵; b) nepilnametis turi laisvės atėmimo bausmės patirtį¹⁶.

- Dėmesio trūkumo, hiperaktyvumo problemos. Jos pasireiškia dėmesio koncentravimo sunkumais, neatidumu, impulsyvumu, padidėjusiu jautrumu, kantrybės neturėjimu, išsiblaškymu. Tyrimų rezultatai rodo, kad šios problemos gali patikimai prognozuoti vaiko smurtinio elgesio pasireiškimą ateityje^{17 18 19}.

- Asocialios nuostatos. Nustatyta, kad kuo dažniau žmogus asocialų elgesį apibūdina kaip gerą ir tinkamą (pozityvus apibūdinimas) arba kaip pateisinamą (neutralus apibūdinimas), o ne kaip blogą ir nepageidautiną (negatyvus apibūdinimas), tuo labiau tikėtina, kad jis ir elgsis asocialiai²⁰. Nesąžiningumas, smurtą palaikantis požiūris ir priešiškas policijos pareigūnų atžvilgiu yra susiję su vėlesniu vaikinių smurtinių elgesiu²¹.

- Psichoaktyviųjų medžiagų vartojimas. Tyrimų rezultatai rodo, kad psichoaktyviųjų medžiagų (alkoholio, narkotinių medžiagų) vartojimo problemos yra reikšmingas nepilnamečių pakartotinio nusikalstamumo rizikos veiksnys^{22 23}. Šio veiksnio svarba didėja, jei nepilnametis ankstesnį nusikaltimą padarė apsvaigęs nuo psichoaktyviųjų medžiagų²⁴.

¹⁴ Žr. 4.

¹⁵ Jung S., Rawana E. Risk and Need Assessment of Juvenile Offenders // Criminal Justice and Behavior. 1999. Vol. 26. P. 69–89.

¹⁶ Andrews D. A., Bonta J. The Level of Service Inventory-Revised: User's Manual. Toronto, Ontario: Multi-Health Systems, Inc., 1995.

¹⁷ Borum R., Bartel P., Forth A. Manual for the Structured Assessment of Violence Risk in Youth (SAVRY). Tampa: University of South Florida, 2003.

¹⁸ Hawkins D. J., Herrenkohl T.I., Farrington D.P., Brewer D., Catalano R.F., Harachi T.W., Cothorn L. Predictors of Youth Violence // Juvenile Justice Bulletin. 2000, April. P. 1–12 (<http://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojdp/179065.pdf>).

¹⁹ Loeber R., Hay D. Key Issues in the Development of Agression and Violence From Childhood to Early Adulthood // Annual Reviews Psychology. 1997. Vol. 48. P. 341–412.

²⁰ Valickas G. Psichologinės asocialaus elgesio ištakos. Vilnius: Lietuvos teisės akademija, 1997.

²¹ Žr. 18.

²² Dowden C. The Effectiveness of Substance Abuse. Treatment with Young Offenders / Youth Justice Research Series. Department of Justice Canada, 2003.

²³ Stoolmiller M., Blechman E.A. Substance Use is a Robust Predictor of Adolescent Recidivism // Criminal Justice and Behavior. 2005, 32. P. 302–328.

²⁴ Žr. 17.

• Polinkis rizikuoti. D. J. Hawkinsas su bendraautorais (2000) nurodo, kad vaikų ir paauglių polinkis rizikuoti du–tris kartus padidina jų smurtinio elgesio riziką ateityje²⁵.

Kalbant apie šeimos rizikos pakartotinai nusikalsti veiksmų grupę, labiausiai reikėtų akcentuoti šiuos veiksnys:

• Problemiški vaikų-tėvų santykiai ir netinkamas auklėjimas. Netinkamas tėvų auklėjimas (nepagrįsti tėvų lūkesčiai vaiko atžvilgiu, nepakankama vaikų priežiūra, pernelyg didelė ar maža vaiko kontrolė, konfliktiški, smurtiniai santykiai šeimoje) ir skurdūs emociniai ryšiai su tėvais padidina nepilnamečio smurtinio elgesio riziką^{26 27}. Atskirai reikia paminėti apleidimą kaip svarbų veiksnių galimam nusikalstamo elgesio recidyvui. Pavyzdžiui, M. J. Ackermanas (1999) nurodo, kad nepriežiūra ir apleidimas padidina vėlesnio delinkventiško ir kriminalinio elgesio galimybę net 40 proc.²⁸

• Tėvų arba globėjų asocialus elgesys. Tėvų kriminalinis elgesys padidina riziką elgtis asocialiai ir nusikalsti. Riziką nusikalsti didina ir kitų artimųjų nusikalstamas elgesys²⁹.

• Išsiskyrimas su tėvais ar globėjais. Ankstyvas išsiskyrimas su tėvais arba globėjais yra susijęs su aukštesne delinkventiškumo ir kriminalinio elgesio rizika ateityje, kadangi dėl įvairių psichologinių dėsningumų pasireiškimo atsiranda negrįžtamas susvetimėjimas tarp vaiko ir kitų žmonių, vaikas gali pradėti suvokti aplinkinius kaip keliančius grėsmę, padidėja priešiškų reakcijų tikimybė.

Mokyklos rizikos veiksnių grupei priskiriami žemi pasiekimai mokykloje ir mokyklos nelankymas. Pirmu atveju yra nustatyta, kad akademinės nesėkmės (prasti pažymiai, palikimas antriems metams kartoti kurso, pašalinimas iš mokyklos) yra susijusios su padidėjusia smurto ir nusikalstamumo rizika ateityje, ypač merginų tarpe³⁰. Y. Hentleffas (1999) nurodo, kad net 75 proc. jaunųjų nusikaltėlių, esančių pataisos įstaigose, gali turėti mokymosi problemų ar negalių³¹. Antruoju atveju būtina turėti galvoje, kad mokyklos nelankymas (užsiėmimų praleidimas, dažnas vėlavimas, neatliktos namų užduotys, nenoras eiti į mokyklą, ketinimai jos nebelankyti ir išsilavinimo kaip nereikalingo dalyko suvokimas) yra dinamiškas veiksnys, todėl norint daryti jam įtaką būtina atsižvelgti į nepilnamečio esamą motyvaciją mokytis.

²⁵ Žr. 18.

²⁶ Žr. 17, 18.

²⁷ Heilbrun K., Brock W., Waite D., Lanier A., Schmid M., Witte G., Kenney M., Westendorf M., Buinavert L., Shumate M. Risk Factors for Juvenile Criminal Recidivism. The Postrelease Community Adjustment of Juvenile Offenders // Criminal Justice and Behavior. 2000. Vol. 27. P. 275–291.

²⁸ Ackerman M. J. Essentials of Forensic Psychological Assessment. New York: John Wiley & Sons, 1999.

²⁹ Myer J., Santman J., Gappelletty G. G. Perlmutter B. F. Variables Related to Recidivism Among Juvenile Offenders // International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology. 1998. Vol. 42. P. 65–80.

³⁰ Farrington D.P. The Development of Offending and Antisocial Behaviour from Childhood: Key findings from Cambridge Study in Delinquent Development // Journal of Child Psychology and Psychiatry. 1995. Vol. 36. P. 929–964.

³¹ Hentleff Y. (1999, September). The Learning Disabled Child-at-Risk: Why Youth Service Systems Have so Badly Failed Them. Citata pagal: Cesaroni C., Peterson-Badali M. (2004). Young Offenders in Custody: Risk and Adjustment // Criminal Justice and Behavior, 32. P. 251–277.

Nepilnamečių bendravimas su asocialiais ir delinkventiškais *bendraamžiais* taip pat stipriai didina nusikalstamo elgesio riziką³². Nustatyta, kad pakartotinai nusikalstantys paaugliai dažnai artimai bendrauja su kriminalinį patyrimą turinčiais bendraamžiais ar vyresniais asmenimis³³, o rizika pakartotinai nusikalsti dar labiau išauga, jei nepilnametis priklauso nusikalstamai grupei³⁴. Kadangi nusikalsti linę paaugliai neretai mokykloje būna izoliuoti bei atstumti, asocialūs bendraamžiai ar jų grupės tampa pagrindine ir dažnai vienintele aplinka, kur jie gali patenkinti daugelį svarbių poreikių (savęs įtvirtinimo, priklausomybės, pripažinimo, naujų įspūdžių ir pan.), kurių nepatenkinus išgyvenama nuolatinė įtampa ir nepasitenkinimas³⁵.

Bendruomenės lygmenyje didžiausią įtaką pakartotinai nusikalsti nepilnamečiui daro bendruomenės dezorganizacija. Pavyzdžiui, jei nepilnametis gyvena aplinkoje, kurioje nuolat susiduriama su nusikalstama veikla, kurioje lengvai pasiekiamos ir vartojamos psichoaktyviosios medžiagos, tuomet yra didelė tikimybė, kad nepilnametis pakartotinai nusikals.

Žinoma, norint tiksliai vertinti pakartotinio nusikalstamumo riziką, būtina atsižvelgti ne tik į aukščiau išvardintus riziką nusikalsti didinančius veiksnius, bet ir į apsauginius veiksnius, kurie mažina arba neutralizuoja pirmųjų neigiamą įtaką. Pirmiausia reikėtų paminėti prosocialių ryšių (bendradarbiavimo, tarpusavio pagalbos ir pan.) ir prosocialios veiklos (socialiai priimtinių pomėgių, papildomo ir neformalaus lavinimo, užsiėmimų sporto ir kituose būreliuose) svarbą, o jiems nesant – tokių ryšių bei veiklos kūrimo ir palaikymo mokymą. Antra, geri ir šilti nepilnamečio santykiai su prosocialiais suaugusiaisiais (šeimos nariais, mokytojais ir kt.) taip pat gali sumažinti nusikaltimų ir smurto riziką ateityje³⁶. Trečia, nusikaltusių nepilnamečių pozityvių nuostatų į mokymąsi, intervenciją, gydymą formavimas ir aktyvus dalyvavimas psichokorekcinėse programose yra būtina sąlyga, siekiant mažinti nusikalstamos veikos pasireiškimą ateityje.

Apibendrinant galima teigti, kad rizikos nusikalsti ir apsauginių veiksmų yra žymiai daugiau nei buvo paminėta aukščiau. 1 lentelėje koncentruotai pateikiama šių veiksmų apžvalga.

³² Žr. 30.

³³ Lattimore F. K., Visher C. A., Linster R. Predicting Rearrest for Violence Among Serious Youthful Offenders // Journal of Research in Crime and Delinquency. 1995, 32. P. 54–83.

³⁴ Žr. 17.

³⁵ Žr. 20.

³⁶ Žr. 31.

1 lentelė. 15–18 metų paauglių rizikos nusikalsti ir apsauginių veiksmų, pasireiškiančių įvairiose srityse, įtaka³⁷.

Sritis	Rizikos veiksniai		Apsauginiai veiksniai*
	Ankstyvoji pradžia (6–11 metų)	Vėlyvoji pradžia (12–14 m.)	
Individas	Nusikalstamos veikos atlikimas Psichoaktyviųjų medžiagų vartojimas Vyriška lytis Agresija** Psichologinė būseną: Hiperaktyvumas Probleminis elgesys Smurto stebėjimas per televiziją Žemas IQ Asocialios nuostatos, įsitikinimai Nesąžiningumas*	Nusikalstamos veikos atlikimas Psichologinė būseną: Nerimastingumas Dėmesio koncentracijos sunkumai** Polinkis rizikuoti Agresija** Vyriška lytis Fizinis smurtas Asocialios nuostatos, įsitikinimai Nusikaltimai prieš asmenį Probleminis elgesys Žemas IQ Psichoaktyviųjų medžiagų vartojimas	Neigiamas požiūris į nusikalstamą elgesį Aukštas IQ Moteriška lytis Pozityvi socialinė orientacija Sankcijų už nusizengimus patirtis
Šeima	Problemiški tėvų–vaikų santykiai Asocialūs tėvai Apleistumas ir nepriežiūra Namų praradimas: Atskyrimas nuo tėvų Žemas socioekonominis statusas/skurdas Kitos sąlygos	Problemiški tėvų–vaikų santykiai Mažas tėvų įsitraukimas į vaiko auklėjimą Asocialūs tėvai Apleistumas ir nepriežiūra Namų praradimas Žemas socioekonominis statusas/skurdas Kitos sąlygos: konfliktai šeimoje**	Šilti, palaikantys santykiai su tėvais arba kitais suaugusiaisiais Pozityvus bendraamžių vertinimas iš tėvų pusės Tėvų priežiūra
Mokykla	Menki pasiekimai Mokyklos nelankymas	Menki pasiekimai Mokyklos nelankymas	Mokyklos lankymas Įsitraukimas į tradicines veiklas
Bendraamžiai	Silpni socialiniai ryšiai Asocialūs bendraamžiai	Silpni socialiniai ryšiai Asocialūs bendraamžiai Narystė nusikalstamoje grupėje	Draugai, įtraukiantys į visuotinai priimtinas veiklas
Visuomeninė		Nusikalstamumas, narkotikai kaimynystėje Kaimynystės dezorganizacija	

* Tikslus amžius nėra žinomas

** Tik vyriškajai lyčiai

Rizikos pakartotinai nusikalsti vertinimas, kaip jau buvo minėta aukščiau, gali būti naudojamas esant įvairioms situacijoms (skiriant bausmę, taikant psichokorekcinės priemonės, sprendžiant klausimą apie nuteisto nepilnamečio priežiūrą ir kontrolę ir

³⁷ Youth Violence: A Report of the Surgeon General, 2001 (<http://www.surgeongeneral.gov/library/youthviolence/yovuioreport.htm>).

pan.), todėl kiekvienu atveju tenka atsižvelgti į skirtingus rizikos veiksnius³⁸. Nors paprastai pareigūnai riziką nusikalsti skirsto į aukštą, vidutinę ir žemą, tačiau visada būtina atsižvelgti ne tik į kiekybinę, bet ir kokybinę šios rizikos išraišką. Pavyzdžiui, jei nepilnamečio įvairių rizikos rodiklių skaičiavimas leidžia priskirti jį žemos rizikos grupei, būtina išanalizuoti, kokio pobūdžio nusikaltimą jis yra padaręs, kadangi tam tikros rūšies nusikaltimai (smurtiniai, seksualiniai) patys savaime rodo padidintą pakartotinio nusikalstamumo riziką.

KAI KURIE STANDARTIZUOTI NEPILNAMEČIŲ PAKARTOTINIO NUSIKALSTAMUMO RIZIKOS VERTINIMO INSTRUMENTAI

Pasaulyje egzistuoja įvairūs instrumentai, skirti vertinti nepilnamečių pakartotinio nusikalstamumo riziką. Reikia pažymėti, kad iš pradžių šie metodai pasižymėjo sistemiškumo stoka: jų kūrimui buvo naudojamos skirtingos teorinės paradigmos ir patirtis, vertinimo procese buvo taikomi skirtingi kriterijai ir pan.³⁹ Tai savo ruožtu lėmė vertinimo procedūrų bei jų rezultatų nenuoseklumą ir šališkumą.

Vėliau buvo sukurta daug struktūruotų instrumentų. Vieni jų buvo kuriami neformaliai ir taikomi vietiniam naudojimui, kiti buvo kuriami formaliai, t.y. remiantis tam tikromis teorijomis ir ankstesnių tyrimų rezultatais. Pastarieji priskiriami standartizuotų metodų grupei, pasižyminčiai nemažais privalumais lyginant su neformaliųjų instrumentų grupe. Pirma, formalūs vertinimo metodai suteikia nuoseklaus informacijos apdorojimo ir sprendimo priėmimo metu. Tai žymiai sumažina šališko ar neracionalaus sprendimo tikimybę. Antra, remdamiesi patikima informacija, šie metodai leidžia vertinti pateiktų išvadų ar sprendimų kokybę bei patikimumą. Trečia, šie metodai leidžia pateikti rizikos veiksmų apibūdinimus. Pavyzdžiui, šių metodų pagalba galima išvardinti veiksniai, kurie susiję su aukšto smurtinio nusikalstamumo rizika.

Nors dauguma rizikos vertinimo metodų pasaulyje buvo kuriami suaugusiųjų populiacijai, tačiau egzistuoja ir nepilnamečių rizikos nusikalsti vertinimo metodai. Žemiau aptarsime du iš jų, kurie šiuo metu yra labiausiai paplitę.

Hare psichopatijos skalė: paauglių versija (angl. *Hare Psychopathy Checklist: Youth Version*, sutrumpintai PCL:YV). Ši skalė buvo sukurta remiantis 1991 m. R. D. Hare peržiūrėta psichopatijos skale suaugusiesiems (angl. *Hare Psychopathy Checklist-Revisited*). Ji sudaryta iš 20 teiginių ir yra skirta 12–18 metų abiejų lyčių nusikaltusiems paaugliams. Tačiau yra duomenų, kad geriausiai ši skalė prognozuoja, kai nepilnamečiai yra 15 metų ir vyresnis⁴⁰. Ši skalė pildoma remiantis pokalbio su paaugliu metu gaunama informacija ir papildoma informacija (pokalbiai su tėvais, nusikalstamų veiksmų statistika ir pan.). Šią skalę pildyti ir rašyti išvadas gali tik asmenys, turintys psichologinį išsilavinimą ir specialiai mokęsi dirbti su šia metodika.

³⁸ Hanson K., Thornton D. Improving Risk Assessments for Sex Offenders: A Comparison of Three Actuarial scales // *Law and Human Behavior*. 2000. Vol. 24. P. 119–136.

³⁹ Hoge R. D. Standardized Instruments for Assessing Risk and Need in Youthful Offenders // *Criminal Justice and Behaviour*. 2002, 29(4). P. 380–96.

⁴⁰ Žr. 39.

PCL:YV pagalba galima įvertinti jaunuolio tarpasmeninius, emocinius ir elgesio ypatumus, susijusius su psichopatijos konceptu. Šie ypatumai apima psichopatinės asmenybės charakteristikas (tokias kaip patologinis melavimas, didelis pasitikėjimas savimi ir pan.) ir psichopatinio gyvenimo elementus (parazitinį gyvenimo būdą, daugybinius trumpalaikius santykius ir pan.).

Tyrimų rezultatai rodo, kad šis instrumentas leidžia gauti patikimus ir valdžius duomenis, tačiau išlieka dvi pagrindinės sritys, reikalaujančios detalesnių tyrimų. Pirma, manoma, kad dar nėra ištirtos visos PCL:YV rizikos prognozavimo galimybės, ypač kalbant apie nesmurtinius nusikaltimus. Antra, „psichopatijos“ sąvoką reikėtų vartoti atsargiai, ypač kalbant apie paauglius, kadangi ši sąvoka dar nėra vienareikšmiškai apibrėžta ir labiau pritaikyta suaugusiųjų asmenybės apibūdinimui.

Paslaugų teikimo paaugliams lygis/Atvejo valdymo aprašas (angl. *Youth Level of Service/Case Management Inventory*; sutrumpintai YLS/CMI). Šis instrumentas atsirado taip pat remiantis suaugusiųjų versija, kurią sukūrė D. A. Andrewsas ir J. Bonta (1995)⁴¹. Jis leidžia surinkti detalą informaciją apie jaunuolio riziką pakartotinai nusikalsti, poreikius, apsauginius ir pasiduodančius poveikiui veiksnius. Taigi jis sudarytas taip, kad minėti veiksniai yra susiejami su sprendimais ir rekomendacijomis, liečiančiomis paslaugų konkrečiam klientui tipą ir intensyvumą. Šis instrumentas yra geras tuo, kad jį gali naudoti ne tik psichologai, bet ir inspekcijose dirbantys pareigūnai, papildomai tobulinęši šioje srityje. YLS/CMI užpildyti reikalingas didelis informacijos kiekis (žinios apie bendrus paauglystės dėsningumus, konkretaus paauglio bruožus, papildoma informacija iš tėvų, pataisos įstaigos darbuotojų ir pan.).

Pirmoji instrumento dalis yra skirta jaunuolio rizikos ir poreikių veiksmų išsiaiškinimui. Ją sudaro 42 teiginiai, kurie savo ruožtu dar skirstomi į 8 kategorijas: nusikaltimų istoriją, šeimos aplinkybes, išsilavinimą, santykius su bendraamžiais, psichoaktyviųjų medžiagų vartojimą, laisvalaikį/pramogas, asmenybę/elgesį ir nuostatas. Taip pat visose kategorijose yra galimybė užrašyti apsauginius veiksmus. Antroji instrumento dalis yra skirta pasiduodančių poveikiui veiksmų, intervencijos tikslų, šių tikslų pasiekimo būdų, rekomendacijų užrašymui.

Naudojant šį metodą, išryškėja keletas privalumų. Pirma, jis remiasi naujausiomis teorijomis ir tyrimų rezultatais, kalbančiais apie jaunų žmonių nusikalstamumo veiksmus. Antra, šis metodas suteikia tiesioginę sąsają tarp rizikos veiksmų vertinimo ir konkretaus atvejo valdymo planavimo. Trečia, jį gali naudoti ne tik psichologai, bet ir pareigūnai, dirbantys su rizikos grupės paaugliais (žinoma, prieš tai yra būtina juos mokyti, kaip dirbti su šiuo instrumentu). Tačiau reikia atkreipti dėmesį į tam tikrus YLS/CMI trūkumus ar problemas. Teigiama, kad psichometriniai šio instrumento duomenys yra preliminarūs, nors yra nemažai tyrimų, patvirtinančių metodo patikimumą ir valdumą. Taip pat lieka neišspręstas normų klausimas (pavyzdžiui, ar duomenys, gauti Lietuvoje, bus tokie pat svarbūs rizikos prognozei kaip ir Kanados tiriamųjų duomenys?).

Apibendrinant galima teigti, kad nėra vienintelio patikimo visuotinai priimto naudoti nepilnamečių rizikos vertinimo metodo. Šiuo metu egzistuojantys instrumentai skiriasi

⁴¹ Žr. 40.

savo problemų apėmimo mastu, specifiniais panaudojimo tikslais ir prognostinėmis galimybėmis. Jie vis dar yra tobulinami, tačiau, lyginant jų ir neformalių metodų vertinimo patikimumą, yra žymiai pranašesni.

PAKARTOTINIO NUSIKALSTAMUMO RIZIKOS VERTINIMO NAUDA IR TOBULINIMO PERSPEKTYVOS

Pakartotinių nusikaltimų, ypač smurtinių, tikimybės prognozavimas per pastaruosius du dešimtmečius Vakarų šalyse žymiai pagerėjo⁴². Tai savo ruožtu padarė teigiamą poveikį ir visuomenei, ir specialistams, dirbantiems su nusikaltusiais nepilnamečiais, ir patiems nepilnamečiams. Pirma, visuomenės mastu tikslesnis rizikos vertinimas padidino jos narių saugumą bei sėkmingesnį mokesčių mokėtojų lėšų paskirstymą įvairioms nepilnamečių resocializacijos programoms. Antra, turėdamos išsamią informaciją apie nepilnamečių ir išvadas apie jo riziką pakartotinai nusikalsti, priežiūrą vykdančios tarnybos gali efektyviai paskirstyti savo darbuotojų krūvį ir sukurti nuteisto nepilnamečio stebėjimo bei priežiūros planą. Pavyzdžiui, didelės rizikos pakartotinai nusikalsti nepilnamečių priežiūrai atlikti skiriama daugiau darbuotojų nei to paties skaičiaus žemos rizikos nepilnamečių priežiūrai. Trečia, teisti nepilnamečiai, dalyvaujantys jų poreikiams pritaikytose korekcinėse programose, tinkamai prižiūrimi ir mokomi, ateityje mažiau nusikalsta.

Tačiau, nepaisant turimų šiuolaikinių rizikos prognozavimo metodų privalumų, ir toliau svarbu tobulinti šių metodų prognostines galimybes. Žmogaus elgesys yra labai sudėtingas, todėl nė vienas atskiras rizikos veiksnys arba šių veiksnių grupė negali patikimai užtikrinti, kad nepilnamečis pakartotinai nusikals. Išties, galima teigti, kad dar nėra nustatyti visi riziką didinantys ar mažinantys veiksniai, nėra aiškūs kiekvieno iš jų svarbumo koeficientai bei tarpusavio ryšiai numatant nusikalstamumą ateityje. Siekiant ištirti minėtas problemas ir gauti praktiam darbui naudingas rekomendacijas, būtina atlikti tolesnius mokslinius tyrimus, ypač Lietuvoje.

IŠVADOS

1. Egzistuoja stiprus ryšys tarp rizikos pakartotinai nusikalsti ir kriminogeninių poreikių, kurie palaiko motyvaciją nusikalsti.
2. Šiuo metu statistinis rizikos pakartotinai nusikalsti vertinimo būdas yra tikslesnis ir labiau papildęs nei klinikinis.
3. Norint tiksliai prognozuoti pakartotinio nusikalstamumo riziką, būtina atsižvelgti į statinių ir dinaminių rizikos veiksnių sąveiką.
4. Pakartotinio nusikalstamumo rizikos vertinimas yra įvairiapusiškai naudingas, tačiau gilesnės analizės ir mokslinių tyrimų reikalaujantis procesas.

⁴² Stone M. H. Prediction of Violent Recidivism // Acta Psychiatrica Scandinavica. 2002. Vol. 106. P. 44–46.

APIE AUTORIUS

Gintautas Sakalauskas – socialinių mokslų (teisės krypties) daktaras, Teisės instituto kriminologinių tyrimų skyriaus vyresnysis mokslo darbuotojas, Teisės instituto tarybos pirmininkas. Pagrindinės mokslinių interesų kryptys: kriminologija, baudžiamoji teisė, nepilnamečių justicija, socialiai pažeidžiamų gyventojų grupių (vaikų, žmonių su negalia, kalinių, nusikaltimų aukų) teisės. Parengęs per 30 mokslinių publikacijų lietuvių, anglų ir vokiečių kalbomis. El. p. gintautas@teise.org

Laurynas Pakštaitis – socialinių mokslų (teisės krypties) daktaras, Mykolo Romerio universiteto Baudžiamosios teisės katedros lektorius. Pagrindinės mokslinių interesų ir tyrimų kryptys – korupcinės nusikalstamos veikos (nusikaltamos veikos valstybės tarnybai ir viešiesiems interesams), jų tyrimas; nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės problematika bei taikymas; bausmių, jų taikymo ir efektyvumo klausimai. Paskelbęs mokslinių straipsnių įvairiais baudžiamosios teisės klausimais. El. p. btb@mruni.eu

Aleksandr Markin – teisininkas, dirbo Valstybinėje asmens duomenų inspekcijoje vyr. specialistu. Šiuo metu dirba Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teisės skyriuje. Moksliniai interesai – žmogaus teisių apsauga, informacinių technologijų naujovės. El. p. aleksandr.markin@gmail.com

Rokas Uscila – socialinių mokslų (teisės krypties) daktaras, Mykolo Romerio universiteto Kriminologijos katedros docentas, Nusikalstamumo prevencijos Lietuvoje centro „Nusikaltimų aukų socialinės ir teisinės apsaugos programos“ vadovas, Lietuvos nusikaltimų aukų rėmimo asociacijos bei koalicijos „Galiu gyventi“ narys. Tyrinėjimų ir interesų sritys: viktimologija, atkuriamasis teisingumas, nusikaltimo aukos ir nusikaltėlio interakcija, inversija, nusikaltimų aukų socialinė ir teisinė apsauga. El. p. ruscila@yahoo.com

Evaldas Karmaza – psichologas, nevyriausybinės organizacijos „Vaiko namas“ direktorius. Pagrindinės interesų kryptys – vaikų apklausa, paslaugų vaikams organizavimas. Veda praktinius užsiėmimus ir seminarus skirtingų sričių specialistams. El. p. evaldas@children.lt

Roma Jusienė – socialinių mokslų (psichologijos krypties) daktarė, psichologė-psichoterapeutė. Šiuo metu yra Mykolo Romerio universiteto Psichologijos katedros docentė ir Vilniaus universiteto Bendrosios psichologijos katedros mokslo darbuotoja. Veda praktinius užsiėmimus ir seminarus skirtingų sričių specialistams. Mokslinių interesų kryptys – raidos psichologija ir psichopatologija, sveikatos psichologija. El. p. romajusiene@hotmail.com

Saulė Raižienė – socialinių mokslų (psichologijos krypties) daktarė, Mykolo Romerio universiteto psichologijos katedros docentė, taip pat skaito paskaitas Vytauto Didžiojo universitete. Tyrimų sritys – vaikų elgesio ir emociniai sunkumai, mokymosi motyvacija, tarpkultūriniai empatijos skirtumai, efektyvus vadovavimas, politikos psichologija. S. Raižienė yra parengusi virš 10 mokslinių publikacijų lietuvių ir anglų kalbomis, kurios išspausdintos Lietuvos ir užsienio moksliniuose žurnaluose. Veda mokymus ir praktinius užsiėmimus įvairių institucijų darbuotojams. El. p. saule.raiziene@gmail.com

Aistė Diržytė – socialinių mokslų (psichologijos krypties) daktarė. Paskelbė per 20 mokslinių publikacijų. Moksliniai interesai: psichoterapija, psichodiagnostika, krizių ir traumų psichologija. El. p. aiste.dirzyte@gmail.com

Neringa Grigutytė – psichologė, Vilniaus universiteto Klinikinės ir organizacinės psichologijos katedros doktorantė, nevyriausybinių organizacijos „Vaiko namas“ projektų koordinatorė. Pagrindinės mokslinių interesų kryptys – vaikų traumos, vaikų apklausos. Veda praktinius užsiėmimus ir seminarus skirtingų sričių specialistams. El. p. neringa@children.lt

Ilona Čėsniienė – socialinių mokslų (psichologijos krypties) daktarė, Mykolo Romerio universiteto Psichologijos katedros lektorė, Lietuvos psichologų sąjungos ir tarptautinės Policijos ir kriminalinės psichologijos draugijos narė. Mokslinių interesų sritys yra teismo psichologinė ekspertizė, liudytojų psichologija, apklausos metodai tiriant nusikaltimus, melo atskleidimo galimybės bei reklamos poveikis vartotojui. I. Čėsniienė yra parengusi 10 mokslinių publikacijų lietuvių, anglų ir vokiečių kalbomis. Veda praktinius užsiėmimus ir seminarus skirtingų sričių specialistams. El. p. icesna@mruni.lt

JUVENILE JUSTICE IN LITHUANIA: THEORY AND PRACTICE

METHODICAL PUBLICATION

SUMMARY

Dr. Gintautas Sakalauskas. “*International Standards in Juvenile Justice*”. The article gives an analysis of international standards in juvenile justice – social, political, economic and criminological preconditions of their emergence and application, the main formalized recommendations are specified, their key principles are generalized, and the most important extracts from standards from a practical standpoint are provided. Before reading the concrete provisions, it is important to perceive the context of their origin and circumstances of their emergence. This is attempted to be disclosed in the first part which is most extensive in terms of scope. In brief, it could be said that the whole complex of the approach to a young person, social values and delinquent behaviour also predetermines the appropriate means of action. Of importance is that international juvenile justice standards are not “fantasies”, written by “theoreticians who have not seen practice”, but, on the opposite, they are the generalization of long-term and successful practice, a certain general foundation, on which it is proposed to construct the entire juvenile justice for sovereign states. It depends on us to what extent we will use those recommendations. And, nevertheless, it is important that they are the basis and the result of the general social and legal culture founded on certain values and respecting the dignity of a young person. By ignoring the standards presented, we may be left outside that culture.

Dr. Laurynas Pakštaitis. “*Specificities of Juvenile Criminal Responsibility in the Criminal Code, Problems of Their Application and Improvement*”. The Criminal Code of the Republic of Lithuania envisages the specific features of juvenile criminal responsibility. This is an innovation of the legislator by which efforts were made to legalize the progressive ideas of the modern science of law and international legal acts. In implementing this innovation, an important step was made in seeking progress in criminal justice, differentiating the criminal responsibility of minors and full-age persons, endeavouring to search for the effective and balanced legal impact. Application of juvenile criminal responsibility has not been smooth so far. Theoretical ideas and models are not always implemented because of shortcomings in the legal acts or institutional basis. The objective of the article is to survey a theoretical model of the specificities of juvenile criminal responsibility, practical aspects of their application, to reveal the arising urgent problems related to the application of juvenile criminal responsibility, and to propose the ways for improvement of the legislative basis.

Aleksandr Markin. “Juvenile Data Protection”. The article gives a brief review of the main provisions of the Law on Legal Protection of Personal Data. The general principles of data management and the criteria for the legal management of personal data are discussed. The readers are familiarized with the rights of a juvenile as the data subject and the requirements and ways of their implementation. The requirements for data security and the provisions of valid legal acts, foreseeing the responsibility for illegal actions in the management of personal data, are reviewed. The article also focuses on the most frequently occurring errors in the management of juvenile personal data, the requirements for communication of personal data to other persons are discussed, a risk of personal code management and problems are mentioned, the specific features of management of juvenile personal data in the mass media are reviewed in brief, an attempt is made to overview a threat that may be caused by the irresponsible actions related to personal data management.

Dr. Rokas Uscila. “The Concept of Restorative Justice, Its Models in Juvenile Justice”. The report reveals the concept of restorative justice; the appropriate definitions are presented. More popular models of restorative justice, which are considered to be samples of good practice, are analyzed: a) Decision taking on the principle of “round table”; b) “Conferences–meetings”, c) A model of compensation of community losses; d) Family gathering, e) Victim and perpetrator mediation. More attention is devoted to the last model (mediation) where separate stages of the process, the main principles and international recommendations are discussed. Recommendations are provided as regards the implementation of victim and perpetrator mediation in Lithuania.

Dr. Rokas Uscila. “Legal Position of Victimized Children in the Criminal Process”. The concept of juvenile (pedagogical) victimology is given in the article; its subject matter is revealed. Types of children-victims are discussed separately. Data of selective research are analyzed on the basis of the reports of national and international organizations. More attention is focused on the situational analysis of children who were victims of criminal acts. The paper provides data of separate victimological research, as well as the data from IT and Communications Department under the Ministry of the Interior and the Department of Statistics; their analysis if carried out.

Evaldas Karmaza. “Child Development”. In the article, analysis is given of how a child develops physically, mentally, emotionally and socially from childhood. It is revealed what is characteristic of children of different age, what difficulties may occur in child’s development. Simultaneously, a survey is made, how the morals of a child and the understanding about his/her own self tend to change, how the closest members – the family where he grows – affect his/her growth. In the world, quite numerous investigations have been already conducted showing how a child is growing, what reasons cause a certain problematic behaviour (perversion, self-injury, dependence on psychotropic substances, ability to cope with the difficulties faced, etc.). Most of

those problems are urgent in Lithuania. Therefore the readers, having acquainted more exhaustively with child's development, will be able to understand better not only the reasons of child's behaviour, but also to find the effective ways of help. And what is most important, that they, probably, not once will avoid mistakes in upbringing or other measures of impact, which sometimes indirectly make certain problems more acute.

Dr. Roma Jusienė. "Difficult" Juveniles or Why Do Juveniles Behave Aggressively?"

The article acquaints with difficulties and problems that are faced in adolescence, also with the causes of aggressive behaviour. Major attention is especially devoted to juveniles with aggressive behaviour, committing acts of violence or breaking laws; the causes of such behaviour are explained. The author maintains that aggressive behaviour in adolescence is aimed at protecting oneself, seeking to earn recognition, evaluation or to satisfy one's own needs. Also it is observed that aggressive behaviour is frequently related to the experience of aggression from others or violent behaviour. The paper provides useful practical recommendations for communication with aggressive ("difficult") children.

Dr. Saulė Raižienė. "The Principles of Effective Communication with Asocial Juveniles: on how the Opinion of the Adults about the Asocial Juveniles Predetermines Their Intercommunication". According to the data of research conducted in Lithuania, the officers from criminal justice institutions look upon juveniles in a negative manner, whereas this is not the case with juveniles. As one of the possible priority activity areas of Lithuanian juvenile justice may be the change of a negative approach of the officer to juvenile delinquents. In this article, analysis is made of how a preliminary opinion of officers from criminal justice institutions about juveniles predetermines the intercommunication of officer and juvenile. It is probable that an understanding what is going on when communicating with a juvenile and how the existing preliminary opinion about a juvenile may predetermine the communication with him may help officers change their negative approach to juvenile delinquents and create the more effective communication with them.

Dr. Aistė Diržytė. "Correction of Asocial Schemes of Thinking of Juvenile Delinquents". The article gives an analysis of thinking schemes of juvenile delinquents and the possibilities of their correction. The peculiarities of motivation of a juvenile delinquent as well as the special programme for correction of cognitive schemes, the tasks of which are to replace the asocial schemes of thinking of convicts by social schemes and to enforce the functioning of social schemes of thinking, are introduced. The programme is aimed at helping the juvenile delinquent to understand the connection between thoughts, behaviour and emotions, to stimulate self-analysis, the foresight of negative consequences of criminal thoughts, and "stock-taking" of values and the objectives of life.

Neringa Grigutytė. “Child’s Interrogation”. Children’s witnessing causes quite a number of problems both in pre-trial investigation and during the trial. Children’s interrogations become the crucial part of the proceedings, on which the course and end of the case depend to a great extent. The main problem is not that children cannot give evidence and provide the reliable information, but that adults do not know how to enable children to supply that information, which they may provide. Children’s interrogations should be conducted by specially prepared officers, who not only know what precise and reliable information about the event is needed, but also know how to communicate with children, are able to ensure the security of children during legal procedures and to reduce any possibly negative impact of interrogation on a child, are aware of the main principles of children’s interrogation and how to avoid the possible mistakes, taking into account the specific features of child development. When conducting the children’s interrogations it is necessary to follow all the stages of interrogation, to observe one’s own behaviour, the formulated questions and their possible effect on child’s narration. Where necessary, it is worthwhile to make use of the specialists’ assistance and the opportunities offered by the children’s interrogation rooms, specially designed for that purpose.

Dr. Ilona Čėsniėnė. “Evaluation of the Risk of Juvenile Recidivism”. Evaluation of the risk of juvenile recidivism is such process where probability of manifestation of a new crime and possibilities for reducing of such probability are investigated. The two key ways for evaluation of the risk of juvenile recidivism, namely, clinical and statistical, exist. The clinical method of risk forecast is based on the solutions of professionals (a specialist involved in clinical work or their team). The statistical method of risk forecast is based on the application of mathematical statistical methods, therefore it is considered to be more precise. Nevertheless, in order to create a reliable instrument of statistical evaluation, applicable in practical work, different factors increasing or decreasing the risk of recidivism should be taken into consideration. Since in the scientific literature the risk factors distinguished are extremely numerous, therefore in the article they are considered with account taken of criteria in the area of changeability and manifestation of those factors. At the end of the article, importance of risk assessment is analyzed and foresights for practical work and future research are provided.

Nepilnamečių justicija Lietuvoje: teorija ir praktika. Nusikalstamumo prevencijos Lietuvoje centras. Vilnius, 2007 m.

Šiame metodiniame leidinyje surinkti straipsniai parašyti projekto „Pagalba kuriant veiksmingą nepilnamečių justicijos sistemą Lietuvoje“ kvalifikacijos kėlimo kursų pagrindu. Aptariamos svarbios nepilnamečių justicijos problemos, išskylančios dirbant su linkusiais nusikalsti vaikais – baudžiamosios atsakomybės ypatumai, tarptautiniai standartai, nepilnamečių duomenų apsauga, galimos alternatyvos baudžiamajai justicijai, vaiko raida, efektyvus bendravimas, agresyvumo priežastys, pakartotinės nusikalstamos veikos rizikos vertinimas ir kita. Leidinio tikslas – suteikti kompleksinių žinių šios srities įvairių institucijų darbuotojams, kurios padėtų suprasti vaiką, palengvinti tarpusavio bendravimą ir bendradarbiavimą, taip užtikrinant vaiko interesus ir mažinant nepilnamečių nusikalstamumą.

Leidinyje skirtas visiems, dirbantiems su linkusiais nusikalsti ar jau nusikaltusiais vaikais – valstybinių institucijų ir nevyriausybinių organizacijų atstovams bei visiems kitiems, kuriems rūpi nepilnamečių justicijos problemos. Tai parankinė knyga, skirta praplėsti akiratį ir savo kompetenciją, pasisemti gerosios patirties ir ją taikyti savo veikloje.

Leidinyje publikuojamus straipsnius galima rasti interneto svetainėje www.nplc.lt/nj.

Maketavo Tatjana Gudanec

Tir. 1000 egz. Užsak. Nr.

Išleido ir spausdino UAB „Petro ofsetas“, Žalgirio g. 90, LT–09303 Viniū

Tel. +370 5 273 33 47, faks. +370 5 273 31 40

El. p. priemimas@petrooffsetas.lt, www.petrooffsetas.lt